

Deferta sine aqua

ISSN 2708-0692 (Print)
ISSN 2708-1249 (Online)

CAMPI DESERTI

*Ubi nulla hominum habitatio
nec planta reperienda est.*

C O S A C C I C I

DESERTUM ASOVIENSE

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК

НАУКОВИХ ПРАЦЬ

У Кіровограді

NAGAJENSIS

Tacane rot
Petruschina tuba

SINUS ASOVIENSIS

MARE DELLE

ZABACHE

KABARDINKI

CIRCASSI TARTARI

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ДОНБАСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ГОРЛІВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ІНОЗЕМНИХ МОВ**

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 5 (13)

**Видання збірника здійснено завдяки стипендії
від проєкту «Підтримка українським редколегіям»
(SUES – Support to Ukrainian Editorial Staff).**

Дніпро
ЛІРА
2023

УДК 93/94

Г 77

Редакційна колегія:

Головний редактор: **В. Докашенко**, доктор історичних наук, професор
Відповідальний секретар: **В. Концур**, кандидат історичних наук, доцент

Члени редколегії:

В. Балуок, доктор політичних наук, професор (Польща)
І. Грідіна, доктор історичних наук, професор (Україна)
Г. Докашенко, доктор історичних наук, професор (Україна)
Г. Куромія, доктор історичних наук, професор (США)
А. Макаричев, доктор політичних наук, професор (Естонія)
О. Стяжкіна, доктор історичних наук, професор (Україна)
Н. Темірова, доктор історичних наук, професор (Україна)
І. Тодоров, доктор історичних наук, професор (Україна)
М. Тортіка, доктор історичних наук, доцент (Україна)
С. Швидкий, доктор історичних наук, доцент (Україна)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
№ 23066-12906Р від 11.12.2017 р.

Ідентифікатор медіа R30-01954 (рішення Національної Ради України з питань теле-
бачення і радіомовлення від 04.12.2023 № 1602).

*Рекомендовано до друку вченою радою
Горлівського інституту іноземних мов
(протокол № 4 від 22.11.2023 р.)*

Грані історії : зб. наук. праць. Дніпро: ЛІРА, 2023. – Вип. 5 (13). – 288 с.
ISSN 2708-0692 (Print); ISSN 2708-1249 (Online)

У збірнику наукових праць розглядаються різноманітні аспекти актуальних проблем сучасного історичного знання, питання ідентичності, ментальності, самосвідомості, історії повсякденності, історична біографістика та усна історія в регіональному вимірі. Окрема рубрика присвячена проблемам гібридних загроз сучасного світу.

Для науковців, викладачів, здобувачів освіти, всіх, хто цікавиться історичними проблемами, зокрема історією, географією, культурою Донецького краю.

ISSN 2708-0692 (Print); ISSN 2708-1249 (Online)

УДК 93/94

Електронні версії статей збірника оприлюднюються на офіційній сторінці
видання <https://hrany-history.org.ua/index.php/journal>

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ.....	8	
РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ		
<i>Бондаренко П. С.</i>		
ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ТЕРИТОРІЇ УРСР (1930-ТІ РР.)		
<i>Bondarenko P.</i>		
STATE TERROR AGAINST NATIONAL MINORITIES IN THE TERRITORY OF THE USSR (1930s).....		11
<i>Волвенко Н. М.</i>		
ГЛОБАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР		
<i>Volvenko N.</i>		
GLOBAL INFORMATION NETWORK INTERNET: PHILOSOPHICAL DIMENSION.....		20
<i>Грінченко В. Г.</i>		
«ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ» ВИЩОЇ ШКОЛИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ)		
<i>Hrinchenko V.</i>		
«PROLETARIZATION» OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN SOUTHERN UKRAINE IN THE EARLY 1920s (BASED ON NEWSPAPER MATERIALS).....		29
<i>Задунайський В. В.</i>		
ЗНАЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОБОРОНИ МИКОЛАЇВЩИНИ І ХАРКІВЩИНИ УКРАЇНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ НА ПОЧАТКУ 2022 Р.		
<i>Zadunayskyi V.</i>		
THE SIGNIFICANCE AND FEATURES OF THE UKRAINIAN TROOPS' DEFENCE IN MYKOLAIV AND KHARKIV OBLASTS AT THE BEGINNING OF 2022.....		40
<i>Івлєв К. О.</i>		
ФОЛКЛЕНДСЬКА КРИЗА В ДИПЛОМАТИЧНОМУ ДІАЛОЗІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА КРАЇН СПІВДРУЖНОСТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ГЛОБАЛЬНОГО		
<i>Ivlev K.</i>		
THE FALKLANDS CRISIS IN THE DIPLOMATIC DIALOGUE BETWEEN GREAT BRITAIN AND THE COMMONWEALTH COUNTRIES: THE REGIONAL DIMENSION OF THE GLOBAL ISSUE.....		49

Кониур М. М.

ПЕРЕДУМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОТЕКТОРАТУ
БОГЕМІЯ І МОРАВІЯ

Kontsur M.

PREREQUISITES TO THE ESTABLISHMENT OF THE PROTECTORATE
OF BOHEMIA AND MORAVIA 59

Косицька З. М.

ВИКОРИСТАННЯ ВИТИНАНОК ДЛЯ ДЕКОРУ ПОКУТЯ
В УКРАЇНСЬКИХ ОСЕЛЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Kosytska Z.

THE USE OF PAPER CUTTING ART PIECES FOR ICON CORNER
DECORATIONS IN UKRAINIAN HABITATIONS
IN THE 19th – EARLY 20th CENTURIES: REGIONAL PECULIARITIES 65

Matsuka V., Horbashevska M.

COMPETITION OF TOURIST REGIONS: THEORETICAL APPROACHES,
METHODS, AND ASSESSMENT INDICATORS

Мацук В. М., Горбашевська М. О.

КОНКУРЕНЦІЯ ТУРИСТИЧНОГО РЕГІОНУ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ,
МЕТОДИ ТА ПОКАЗНИКИ ОЦІНКИ 81

Салазуб Л. І.

ТЕНДЕНЦІЇ «БІПОЛЯРНІСТІ»: СВІТОГЛЯДНО-КОНТЕКСТУАЛЬНІ
«МЕСЕДЖІ» УКРАЇНСЬКОГО ІСТЕБЛІШМЕНТУ ХVІІІ СТ.
vs ГЕОПОЛІТИЧНОЇ «КАРТИНИ»

Salagyb L.

“BIPOLARITY” TENDENCIES: WORLD-VIEW
AND CONTEXTUAL “MESSAGES” OF THE UKRAINIAN ESTABLISHMENT
IN THE 18th CENTURY. vs GEOPOLITICAL “PICTURE” 91

Тодоров І. Я., Тодорова Н. Ю.

БЕЗПЕКА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ
В УКРАЇНУ

Todorov I., Todorova N.

SECURITY OF THE CARPATHIAN REGION IN THE CONTEXT
OF RUSSIAN AGGRESSION AGAINST UKRAINE 97

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА ДОНЕЧЧИНИ: СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ

Богуненко В. О.

МОНОПРОФІЛЬНІ МІСТА ДОНБАСУ В ТРАНСФОРМАЦІЯХ
МІСТОБУДІВНОЇ ПОЛІТИКИ (1940–1980ті рр.)

<i>Волуненко В.</i> MONOPROFILE TOWNS OF DONBAS IN TRANSFORMATION OF URBAN PLANNING POLICY (1940s-1980s).....	106
<i>Бровендер Ю. М.</i> ПРОБЛЕМА МЕТАЛОВИРОБНИЦТВА ДОБИ РАННЬОГО МЕТАЛУ ДОНЕЦЬКОГО ГІРНИЧОРУДНОГО ЦЕНТРУ: ДО ДЕЯКИХ БАЗОВИХ ПОНЯТЬ <i>Brovender Yu.</i> THE PROBLEM OF THE EARLY METAL AGE PRODUCTION IN DONETSK MINING AND ORE CENTER: SOME BASIC CONCEPTS	116
<i>Євсєєнко С. А.</i> ГОРЛІВКА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1940 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1941 РР.) <i>Yevseenko S.</i> HORLIVKA AT THE BEGINNING OF THE SECOND WORLD WAR (1940 – the early 1941)	130
<i>Лусак Т. К.</i> ВИПУСКНИК СЛОВ'ЯНСЬКОГО КОЛЕДЖУ – ОБОРОНЕЦЬ МАРІУПОЛЯ <i>Lysak T.</i> THE SLOVYANSK COLLEGE GRADUATE IS THE DEFENDER OF MARIUPOL.....	139
<i>Новосельський А. М.</i> ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРЕЙСКУРАНТІВ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ БЕЛЬГІЙСЬКИХ СКЛЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ КОСТЯНТИНІВКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. <i>Novoselsky A.</i> INFORMATION POTENTIAL OF PRICE LISTS AS A HISTORICAL SOURCE ABOUT BELGIAN GLASS ENTERPRISES IN KOSTYANTINIVKA ON THE EDGE OF THE 19 th – 20 th CENTURIES.....	145
<i>Пшємицька Є. О.</i> ПРОТЕСТАНСЬКІ ГРОМАДИ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ У 1943–1945 РР. <i>Pshemytska E.</i> PROTESTANT COMMUNITIES IN DONETSK AND LUHANSK OBLASTS IN 1943–1945 PP.	151
<i>Сиротенко В. П.</i> ЗАХОДИ ПАТРІОТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ В ДОНЕЦЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ	

<i>Syrotenko V.</i> PATRIOTIC EVENTS IN THE DONETSK REGIONAL MUSEUM OF LOCAL LORE.....	162
<i>Соловар В. В.</i> ІСТОРІЯ ШКОЛИ СЕЛА МАЯКИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНИХ ПЕРІОДІВ <i>Solovar V.</i> THE HISTORY OF MAYAK VILLAGE SCHOOL THROUGH THE PRISM OF HISTORICAL PERIODS	170
<i>Стуканов С. Р.</i> УКРАЇНСЬКІ РОЗМОВНІ КЛУБИ НА СХОДІ ТА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 2012–2014 РОКАХ <i>Stukanov S.</i> UKRAINIAN CONVERSATION CLUBS IN THE EAST AND SOUTHERN UKRAINE IN 2012–2014	178
<i>Стуканова Ю. Р.</i> ОПОВІДАННЯ ОЛЕГА ПЛУТАЛОВА «Я ЛЮБЛЮ ТЕБЯ ТАК...» В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ДОНЕЧЧИНІ НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ <i>Stukanova J.</i> OLEG PLUTALOV'S SHORT STORY <i>I LOVE YOU SO...</i> IN THE CONTEXT OF LITERARY PROCESSES IN DONETSK OBLAST (THE EARLY 1960s).....	196
<i>Темірова Н. Р.</i> ПАМ'ЯТНИКИ ДОНЕЦЬКА: МОВЧАЗНІ ВАРТОВІ РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ <i>Temirova N.</i> DONETSK MONUMENTS: SILENT GUARDIANS OF THE RUSSIAN-SOVIET HERITAGE	212
ГІБРИДНІ ЗАГРОЗИ СУЧАСНОГО СВІТУ	
<i>Блінов Є. М.</i> ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАЛЬНИХ МЕДІА <i>Blinov E.</i> IMPACT OF FULL-SCALE WAR ON THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN REGIONAL MEDIA.....	219
<i>Віссяна І. А.</i> МІФИ ТА СТЕРЕОТИПИ ПРО «ДРУЖБУ НАРОДІВ» У СУЧАСНОМУ РОСІЙСЬКОМУ ПІДРУЧНИКУ З ІСТОРІЇ <i>Vivsyana I.</i> MYTHS AND STEREOTYPES ABOUT «FRIENDSHIP OF NATIONS» IN MODERN RUSSIAN HISTORY TEXTBOOKS	229

<i>Докашенко В. М., Докашенко Г. П.</i> СОЦІАЛЬНІ РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ФАКТОР ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ <i>Dokashenko V., Dokashenko G.</i> SOCIAL DIVISIONS IN UKRAINIAN SOCIETY AS A FACTOR OF HYBRID THREATS.....	240
<i>Писарев Я. В.</i> УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ поч. ХХ ст. В ПРИЗМІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ <i>Pysarev Ya.</i> THE UKRAINIAN STATE IN THE EARLY 20 th CENTURY THROUGH THE PRISM OF INFORMATION WARFARE	245
<i>Штагер Т. М.</i> ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК ГІБРИДНА ЗАГРОЗА СУЧАСНОСТІ <i>Shtaher T.</i> INSTRUMENTALIZATION OF HISTORY AS A HYBRID THREAT OF MODERNITY.....	252
СТОРІНКА МОЛОДОГО АВТОРА	
<i>Аксиук М. Б.</i> РАДЯНСЬКА ПРЕСА ЯК ІНСТРУМЕНТ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ БОРОТЬБИ: ОСНОВНІ НАРАТИВИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ (1954–1964) <i>Aksiuk M.</i> THE SOVIET PRESS AS AN INSTRUMENT OF ANTI-RELIGIOUS STRUGGLE: THE MAIN NARRATIVES OF ATHEISTIC PROPAGANDA (1954–1964).....	257
<i>Бардіна А.</i> ЖІНКА ТА ГЕНДЕРНА ПРОГРАМА КИСВОРУСЬКИХ ЧАСІВ <i>Bardina A.</i> WOMEN AND THE GENDER PROGRAM OF KYIVAN TIMES.....	271
<i>Сітніков А. Ю.</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ <i>Sitnikov A.</i> FEATURES OF THE CIVIL SOCIETY DEVELOPMENT IN UKRAINE: IMPACT OF DIGITALIZATION AND IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC DEMOCRACY	277
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	285

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Шановні читачі!

Вітаємо вас на сторінках чергового збірника наукових праць «Грані історії», видання якого стало можливим завдяки підтримці європейської спільноти. Передусім висловлюємо щиру вдячність учасникам проекту «Підтримка українським редколегіям» (SUES – Support to Ukrainian Editorial Staff) за надану стипендію, завдяки якій здійснено публікацію і попереднього, четвертого, і цьогорічного, п'ятого, випусків збірника.

Після появи попереднього випуску відбулося кілька знакових подій, які кардинально вплинули не лише на періодичність публікації збірника, а й на його зміст. Передусім це повномасштабна російська агресія, під час якої українці продемонстрували всьому світові незламність духу, міцність віри в себе, усвідомили власну національну ідентичність. У цій боротьбі українського народу за власну незалежність і демократичні цінності ми відчуваємо підтримку наших зарубіжних партнерів.

Події локального характеру, пов'язані з релокацією Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», остаточно визначили фабулу цього видання. Так, незважаючи на всі труднощі, викликані запровадженням воєнного стану, було проведено VII Всеукраїнську (з міжнародною участю) науково-практичну онлайн-конференцію «Регіоналістика в цивілізаційному вимірі: напрями та перспективи поступу» (26–27 жовтня 2023 р.), за матеріалами якої сформовано новий випуск збірника.

Під час підготовки та проведення конференції ми отримували дієву допомогу від організаторів проекту Еразмус «Відкриті практики, прозорість та доброчесність для сучасної вищої школи – ОПТИМА», мета якого – впровадження ідей та практик Відкритої науки в Україні (<https://ipnu.ua/optima>), зокрема відкритого рецензування (Open Peer Review). Відтепер зазначена конференція має власний сайт, створений у межах проекту (<https://peers.international/uk/rscd>), а її матеріали проходять рецензування на відповідному ресурсі проекту (<https://peers.international/>). З урахуванням кращих практик Відкритої науки розроблено новий двомовний українсько-англійський сайт збірника, що стало можливим завдяки отриманій стипендії (<https://hrany-history.org.ua/index.php/journal>).

Ми відродили традицію, започатковану редколегією багато років тому, щодо публікації наукових розвідок дослідників-початків у рубриці «Сторінка молодого автора».

Окрім того, статті збірника отримали ідентифікатор цифрового об'єкта (digital object identifier – DOI), а Національна Рада України з питань телебачення і радіомовлення рішенням від 04.12.2023 № 1602 відповідно до Закону України «Про медіа» затвердила для збірника наукових праць «Грані історії» ідентифікатор медіа R30-01954.

Названі позитивні зрушення дозволили редакційній колегії компенсувати відсутність видавничої роботи в 2022 році шляхом включення до останнього видання матеріалів за два роки.

Отже, збірник живе й відіграє свою роль у формуванні Відкритої науки в Україні та розвитку академічної доброчесності. Запрошуємо всіх небайдужих до ефективної та плідної співпраці!

*З повагою і побажаннями перемоги, добра та здоров'я –
редакційна колегія наукового збірника «Грані історії»*

ВІТАННЯ ГОЛОВНОМУ РЕДАКТОРУ

Нашому незмінному головному редакторові збірника виповнилося 75. Щиро вітаємо з ювілеєм, зичимо міцного здоров'я, творчого натхнення та креативу!

ДОКАШЕНКО ВІКТОР МИКОЛАЙОВИЧ, доктор історичних наук, професор. Народився 29 жовтня 1948 року в місті Дрогобичі Львівської області. Невдовзі родина переїхала на Донеччину, де батько Микола Микитович працював слюсарем на залізничній станції, а мама Валентина Павлівна – вчителькою початкових класів. Шкільну освіту ювіляр здобув у місті Курахове, а фах історика – в Ужгородському державному університеті.

Після служби в лавах Радянської армії працював у закладах освіти Дніпропетровська (нині Дніпро). З 1990 року його доля тісно переплелася з Горлівським інститутом іноземних мов, де він пройшов шлях від доцента до ректора. 2014 р. разом з інститутом переїхав на підконтрольну уряду України територію, до міста Артемівськ (нині Бахмут).

Віктор Миколайович активно займається науковою діяльністю. Коло його наукових інтересів становлять професійні спілки в політичній системі повоєнного тоталітаризму. Віктор Миколайович є автором двох одноосібних монографій та понад 100 наукових статей, розробником кількох авторських курсів для здобувачів другого та третього рівнів вищої освіти.

МНОГАЯ ЛІТА ВАМ, ШАНОВНИЙ ВІКТОРЕ МИКОЛАЙОВИЧУ!

РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ГЛОБАЛЬНОГО СВІТУ

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.11-20

УДК 323.282-054.57 (477)»19»

Бондаренко П.С.

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН НА ТЕРИТОРІЇ УРСР (1930-ТІ РР.)

У статті розглянуто питання сталінської репресивної політики щодо етнічних меншин в Українській РСР у період 1930-х рр. Визначено, що масові репресії, які «теоретично» обґрунтовувалися сталінською тезою про посилення класової боротьби, розпочинаються з кінця 1920-х – на початку 1930-х рр. Серед нацменшин у першу чергу ворожими вважались ті, які представляли держави, що проводили антирадянську політику і мали спільні кордони з СРСР. Масові репресії допомогли Сталіну утвердити свою владу, внаслідок чого «ворогами» радянської держави ставали цілі народи. На основі аналізу окремих прикладів з історії польського, німецького, грецького населення (справи «розкритих» «контрреволюційних організацій», директиви карних органів тощо), зроблено висновок, що державний терор у республіці розповсюджувався на представників різних національних меншин. Представників національних меншини, як і українців, стосувалися «національні операції», терор голодом тощо. Карні органи шукали серед етнічних меншин потенційних «агентів» та «шпигунів». Доведено, що репресії щодо етнічних меншин збігалися із загальною динамікою терору в державі.

Ключові слова: тоталітарна система, сталінізм, УРСР, державний терор, національні меншини.

Для сучасної демократичної держави, якою є Україна, важливим є рух у напрямі осмислення тоталітарних травм і масового залучення населення до тоталітарних практик. Вагомим є подолання антиукраїнського впливу радянської тоталітарної політики. Тому, актуальним є вивчення і дослідження раніше замовчуваних, трагічних сторінок нашого тоталітарного минулого.

Період сталінізму в історії СРСР характеризується, по-перше, тим, що головним складником сталінської системи був саме державний терор. Масові репресії допомогли Сталіну утвердити свою владу, внаслідок чого «ворогами» радянської держави ставали цілі народи. Окрім того, державний терор на території Української РСР мав свої особливості, порівняно з іншими республіками в «країні рад».

Питання радянського терору та складників репресивної системи СРСР і його окремих республік у 1930-х рр. привертало найбільшу увагу дослідників

із пострадянського простору (Сергій Білокінь [1], Володимир Нікольський [2], Роман Подкур [3] тощо). З кінця 1980-х рр. в історіографії неодноразово розглядалися форми терору, його масштаби, виконавці, контингент репресованих тощо.

Окремим напрямом наукових пошуків став аналіз державного терору щодо національних меншин на території УРСР. Антипольські репресії 1930-х рр. досліджують Оксана Сушко [4], Олександр Рубльов [5], Іван Ващенко [6], Олег Бажан та Вадим Золотарьов [7]. Репресії щодо єврейської національної меншини розглядає Ольга Придибайло [8]. Терор щодо німецького населення аналізує Наталя Романець [9]. На основі вказаних матеріалів авторкою розроблено спеціальний навчальний курс «Державний терор в УРСР в період сталінізму» для здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня спеціальності «Історія».

У 1930-х рр. державний терор в УРСР став неодмінною ознакою повсякденного життя радянського населення. Цілі верстви населення почали звинувачуватися в активній антирадянській діяльності або в потенційних намірах до такої [10]. Складником населення в республіці були також етнічні меншини, а тому жертвами репресій ставали як українці, так і представники інших національностей. Зважаючи на це, важливим бачиться дослідження терору «країни рад» проти етнічних меншин, які мешкали на території УРСР.

З кінця 1920-х – на початку 1930-х рр. розпочинаються масові репресії, які «теоретично» обґрунтовувалися сталінською тезою про посилення класової боротьби. Серед нацменшин у першу чергу ворожими вважались ті, які представляли держави, що проводили антирадянську політику і мали спільні кордони з СРСР [11].

Розглянемо масові чистки та репресії серед польського населення. На початку 1930-х рр. відомими були справи «Польської контрреволюційної організації на Правобережній Україні» (1930 р.) [12], «Польської контрреволюційної шпигунської організації південно-західної залізниці» (1930 р.) [13], «Шпигунсько-диверсійної контрреволюційної розвідки чеського генерального штабу» (1931 р.) [14], «Польської військової організації» (ПОВ) (1934 р.) [15].

Як приклад, більш детально проаналізуємо репресії проти учасниць «справи» польських педагогів Києва (кінець 1929 – поч. 1930-х рр). 15 квітня 1931 р. було розпочато слідство над учительками 11 «трудової» польської школи міста Києва: Діонісією Штурц, Яніною Мошинською-Шнель, Марією Закржевською-Леонтович, Вандою Демченко, Людвігою Рудницькою, а також Ядвігою Шумович [16]. Зауважимо, що Ядвігу Шумович, яка була директоркою школи з 1920 р., усунуто з посади восени 1929 р. [17]. Жінок було звинувачено в протидії нормальній діяльності школи та перешкоді радянзації. Крім того, зазначалося, що жінки виховували учнів у «польському шовіністичному дусі та в інтересах польської державності» [18].

Згідно з ухвалою від 22 липня 1931 р., усіх цих жінок з-під варту було звільнено [19]. Ця справа була своєрідною пробною акцією, бо ув'язнені «польські радянські педагоги» невдовзі вийшли на волю й продовжили працювати за своєю спеціальністю [20]. Але не всі. У випадку Ядвіги Шумович та Людвіги Рудницької все склалося інакше.

Справу Ядвіги Шумович було направлено до особливої наради. Вірогідно через те, що вона впродовж 1920–1929 рр. була директоркою вищезазначеної школи й, відповідно, під її «керівництвом» там проводилась «контрреволюційна робота». Проте, вирок жінці було винесено судовою трійкою при колегії ДПУ УРСР (20 серпня 1931 р.): вислати на п'ять років до м. Курська [21]. Удруге жінку було ув'язнено в 1937 р. і засуджено до розстрілу (вирок було виконано 27 березня 1938 р.) [22].

Щодо Людвіги Рудницької, то її в 1931 р. було звільнено [23], але через деякий час знову було відкрито кримінальне слідство.

Масові чистки та репресування польського населення широкого розмаху набувають із 1933 р. [24]. Загалом обвинувачення щодо участі в «ПОВ» до кінця 1930-х років було зручною матрицею, якою користувалася радянська влада в репресіях проти поляків [25]. У 1933 р. було розпочато справу проти Польської організації військової [26]. Учасників цієї «організації» звинуватили в завданні шкоди радянській владі та праці на користь «Великої Польщі» [27]. Однією з підсудних знову стала Людвіга Рудницька [28].

Удруге слідство над жінкою було відкрито 13 червня 1933 р. Людвігу Рудницьку було заарештовано 17 червня 1933 р. у Харкові та направлено спеціальним конвоем до Київського обласного відділу ДПУ. Рудницька лише через чотири місяці слідства та постійних допитів визнала «свій злочин» перед СРСР. За рішенням трійки при колегії ДПУ УСРР від 25 лютого 1934 р. її було направлено до виправно-трудових таборів на 3 роки [29].

Мільйони громадян республіки, зокрема й представники етнічних меншин, загинули внаслідок Голодомору [30]. Тімоті Снайдер зауважує, що «поляки стали головною жертвою серед національностей у СРСР». На його думку, саме «на польську національну меншину, як і «куркулів», поклали вину за провали колективізації» [31]. Лариса Якубова підкреслює: «Більшість дослідників схиляється до думки, що поодинокі випадки політичних репресій щодо етнічних громад набули масового характеру з 1933 р. Окремі історики вважають їх продовженням Голодомору і геноциду як проти українців, так і проти поліетнічного населення УСРР загалом» [32].

Новий етап боротьби проти етнічних меншин розгортається з прийняттям постанов ЦК КП(б)У «Про німецькі райони» (грудень 1934 р.) та «Про Мархлевський та Пулінський район» (серпень 1935 р.), у яких було прописано цілий комплекс із ліквідації польсько-німецької агентури [33]. Вони розпочали

загальнодержавну кампанію боротьби з націоналізмом та фашизмом, стали провісниками репресій проти етносів, які бачились «найбільш проблемними» радянському керівництву [34].

Так, відповідно до першої постанови, партія вимагала посилити роботу правоохоронних органів щодо виявлення «фашистських агентів» – ініціаторів організації іноземної допомоги тим, хто голодував. Отримання міжнародної допомоги було віднесено до переліку «контрреволюційних злочинів» (статті 54–4 КК УСРР («надання допомоги міжнародній буржуазії») або 54–11 КК УСРР («всяка участь у контрреволюційній організації»)). Цими статтями репресивні органи кваліфікували будь-який «злочин», що містив ознаки надання іноземної допомоги [35].

Пізніше, на початку 1935 р., відповідно до зазначених постанов, з території України було депортовано близько 40 тисяч поляків, а з листопада цього року було ініційовано виселення 6–7 тисяч польських та німецьких господарств [36]. Загалом, на території УРСР після українців найбільше репресованих було серед польської та німецької національних меншин [37].

У період 1937–1938 рр. державний терор щодо національних меншин продовжується. «Національні» операції НКВС стали однією з основних складників Великого терору. 25 липня 1937 року видано оперативний наказ НКВС СРСР за № 00439, згідно з яким розпочинались арешти німців, а 11 серпня 1937 року видано оперативний наказ НКВС СРСР за № 00485. У ньому йшлося про основне завдання органів НКВС – розгром антирадянської роботи польської розвідки і повна ліквідація «не розкритої» до цього часу широкої диверсійноповстанської «низовки» «ПОВ» та головних людських контингентів польської розвідки в СРСР [38].

Репресій зазнали й інші представники національних меншин. Так, наприклад, 11 грудня 1937 р. було введено в дію директиву НКВС СРСР № 50215. Вона дала початок масовим репресіям проти представників грецької національності. На кінець 1937 р. було заарештовано 3001 особу. Іван Джуха зазначає, що хоча греків у першій половині 1937 р. заарештовували не як шпигунів та учасників грецьких «націоналістичних організацій», а як «колишніх» «куркулів», торговців (тобто у відповідності до наказу № 00447), засуджували їх вже тоді за директивою № 50215. Дослідник наводить дані щодо арештів мариупольських греків: з 4982 людей – 4237 було розстріляно [39].

Отже, можна констатувати, що внаслідок державного терору в УРСР постраждали також представники етнічних меншин, що мешкали в республіці. Представників національних меншини, як і українців, стосувалися «національні операції», терор голодом тощо. Карні органи шукали серед етнічних меншин потенційних «агентів» та «шпигунів». Окрім того, висновуємо, що репресії щодо етнічних меншин збігалися із загальною динамікою терору в державі.

У подальшому перспективним виглядає дослідження регіональних особливостей сталінської репресивної політики щодо національних меншин. Актуальним бачиться дослідження державного терору в різних областях України.

SUMMARY

The article examines the issue of Stalin's repressive policy towards ethnic minorities in the Ukrainian SSR during the 1930s. It is determined that mass repressions, which were "theoretically" justified by Stalin's thesis on strengthening the class struggle, began in the late 1920s and early 1930s. The national minorities were considered hostile if they represented states that pursued an anti-Soviet policy and had common borders with the USSR. Mass repression helped Stalin consolidate his power, and it resulted in entire nations becoming "enemies" of the Soviet state. Based on the analysis of individual examples from the history of the Poles, Germans, and Greeks (cases of "disclosed" "counter-revolutionary organizations", directives of penal authorities, etc.), it was concluded that state terror in the republic spread to representatives of various national minorities. Representatives of national minorities, as well as Ukrainians, were affected by "national operations", terror, hunger, etc. Criminal authorities looked for potential "agents" and "spies" among ethnic minorities. It has been proven that the repression of ethnic minorities coincided with the general dynamics of terror in the state.

Keywords: totalitarian system, Stalinism, USSR, state terror, national minorities.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Білокін С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр. : джерелознавче дослідж. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
2. Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статист. дослідж. : монографія. Донецьк : Вид-во Донец. нац. ун-ту, 2003. 624 с.
3. Подкур Р. Ю. За повідомленнями радянських спецслужб. Київ : Рідний край, 2000. 238 с.
4. Сушко О. Польські педагоги Поділля – об'єкт державного терору 1930-х рр. *Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр. : дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР* : матеріали всеукр. наук. конф. (Київ, 15 берез. 2012) / Ін-т історії України НАН України. Київ, 2013. С. 251–264.
5. Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УРСР: Справа «Польської Військової Організації» 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ, 2002. № 7. С. 170–189.
6. Ващенко І. М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. *Наук. записки Вінниц. держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія : зб. наук. пр.* Вінниця, 2004. Вип. 8. С. 299–303.

7. Бажан О., Золотарьов В. «Польська операція» НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях. *Краєзнавство*. 2019. Вип. 3. С. 192–204.
8. Придибайло О. Репресії проти єврейської національної меншини в Україні в 20–30-ті роки ХХ ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Сер. 6: Історичні науки*. 2014. Вип. 12. С. 75–81.
9. Романець Н. В. «Винні у тому, що...німці»: репресії проти німецької національної меншини Дніпропетровщини (1920–1940 рр.). *Міста і села Дніпропетровщини у вирі політичних репресій: збірник статей, персоналії: у 5 т.* Дніпро : Моноліт, 2017. Т. 5: Репресії проти національних меншин на Дніпропетровщині. С. 29–88.
10. Рафальська Т. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренізації» до «великого терору». *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Вип. 33. С. 91.
11. Там само.
12. Обвинительные заключения по делам 1. Польской контрреволюционной и шпионской организации на правобережной украине. (По обвинению Я. Свицерского, К. Наскренского, Я. Левинского, С. Квасневского и др.) ; 2. Шпионской организации II отдела польгенштаба на Украине (По обвинению Бергман Я., Гозинской М., Виноградова М. и др.). *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 124. 187 арк.
13. Обвинительное заключение по делу польской к.-р. шпионской диверсионной организации раскрытой на юго-западной ж.д. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 90. 91 арк.
14. Обвинительное заключение по делу шпионско-диверсионной и контрреволюционной организации разведки чешского генерального штаба. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 126. 93 арк.
15. Секретно-политический отдел Винницкого областного отдела ГПУ-УСРР. Обвинительное заключение по делу «П. О. В.». По обвинению: Григоровича, Пакульского, Титова, Ярошинского, Бржозовского, Жачека и др. по ст. ст. 54-4, 54-6, 54-11 УК. УСРР. 1934 г., город Винница. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 1038. 108 арк.
16. Следственное дело № 243/18714 по делу Шумович Ядвиги Сигизмундовны. *ЦДАГО України* (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 57003 фп. 215 арк.
17. Ващенко І. М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. С. 300.
18. Следственное дело № 243/18714 по делу Шумович Ядвиги Сигизмундовны. Арк. 143, 146–149.
19. Там само. Арк. 200.
20. Ващенко І. М. «Справа» польських педагогів Києва 1930–1931 рр. – маловідома сторінка антипольських репресій 1930-х рр. С. 299.
21. Следственное дело № 243/18714 по делу Шумович Ядвиги Сигизмундовны. Арк. 199, 201, 203.

22. Жертвы политического террора в СССР. *База данных*. URL: <http://lists.memo.ru/index.htm> (дата звернення: 05.06.2020).
23. Следственное дело № 243/18714 по делу Шумович Ядвиги Сигизмундовны. Арк. 200.
24. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. Київ, 1994. С. 60.
25. Рубльов О. Викриття «агентури польського фашизму» в УРСР: Справа «Польської Військової Організації» 1933–1934 рр. (мета, механізм фабрикації, наслідки). С. 209.
26. Обвинение по делу контрреволюционной шпионской организации ПОВ на Украине. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 13. Спр. 2. 159 арк.
27. Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ століття. С. 61.
28. Обвинение по делу контрреволюционной шпионской организации ПОВ на Украине. Арк. 150.
29. Дело ПОВ (УКРАИНСКИЙ ФИЛ.) Следствен. и др. матер. на обвин. Рудницкую Л. И. Т. 45. *ГДА СБУ* (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 6. С. 60830 фп. Арк. 1, 3, 4, 98.
30. Кузьменко В. Б. Специфіка правозастосовної практики статті 54 (контрреволюційні злочини) Кримінального кодексу української СРСР щодо представників етнічних меншин у середині 1930-х років. Актуальні проблеми держави і права. 2006. С. 229.
31. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним : монографія. Київ : Грані-Т, 2011. С. 102.
32. Якубова Л. Нерадянські суспільно-політичні рухи в контексті суспільно-політичного життя Радянської України 20-х–початку 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2015. Т. 13. С. 73.
33. Васильчук Г. Н. Немцы Украины в реалиях сталинской реконструкции. *Этнические немцы России: исторический феномен «народа в пути*: материалы XII междунар. конф. (Москва, 18–19 сент. 2008 г.). Москва: МСНК-пресс, 2009. С. 435.
34. Якубова Л. Д. Национальные районы: опыт осуществления политики коренизации в УССР. *Советские нации и национальная политика в 1920–1950-е годы*: материалы VI междунар. науч. конф. (Киев, 10–12 окт. 2013 г.) Москва, 2014. С. 81.
35. Кузьменко В. Б. Специфіка правозастосовної практики статті 54 (контрреволюційні злочини) Кримінального кодексу української СРСР щодо представників етнічних меншин у середині 1930-х років. С. 231, 232, 234.
36. Якубова Л. Д. Национальные районы: опыт осуществления политики коренизации в УССР. С. 81.
37. Васильчук Г. Н. Немцы Украины в реалиях сталинской реконструкции. С. 440.
38. Рафальська Т. Національні меншини Житомирщини в ХХ столітті: від «коренизації» до «великого терору». С. 94.

39. Джуха И. Г. «Греческая операция» НКВД в Украине. Книга Памяти мариупольских греков (жертвы греческой операции НКВД). Санкт-Петербург : АЛЕТЕЙЯ, 2017. С. 8, 9, 31.

REFERENCES

1. Bazhan O., Zolotarov V. «*Polska operatsiia*» NKVS 1937–1938 rr. *Pidhotovka nakazu № 00485 v Kyivskii ta Kharkivskii oblastiakh* [«Polish Operation» of the NKVD in 1937–1938. Preparation of the Order № 00485 in Kyiv and Kharkiv Regions]. Kraieznavstvo. 2019. Vyp. 3. P. 192–204 [in Ukrainian].
2. Bilokin S. I. *Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR. 1917–1941 rr. : dzhereloznavche doslidzh [Mass Terror as a Tool of Public Administration in the USSR (1917–1941): A Source Study]*. Kyiv : Penmen, 2017. 768 s. [in Ukrainian].
3. *Delo POV* (UKRAINSKIY FIL.) *Sledstven. i dr. mater. na obvin. Rudnitskuyu L. I. T. 45. GDA SBU* (Galuz. derzh. arh. Sluzh. bezp. UkraYini). F. 6. S. 60830 fp. 102 ark. [in russian].
4. Dzhuha I. G. «*Grecheskaya operaciya*» NKVD v Ukraine. *Kniga Pamyati mariupolskikh grekov (zhertvy grecheskoj operacii NKVD)* [«Greek operation» of the NKVD in Ukraine. Book of Memory of the Mariupol Greeks (victims of the Greek NKVD operation)]. Sankt-Peterburg : ALETEJYA, 2017. 640 s. [in russian].
5. Kuzmenko V. B. *Spetsyfika pravozastosovnoi praktyky statii 54 (kontrrevoliutsiini zlochyny) Kryminalnoho kodeksu ukrainskoi SRSR shchodo predstavnykiv etnichnykh menshyn u seredyni 1930-kh rokiv* [The specifics of law enforcement practice of Article 54 (counter-revolutionary crimes) of the Criminal Code of the Ukrainian USSR in relation to representatives of ethnic minorities in the mid-1930's.]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*. 2006. P. 229–236 [in Ukrainian].
6. Nikolskyi V. M. *Represyvna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh–1950-ti rr.). Istoryko-statyst. doslidzh.* : monohrafiia [Repressive activities of the state security bodies of the USSR in Ukraine (late 1920s–1950s). Historical and statistical research: monograph]. Donetsk : Vyd-vo Donets. nats. un-tu, 2003. 624 s. [in Ukrainian].
7. *Obvinenie po delu kontrrevolyutsionnoy shpionskoy organizatsii POV na Ukraine. GDA SBU* (Galuz. derzh. arh. Sluzh. bezp. UkraYini). F. 13. Spr. 2. 159 ark. [in russian].
8. *Obvinitelnyie zaklyucheniya po delam* 1. *Polskoy kontrrevolyutsionnoy i shpionskoy organizatsii na pravoberezhnoy ukrainie.* (Po obvineniyu Ya. Sviderskogo, K. Naskrenskogo, Ya. Levinskogo, S. Kvasnevskogo i dr.) ; 2. *Shpionskoy organizatsii II otdela polgenshtaba na Ukraine* (Po obvineniyu Bergman Ya., Gozinskoy M., Vinogradova M. i dr.). GDA SBU (Galuz. derzh. arh. Sluzh. bezp. UkraYini). F. 13. Spr. 124. 187 ark. [in russian].
9. *Obvinitelnoe zaklyuchenie po delu polskoy k.-r. shpionskoy diversionnoy organizatsii raskryitoy na yugo-zapadnoy zh.d. GDA SBU* (Galuz. derzh. arh. Sluzh. bezp. UkraYini). F. 13. Spr. 90. 91 ark. [in russian].
10. *Obvinitelnoe zaklyuchenie po delu shpionsko-diversionnoy i kontrrevolyutsionnoy organizatsii razvedki cheshskogo generalnogo shtaba. GDA SBU* (Galuz. derzh. arh. Sluzh. bezp. UkraYini). F. 13. Spr. 126. 93 ark. [in russian].

11. Podkur R. Yu. Za povidomlenniamy radianskykh spetssluzhb [According to the reports of the Soviet special services]. Kyiv : *Ridnyi kraj*, 2000. 238 s. [in Ukrainian].
12. Prydybailo O. Represii proty yevreiskoi natsionalnoi menshyny v Ukraini v 20–30-ti roky XX st. [Repressions against the Jewish national minority in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century.]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova*. Ser. 6: Istorychni nauky. 2014. Vyp. 12. P. 75-81 [in Ukrainian].
13. Rafalska T. Natsionalni menshyny Zhytomyrshchyny v XX stolitti: vid «korenizatsii» do «velykoho teroru» [National minorities Zhytomyrshchyna in the 20th century: from «corenization» to «the Great Terror»]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*. Vyp. 33. P. 88–102 [in Ukrainian].
14. Romanets N. V. «Vynni u tomu, shcho...nimtsi»: represii proty nimetskoï natsionalnoi menshyny Dnipropetrovshchyny (1920–1940 rr.) [«Germans are to blame»: repression against the German national minority of Dnipropetrovsk region (1920–1940).]. *Mista i sela Dnipropetrovshchyny u vyri politychnykh represii: zbirnyk statei, personalii: u 5 t. Dnipro* : Monolit, 2017. T. 5: Represii proty natsionalnykh menshyn na Dnipropetrovshchyni. P. 29–88 [in Ukrainian].
15. Rublov O. Vykryttia «ahentury polskoho fashyzmu» v URSR: Sprava «Polskoi Viiskovoi Orhanizatsii» 1933–1934 pp. (meta, mekhanizm fabrykatsii, naslidky) [Exposing the «Agency of Polish Fascism» in the Ukrainian SSR: The Case of the «Polish Military Organization» 1933–1934 (purpose, fabrication mechanism, consequences)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Kyiv, 2002. № 7. P. 170–189 [in Ukrainian].
16. *Sekretno-politicheskiy otdel Vinnitskogo oblastnogo otdela GPU-USRR*. Obvinitelnoe zaklyuchenie po delu «P. O. V.». Po obvineniyu: Grigorovicha, Pakulskogo, Titova, Yaroshinskogo, Brzhozovskogo, Zhachecha i dr. po st. st. 54-4, 54-6, 54-11 UK. USRR. 1934 g., gorod Vinnitsa. GDA SBU (Galuz. derzh. arh. Sluzh. bezp. UkraYini). F. 13. Spr. 1038. 108 ark. [in russian].
17. *Sledstvennoe delo # 243/18714* po delu Shumovich Yadvigi Sigizmundovnyi. TsDAGO UkraYini (Tsentr. derzh. arhIv gromad. ob'Ednan UkraYini). F. 263. Op. 1. Spr. 57003 fp. 215 ark. [in russian].
18. Snaider T. *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Staliny* : monohrafiia [BLOOD-LANDS: Europe Between Hitler And Stalin: monograph]. Kyiv : Hrani-T, 2011. 448 s. [in Ukrainian].
19. Sushko O. Polski pedahohy Podillia – obiekt derzhavnogo teroru 1930-kh rr. [Polish teachers of Podillia – the object of state terror in the 1930s.]. *Politychni represii v Ukrainskii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii*. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR : materialy vseukr. nauk. konf. (Kyiv, 15 berez. 2012) / In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Kyiv, 2013. P. 251–264 [in Ukrainian].
20. Vashchenko I. M. «Sprava» polskykh pedahohiv Kyieva 1930–1931 rr. – malovidoma storinka antypolskykh represii 1930-kh rr. [The «case» of the Polish teachers of Kyiv in 1930–1931 is a little-known page of the anti-Polish repressions of the 1930s.]. *Nauk. zapysky Vinnyts. derzh. ped. un-tu im. M. Kotsiubynskoho*. Seria : Istoriia : zb. nauk. pr. Vinnytsia, 2004. Vyp. 8. P. 299–303 [in Ukrainian].

21. Vasilchuk G. N. Nemtsy Ukrainyi v realiyah stalinskoj rekonstruktsii [Ethnic Germans of Russia: the historical phenomenon of the «people on the way»]. *Etnicheskie nemtsy Rossii: istoricheskiy fenomen «naroda v puti»* : materialyi III mezhdunar. konf. (Moskva, 18–19 sent. 2008 g.). Moskva : MSNK-press, 2009. P. 433–441 [in russian].
22. Yakubova L. D. Natsionalnyie rayony: opyt osuschestvleniya politiki korenizatsii v USSR [National regions: the experience of implementing the indigenization policy in the Ukrainian SSR]. *Sovetskie natsii i natsionalnaya politika v 1920–1950-e godyi*: materialyi VI mezhdunar. nauch. konf. (Kiev, 10–12 okt. 2013 g.) Moskva, 2014. P. 76–85 [in russian].
23. Yakubova L. Neradianski suspilno-politychni rukhy v konteksti suspilno-politychnoho zhyttia Radianskoj Ukrainy 20-kh–pochatku 30-kh rokiv XXst [Non-Soviet social and political movements in the context of the social and political life of Soviet Ukraine in the 20s-early 30s of the 20th century]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. 2015. T. 13. P. 72–106 [in Ukrainian].
24. Yeremenko T. I. *Polska natsionalna menshyna v Ukraini v 20–30-ti rr. XX stolittia* [The Polish national minority in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century]. Kyiv, 1994. P. 1–75 [in Ukrainian].
25. *Zhertyvi politicheskogo terrora v SSSR. Baza dannyih*. URL: <http://lists.memo.ru/index.htm> (data zvernennya: 05.10.2023) [in russian].

Одержано редколегією 26.10.2022 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.20-28

УДК 130.2:168.522

Волвенко Н.М.

ГЛОБАЛЬНА ІНФОРМАЦІЙНА МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ: ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИМІР

Стаття має на меті подати філософське осмислення впливу глобальної інформаційної комп'ютерної мережі Інтернет на різні галузі сучасного суспільства. Теоретичною основою роботи є дослідження мережі Інтернет з позицій теорії самоорганізації; також під час аналізу застосовано системний підхід. Уперше проаналізовано роль глобальної інформаційної комп'ютерної мережі Інтернет як інструмента графічного використання економічного, науково-технічного, культурно-освітнього та природного потенціалу суспільства; розкрито властивості глобальної інформаційної комп'ютерної мережі Інтернет: унікальність, наднаціональність, відкритість, нелінійність, складність, інтегрованість, універсальність. Результатом проведеного дослідження став висновок, що сучасна глобальна інформаційна комп'ютерна мережа Інтернет є інструментом практичного використання економічного, науково-технічного,

культурно-освітнього та природного потенціалу суспільства; створює технологічну основу об'єднання інтелектуальних здібностей і духовних сил всього людства як основоположного фактора сталого глобального розвитку. Мережа є суспільним, культурним, економічним феноменом, вона багато в чому ще загадкова і непередбачувана. Отже, виникла соціальна віртуальна реальність в мережі Інтернет, що є своєрідною відповіддю на розпад старих соціальних зв'язків між людьми, й яка задовольняє потребу людини у спілкуванні, обміні інформацією, у знаннях, у творчій самореалізації. Соціальна віртуальна реальність значною мірою відображає індивідуалізм, небажання підкорятися ustalеним правилам, прагне уникнути системи масового споживання. Нині джерело гармонійного розвитку людини – не запаси, не власність, а можливість: пізнавати, спілкуватися і творити. Власне, їх треба примножувати, і саме їх у значній кількості надає людині та суспільству глобальна комп'ютерна інформаційна мережа Інтернет.

Ключові слова: інформаційне суспільство, мережа Інтернет, людина, віртуальна реальність.

Сучасні інформаційно-комунікаційні технології є справжньою рушійною силою світового економічного та технологічного розвитку, примножують наявні знання та духовні цілі. Однією зі сфер застосування інформаційно-комунікаційних технологій є глобальні комп'ютерні мережі. Активне впровадження глобальних інформаційних комп'ютерних мереж стосується корінних питань розвитку та функціонування соціальних, економічних та політичних структур суспільства, формування нових механізмів культурного розвитку людства. Найбільш поширеною та масовою глобальною інформаційною комп'ютерною мережею є Інтернет, в якій основні процеси подібні до еволюції в інших системах. Саме тому виявлення закономірностей розвитку інформаційної комп'ютерної мережі Інтернет, її додатків і застосувань є актуальною проблемою філософії. Необхідність проведення філософських досліджень щодо проблеми впровадження мережі Інтернет у життя сучасного суспільства зумовлена глобальною перебудовою всіх сторін функціонування суспільства на базі Інтернет-технологій та унікальними темпами їх впровадження. У роботі подано філософське осмислення впливу глобальної інформаційної комп'ютерної мережі Інтернет на різні галузі сучасного суспільства.

Соціокультурні аспекти та загальні принципи розвитку інформаційного суспільства проаналізовано в працях Д. Белла, М. Кастельса, Е. Тоффлера та ін. Проблематика формування нової культури в умовах глобалізації відображена в роботах П. Леві, А. Лемос, Я. Мацек, С. Мірзах та ін. Поняття «віртуальна культура» розглядають Дж. Берн, С. Джонс, М. Кастельс, Е. Хоукс та ін.

Концепція інформаційного суспільства прийнята на міждержавному політичному рівні як орієнтир розвитку (Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства) та реалізується у деяких економічно розвинених країнах світу (Велика Британія, Канада, Фінляндія, Франція, Японія, Італія, ФРН, Данія). Спеціальні питання філософії техніки, що стосуються проблем глобальної мережі як складової частини техносфери, розглянуті в роботах Х. Блюменберга, А.Д. Йоселіані, В.А. Канке, Х. Ортега-і-Гассета. Про соціальний віртуальний простір мережі Інтернет як ноосферне явище писали В.І. Вернадський, Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден. Водночас, філософське осмислення феномена мережі Інтернет у сучасній філософській літературі поки що розкрито неповно.

З філософської точки зору, за сучасними інформаційними технологіями стоїть складніша реальність, а саме – соціальні інститути, людська діяльність, універсальні цінності, світогляд та картини світу [1; 2; 3]. Теорія інформаційного суспільства є найважливішим елементом сучасної теорії суспільного процесу, що відображає об'єктивну тенденцію переходу людства до сталого розвитку, формує гуманістичний вимір технологічного прогресу. Зауважимо також, що концепція інформаційного суспільства не повинна допускати грубого технологічного детермінізму. Необхідно враховувати складність, багатогранність, суперечливість впровадження нових технологій у життя, взаємодію різних чинників у суспільному розвитку, серед яких визначальну роль відіграє людський чинник.

Інформація та знання стають важливим ресурсом та справжньою рушійною силою соціально-економічного, технологічного та культурного розвитку інформаційного суспільства. Інформаційне суспільство можна визначити як суспільство, в якому політичний та економічний розвиток, соціальні зміни, якість та образ кожної людини залежать від наукового знання та способу експлуатації (виробництво, зберігання, переробка та реалізація) інформації. Характерною цінністю інформаційного суспільства є така філософська категорія як час. Ключовим чинником економічних підвалин інформаційного суспільства є інформація, яка постає як ресурс, послуга, товар, джерело доданої вартості та зайнятості. В економіці домінує новий технологічний устрій, що базується на масовому використанні перспективних інформаційних технологій. Політична основа інформаційного суспільства виявляється в гарантованій свободі масової інформації, що забезпечує політичний процес, і відрізняється зростаючою участю в ньому різних класів та соціальних верств населення та досягненням консенсусу між ними. Культурною основою інформаційного суспільства є визнання культурної значущості інформації за допомогою сприяння утвердженню інформаційних цінностей на користь розвитку окремого індивіда та суспільства загалом. Підвищується рівень освіти, науково-технічного та

культурного розвитку за рахунок розширення можливостей систем інформаційного обміну на міжнародному, національному та регіональному рівнях і, відповідно, відбувається підвищення ролі кваліфікації та професіоналізму самої людини. Технологічна, соціальна, економічна, політична та культурна основи інформаційного суспільства перебувають у тісному та гармонійному взаємозв'язку [4; 5]. Отже, становлення інформаційного суспільства є закономірним етапом розвитку цивілізації, а його розвиток є результатом безпосереднього впливу сучасних інформаційних і телекомунікаційних технологій на економіку, соціальну структуру, право, культуру, державу.

Людина активно впливає на комп'ютерну систему, використовуючи її як знаряддя праці, удосконалює її. Але це лише одна сторона взаємодії. З іншого боку, людина, взаємодіючи з комп'ютерними системами, відчуває їх вплив. Сучасний комп'ютер моделює різні види мисленнєвої діяльності і оперує складними видами інформації. Взаємодія між людиною і комп'ютером – це, насамперед, відносини між тим, хто думає, відчуває, наділений волею, свідомістю, свободою, і неживим, односторонньо раціональним пристроєм, який людина сама винайшла та продовжує вдосконалювати. Комп'ютеру недоступна на сьогодні сфера чуттєвого сприйняття: дотик, нюх (хоча проводяться дослідження, спрямовані на те, щоб «навчити» комп'ютер відтворювати та вловлювати запахи) [6; 7]. Але в сукупності, і людина, що взаємодіє з комп'ютером, і комп'ютер, пов'язаний із людиною в глобальній інформаційній мережі, утворюють цілісну єдину систему, у якій людина може обходитися без комп'ютера (це простежується впродовж історії людства, за винятком останніх, 70–80 років), а сучасний комп'ютер без людини загалом обійтися не може.

«Мережа» – ключовий термін глобалізації, однаково застосовний до міжконтинентального поширення телекомунікації, масового туризму і масової культури, транскордонних ризиків великих підприємств, торгівлі зброєю, екологічних впливів світового масштабу, міжнародного співробітництва урядових або неурядових організацій» [8, с. 179]. «Твіттер, Фейсбук та Інстаграм набирають усе більше популярності, оскільки є дуже доступними, безкоштовними для поширення повідомлень, простими й зрозумілими щодо використання, дають можливість напряму звертатися або взаємодіяти з широкими аудиторіями» [8, с. 178]. Але, як вважає Н.О. Стеблина, переважна більшість досліджень змін у політичному дискурсі, які відбуваються під впливом соцмереж, стосується саме західних ЗМІ. А, якщо говорити про цифровізацію дискурсу, то й український досвід важливо врахувати. «Адже соціальні мережі в нашій країні активно використовувалися під час соціальних зрушень» [8, с. 178]. Н.О. Стеблина підкреслює, що «український цифровий політичний дискурс справді є гібридним, проте не можна сказати, що саме повідомлення із соціальних мереж переважають... Навпаки, соцмережі посідають передостаннє місце,

і є набагато менш затребуваними, ніж прес-служби та передруки з інших ЗМІ» [8, с. 180]. Отже, за Н.О. Стеблиною, в українському цифровому політичному дискурсі використовуються переважно традиційні канали передачі інформації. Водночас, як вважає І.Д. Денисенко, саме мережеву модель називають однією з організаційних форм участі асоціативних (конфесійних, етнічних, ділових та інших) і неасоціативних груп інтересів у глобальних процесах і зовнішній політиці [9].

Революційні зміни в галузі інформаційно-комунікативних технологій кардинально впливають не тільки на економічний, науково-технічний та культурний розвиток суспільства, а й на зміну світогляду людей, морально-психічні та поведінкові аспекти їх життєдіяльності [4; 5]. Технічні досягнення призвели до того, що у світі склалося особливе віртуальне середовище взаємодії людей – інформаційно-телекомунікаційний простір, відмінними рисами якого є відсутність географічних кордонів, важка для визначення національна приналежність його об'єктів та можливість анонімного доступу до наявних інформаційних ресурсів. Основою його формування стала саме глобальна інформаційна комп'ютерна мережа Інтернет. Особливо активно розвивається електронний бізнес, фінансові операції, наукове спілкування. І, відповідно, багато сторін соціального життя набувають віртуального характеру. «Масова комунікація... має соціальне значення» [4]. Забезпечення вільного доступу громадян до мережі Інтернет стає фактором, що дозволяє досягти забезпечення громадянських свобод. Можна зробити припущення, що, якщо мережа Інтернет стане певним показником економічного та технологічного розвитку суспільства, то доступ до мережі та її використання, безперечно, перетворяться на важливі характеристики самих користувачів. Можливість підключення до мережі Інтернет, швидка доступність її послуг – свідчать про ступінь соціальної справедливості у суспільстві. Серед користувачів Інтернету відбувається неформальне структурування учасників з урахуванням взаємних інтересів, симпатій, не передбачених актами соціального статусу. Складається свого роду неофіційна паралельна структура, невидима мережа міжособистісних стосунків, у просторі якої лідерство, спеціалізація, мінливі авторитети, оскільки ніким не нормовані, а горизонтальні, що «зрівнюють» людей за рангом зв'язку, сприяють комунікації, тобто поширенню інформації поза та поверх офіційно встановлених каналів. У межах кожної такої неформальної мережі у людей тією чи іншою мірою виникають відчуття солідарності, згуртованості, лояльності один до одного, що сприяє формуванню комфортного для людини клімату суспільного буття. Глобальні мережі активно використовуються майже у всіх сферах життя, а їх розвиток та підтримка стали однією з гілок бізнесу, що найбільш динамічно розвивається у багатьох країнах. Сьогодні людство в буквальному значенні слова обживає мережевий простір, усвідомлюючи пов'язані з цим можливості, виробляючи етику пове-

дінки, встановлюючи правила і закони. Досягнення та перспективи глобальних інформаційних комп'ютерних мереж з особливою гостротою висувають завдання кардинальної перебудови суспільних відносин. На початку XXI ст. на основі взаємопроникнення різних технологій і систем виробництва, переробки, передачі, розподілу інформації формуються умови для якісно нового етапу у розвитку інформаційно-комунікаційних технологій та в цілому інформаційного середовища, яке поступово стає домінуючим у розвитку людського суспільства.

Отже, глобальна комп'ютерна мережа Інтернет призвела до утворення в сучасному суспільстві електронної інформаційної структури, паралельної традиційній. Людство впритул підходить до рубежу, за яким електронна інформаційна структура стає, по суті, основним джерелом інформації для людини, безпосередньо впливає на її психічну діяльність і на формування її соціальної поведінки.

Будь-який технічний пристрій існує в певному специфічному соціальному контексті і бере відповідну участь у формуванні особистості людини цього суспільства. Безперечно, цей вплив всебічно опосередковується всією системою культури суспільства. У зв'язку з цим, одні й ті ж самі компоненти сучасних інформаційних технологій по-різному впливають на особистість людини, хоча саме цей вплив незмінно зберігається. Розгляд соціально-філософських проблем глобальної інформаційної комп'ютерної мережі Інтернет може вплинути на сам спосіб освоєння світу людиною, на всі сторони життя сучасної людини, зробити його більш насиченим та цікавим. Глобальна інформаційна мережа сприймається як складний соціокультурний феномен, причому всі філософи, що досліджують цей напрям, підкреслюють багатовимірність цієї системи [3; 5]. Це ще більше ускладнює філософський аналіз глобальної інформаційної системи. Мережа Інтернет є динамічною і технологічною, вона швидко розвивається, а тепер є також економічним, соціокультурним і політичним феноменом сучасності. Узагальнюючи різні грані цього технічного, соціокультурного, економічного феномену, можна визначити Інтернет як засіб масової комунікації, який заснований на гіпертекстовій системі World Wide Web, що складається з безлічі локальних мереж, дозволяє здійснювати доступ до комп'ютерних ресурсів по всьому світу з метою всебічного різноманітного обміну інформацією та встановлення комунікацій. В історії філософії проводяться паралелі розвитку Інтернету з концепціями ноосфери – мислячої оболонки Землі (В.І. Вернадський, Е. Леруа, П. Тейяр де Шарден). Мережу Інтернет порівнюють із «супермозком», «колективним розумом», «інформаційною та обчислювальною екологією», «електронною нервовою системою», «другою природою» [3; 5]. На нашу думку, глобальна комп'ютерна інформаційна мережа Інтернет має такі особливості: унікальність, наднаціональність, відкритість, нелінійність, складність, інтегрованість, універсальність. За допо-

могою Інтернету відбувається формування глобального електронного ринку, електронного бізнесу. У політичній галузі мережа Інтернет захищає людину як особистість від впливу односпрямованої ідеології.

Отже, сучасна глобальна інформаційна комп'ютерна мережа Інтернет є інструментом практичного використання економічного, науково-технічного, культурно-освітнього та природного потенціалу суспільства, створює технологічну основу об'єднання інтелектуальних здібностей і духовних сил всього людства як основоположного фактора сталого глобального розвитку. Мережа є суспільним, культурним, економічним феноменом, вона багато в чому ще загадкова і непередбачувана.

Людська активність у середовищі Інтернет, на нашу думку, підпорядкована задоволенню трьох потреб: комунікативної, пізнавальної та ігрової. Мережа Інтернет створює особливий простір, або точніше, – безліч просторів, кожен з яких має свою логіку подійності, свої правила, мову, етику поведінки, закони та субкультуру. Віртуальна реальність соціальна, тому що заповнена людьми, а точніше – їхніми проєктами, текстами, графікою, музикою. Ключова особливість мережі Інтернет полягає в тому, що вона одночасно є незалежною по відношенню до «реального» життя та його продовження. Незалежність «віртуального» світу від «реального» виявляється в тому, що можна вести в Мережі діяльність, зовсім не пов'язану з реальним життям людини та її кар'єрою. А взаємозв'язок у тому, що «реальний» і «віртуальний» світи продовжують одне одного, і можуть розглядатися як єдине ціле. У середовищі Інтернет створюються універсальні технологічні стандарти, на базі яких кожна особистість, група або народ може висловлювати власне світорозуміння, розвивати власні традиції, вступати в діалог з іншими спільнотами, не втрачаючи своєрідності та унікальності.

Отже, соціальна віртуальна реальність Інтернет, що існує сьогодні, будучи своєрідною відповіддю на розпад старих соціальних зв'язків між людьми, задовольняє потребу людини у спілкуванні, обміні інформацією, у знаннях, у творчій самореалізації. Соціальна віртуальна реальність значною мірою відображає індивідуалізм, небажання підкорятися завідомим правилам, прагне уникнути системи масового споживання. Нині джерело гармонійного розвитку людини – не запаси, не власність, а можливості: пізнавати, спілкуватися і творити. Власне, саме їх треба примножувати, і саме їх у величезній кількості надає людині та суспільству глобальна комп'ютерна інформаційна мережа Інтернет.

SUMMARY

The article provides a philosophical understanding of the Internet's influence on various branches of modern society. The theoretical basis of the work is the study of the Internet from the standpoint of the theory of self-organization; a systematic

approach was also applied during the analysis. The author analyses the role of the Internet as a tool for graphic use of the economic, scientific and technical, cultural and educational, and natural potential of society; such characteristics of the Internet as uniqueness, openness, nonlinearity, complexity, integration, universality are revealed. The result of the research was the conclusion that the Internet is a tool for practical use of the economic, scientific and technical, cultural and educational, and natural potential of society; it creates a technological basis for the unification of intellectual abilities and spiritual forces of all mankind as a fundamental factor of sustainable global development. The network is a social, cultural, economic phenomenon, it is still mysterious and unpredictable in many ways. Social virtual reality on the Internet is a kind of response to the breakdown of old social ties between people, which satisfies the human need for communication, information exchange, knowledge, and creative self-realization. Social virtual reality largely reflects individualism, reluctance to obey established rules, seeks to avoid the system of mass consumption. Nowadays, the source of harmonious human development is an opportunity to learn, communicate and create. They need to be multiplied, and it is precisely them that are provided to man and society by the Internet.

Keywords: information society, Internet network, person, virtual reality.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Немеш О. М. Віртуальна діяльність особистості: структура та динаміка психологічного змісту: Монографія. Київ: Слово, 2017. 391 с.
2. Українська та зарубіжна культура: навч. посіб. / М. М. Закович [та ін.]; ред. М. М. Закович. Київ: Знання, 2000. 662 с. (Вища освіта XXI століття).
3. Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика. Монографія. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2022, 460 с.
4. Каралаш А. Ю. Самоорганізація соціуму в контексті сучасних реалій глобалізації // Humanities studies: зб. наук. пр. (соціальна філософія та філософія історії) / Запоріж. нац. ун-т. Запоріжжя: Гельветика, № 16(93). 2023. С. 25–31.
5. Дупак В.Г. Метафізика віртуальної реальності: аналіз філософських концепцій // Вісник Житомирського державного університету. Випуск 66. Філософські науки. 2012. С. 27–31.
6. Журба М. А. Культура некультури // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Луганськ: ЛГУ ім. Т. Шевченка, 2010. № 7 (194). С. 95–101.
7. Шейко О. С. Традиція як фактор саморозвитку суспільства: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії». Запоріжжя, 2001. 20 с.
8. Стеблина Н. О. Український цифровий політичний дискурс в умовах «гібридної медіасистеми» // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культу-

рологічні науки: збірник наукових праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди. Харків, 2020. Вип. 1 (20). 207 с. С. 176–185.

9. Денисенко І. Д. Соціальні мережі в контексті соціокультурного підходу: евристичний потенціал дослідження // Вісник ХНПУ імені Г. С. Сковороди. Харків, 2013. «Філософія». 40 с. С. 22–28.

REFERENCES

1. Nemesh O. M. (2017) Virtualna diyalnist osobistosti: struktura ta dinamika psihologichnogo zmistu: Monografiya [Virtual personality activity: structure and dynamics of psychological content: Monograph]. Kiyiv: Slovo. [in Ukrainian]
2. M. M. Zakovich ta in. (2000). Ukrayinska ta zarubijna kultura: navch. posib. [Ukrainian and foreign culture: education. manual]. Kiyiv: Znannya. [in Ukrainian]
3. Voronkova V. G., Nikitenko V. O. (2022) Filozofiya tsifrovoyi lyudini i tsifrovogo suspilstva: teoriya i praktika / monografiya [Philosophy of digital man and digital society: theory and practice / monograph]. Zaporijjya: Vidavnichiy dim «Gelvetika». [in Ukrainian]
4. Karalash A. Yu. (2023) Samoorganizatsiya sotsiumu v konteksti suchasnih realiy globalizatsiyi [Self-organization of society in the context of modern realities of globalization]. Humanities studies: zb. nauk. pr. (sotsialna filozofiya ta filozofiya istoriyi), no. 16(93), pp 25–31.
5. Dupak V. G. (2012) Metafizika virtualnoyi realnosti: analiz filozofskih kontseptsiy [Metaphysics of virtual reality: analysis of philosophical concepts]. Visnik Jitomirskogo derjavnogo universitetu, vol. 66, pp 27–31.
6. Jurba M. A. (2010) Kultura nekulturi [Culture is not culture]. Visnik Luganskogo natsionalnogo universitetu imeni Tarasa Shevchenka, no. 7 (194), pp 95–101.
7. Sheyko O. S. (2001) Traditsiya yak faktor samorozvitku suspilstva [Tradition as a factor of self-development of society], (PhD Thesis), Zaporijjya.
8. Steblina N. O. (2020) Ukrayinskiy tsifroviy politichniy diskurs v umovah «gibridnoyi mediasistemi» [Ukrainian digital political discourse in the conditions of the “hybrid media system”]. Suchasne suspilstvo: politichni nauki, sotsiologichni nauki, kulturologichni nauki: zbirnik naukovih prats / Harkivskiy natsionalniy pedagogichniy universitet imeni G. S. Skovorodi [Modern society: political sciences, sociological sciences, cultural sciences: a collection of scientific works / Kharkiv National Pedagogical University named after H. S. Skovoroda]. Harkiv, vol. 1(20), pp 176–185.
9. Denisenko I. D. (2013) Sotsialni mereji v konteksti sotsiokulturnogo pidhodu: evristichniy potentsial doslidjennya [Social networks in the context of the sociocultural approach: the heuristic potential of research]// Visnik HNPU imeni G. S. Skovorodi. «Filozofiya», no. 40, pp 22–28.

Одержано редколегією 26.09.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

**«ПРОЛЕТАРИЗАЦІЯ» ВИЩОЇ ШКОЛИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1920-Х РР.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГАЗЕТНОЇ ПЕРІОДИКИ)**

Стаття присвячена висвітленню курсу на «пролетаризацію» вищої школи, започаткованому в період ранньої радянської доби. Розглядаються прояви відповідних тенденцій у південних регіонах УСРР в першій половині 1920-х років. В якості джерел залучені різнопланові матеріали тогочасної газетної періодики. Характер та зміст цих публікацій залишають можливості продовження розгляду цієї тематики в розрізі окремих регіонів України, і одним із джерел цього може слугувати газетна періодика. Метою роботи є, використовуючи її, висвітлити деякі процеси «пролетаризації» вищої школи у південних регіонах тодішньої УСРР в першій половині 1920-х рр. за активного використання статистичних методів дослідження. Розглянуті деякі аспекти практичної реалізації політики «пролетаризації», пов'язані із змінами у структурі студентства. Зроблено висновки, що процеси формування контингенту «пролетарського» студентства на Півдні України значною мірою відображали тодішні загальнореспубліканські середні показники, або навіть і випереджали їх.

Ключові слова: «пролетаризація», вища школа, студентство, УСРР, південні регіони, перша половина 1920-х рр.

На початку 1920-х рр. соціальний склад студентства був неприйнятним для радянської влади з позицій класового підходу. До цього студентство України формувалося переважно із представників так званих «нетрудових елементів» і службовців. Тому у галузі вищої освіти на початку 1920-х років було запроваджено курс на «пролетаризацію», який означав суттєві трансформації у структурі студентства, загальну зміну соціально-класового обличчя інтелігенції.

Формування контингенту студентів в УСРР у 1920-х роках, регулювання соціального складу закладів вищої освіти досліджували А. Зякун [1], С. П. Кришталь [2], О. О. Лаврут [3], В. В. Липинський і Х. А. Кравчук [4; 5], О. Л. Рябченко [6; 7; 8] та ін. Характер та зміст цих публікацій залишають можливості продовження розгляду цієї тематики в розрізі окремих регіонів України, і одним із джерел цього може слугувати газетна періодика. Ми мали на меті, використовуючи періодику, висвітлити деякі процеси «пролетаризації» вищої школи у південних регіонах тогочасної УСРР у першій половині 1920-х рр.

Пролетаризація у галузі освіти означала у той час комплектування її робітничо-селянськими елементами та оновлення її педагогічного складу. Водночас наголошувалося, що пролетаризацію школи слід проводити в поєднанні з її реформою. Наркомат освіти УСРР, починаючи з 1920 року, поставив своїм головним завданням докорінну ломку старої системи освіти і перебудову її на нових основах [9].

Як зазначав у 1923 р. в одній з газетних публікацій заступник наркома освіти УСРР Ян Ряппо, зважаючи на те, що початкова школа соціального виховання ближча до мас, і її перебудова відбуватиметься порівняно легко, центр уваги реформи перенесли на школу вищих ступенів. Для цього у грудні 1920 р. був створений відповідний «бойовий орган» – Укрголовпрофосвіта [9]. Намічена ним лінія пролетаризації вищої школи означала, з одного боку, перереєстрацію (чистку) студентів вишів, а з іншого – прийом нових студентів за плановим розкладом через профспілки, комнезами і партійні осередки [9].

До складу студентів вищих навчальних закладів тоді прийнято було відносити контингент інститутів, технікумів, робітфаків. У квітні 1921 р. було розроблено нове положення щодо комплектування студентства, згідно з яким вільний доступ для вступу до вишів було скасовано та замінено системою відряджень. Згідно з положенням, 60 % місць отримали профспілки, 15 % – військові округи, 10 % – компартійні осередки, 5 % – комсомольські осередки, 10 % – комітети незаможних селян [5, с. 164]. Надалі нормативи могли коригуватися.

Упродовж кількох років подібні заходи дали свої позитивні (в баченні більшовицької влади) наслідки, послідовно змінюючи склад вищої школи. З газет, які виходили у першій половині 1920-х років, можна дізнатися про динаміку кількісного і якісного складу студентства у південних регіонах УСРР та порівняти відповідні показники із загальноукраїнськими.

За статистичними даними, які наводилися 7 листопада 1924 р. в одеській губернській газеті «Вісти – Известия», у 1924–1925 навчальний рік заклади вищої освіти Одеської губернії ввійшли з таким соціальним складом: робітників – 31,2%, селян – 19%, службовців – 36,7%, інших – 13,1%. Такою була картина в середньому, але водночас у технікумах процент робітників і селян становив 62%, а в робітфаках (яких у цій губернії тоді нараховувалося шість) досягав 100% [10]. Одеська губернія включала більшість південних регіонів УСРР, і до її складу на той час входили шість округ: Одеська, Балтська, Первомайська, Зінов'євська, Миколаївська, Херсонська.

Для порівняння цих показників із тогочасною загальною картиною по УСРР, звернемося до відповідних даних в цілому по республіці, які фігурують у публікації В. Липинського. У зведеній таблиці ним подана динаміка прийому до вишів УСРР за соціальним походженням у 1920-х рр. [4, с. 344].

Динаміка прийому до вишів за соціальним походженням

Навчальні роки	Робітники у %	Селяни у %	Службовці у %	Інші у %
1921/1922	12,0	15,1	61,2	11,7
1922/1923	14,2	17,3	58,0	10,5
1923/1924	16,9	19,4	52,6	11,1
1924/1925	22,5	20,8	47,2	9,5
1925/1926	28,6	22,2	43,7	5,5
1926/1927	28,5	24,8	43,5	3,2
1927/1928	29,5	26,0	41,4	3,1
1928/1929	34,5	32,5	29,7	3,3

Отже, з наведених даних можемо бачити, що «пролетарський» склад студентства Одеської губернії (робітники та селяни) у 1924/1925 навчальному році склав у середньому 50,2%, а відповідний показник в цілому по УСРР – 43,3%. Тобто, в той час на Півдні України середні показники «пролетаризації» студентства випереджали загальнореспубліканські.

Як зазначалося наприкінці 1924 року в газетній періодиці, обстеження інституту народної освіти, сільгосптехнікуму та морського технікуму Херсона дозволяли зробити висновки про те, що вища школа за останні роки виявила суттєве зростання в бік пролетаризації свого складу (до 50% робітників і селян). Водночас відзначалося, що місцеві виші викликають інтерес та увагу не лише серед робітників та селян Херсонщини, а й серед широких верств трудящого населення України, оскільки у селянина є більше можливостей потрапити в окружний виш, ніж у виш якогось крупного центру [11].

У січні 1925 р. на окружній конференції пролетарського студентства Миколаївщини наголошувалося, що «нетрудовому елементу» не вдалося потрапити до вищих начальних закладів [12]. 25 березня 1925 р. в місцевій пресі повідомлялося, що студентство Миколаївщини в загальній своїй масі становить 75% трудящих, відряджених селами, фабриками і заводами [13].

Особливу роль у тогочасній радянській політиці пролетаризації системи освіти займали робітфаки. Запровадження класового принципу прийому до інститутів та технікумів вело до того, що багатьом вихідцям із бідніших верств населення навчання виявилось не під силу. Тому, з метою підготовки робітничої та селянської молоді до навчання у закладах вищої освіти, з 1921 року ство-

рювалася мережа робітничих факультетів (робітфаків), які фактично ставали основним засобом комплектування інститутів та технікумів.

На робітфаки приймали за полегшеною програмою чи взагалі без іспитів, за рекомендаціями комсомольських, партійних, профспілкових організацій. Перевагу надавали комуністам, комсомольцям, членам професійних спілок, робітникам, незаможним селянам. Як зазначає С. Кришталь, політична доцільність створення робітничих факультетів та адміністративно-командні методи в їхній організації і діяльності змушували викладачів робітфаків поблажливо ставитися до результатів навчання слухачів [2, с. 63].

На сторінках тогочасної преси південних регіонів УСРР можна побачити як заідеологізовані похвальні оцінки робітфаків, так і відображення певних проблем у їхній діяльності. Зокрема, 7 листопада 1924 р. у публікації одеської газети «Вісти – Известия» їх гучно називали «ідеологічними майстернями революції», наголошували, що робітфаківці – це зовсім новий, небачений тип молоді, що практично об'єднав навчання та працю. Констатовалося, що за минулий рік робітфаки в Одеській губернії підготували до вищої школи не одну сотню робітників та селян, і взагалі організація та розвиток робітфаків – це велике завоювання на фронті вищої школи [10].

Серед проблем у діяльності робітфаків відзначимо дещо з місцевої преси Миколаєва. На засіданні секції народної освіти Миколаївської міської ради у квітні 1925 р. було заслухано доповідь керівника робітфаку при технікумі імені Тимірязєва. Відзначалася слабка підготовка робітфаківців для вступу до технікуму, і було визнано за необхідне продовжити для них курс навчання ще на один рік [14]. Наголошувалося, що робітфак при технікумі відіграв значну роль у пролетаризації вишів, але, враховуючи, що вона ще не закінчена, було вирішено продовжити існування цього робітфаку ще на один набір [14].

У вересні 1925 р. газета «Красный Николаев» у дискусійному порядку надрукувала статтю «Итоги и перспективы народного образования». Її автор серед іншого піднімав і питання, яке стосувалося робітфаків. Він порівняв їх із надзвичайною комісією у ще недобудованій радянській системі освіти. На його думку, робітфаки виконали своє завдання, утримавши стару школу від розвалу, але не змогли впритул підійти до університетського навчання, яке залишилось для них чужим за своєю природою та за своєю складністю. Автор статті висловив думку, що нині до вишів вступають уже цілком підготовлені кадри робітників та селян, і це ставить питання про доцільність подальшого існування робітфаків [15].

У кінці 1924 р. у газетній періодиці Одеської губернії відзначалося, що накопичення пролетарського студентства йшло головним чином шляхами класового прийому і перереєстрації непролетарських елементів. Метафорично наголошувалося, що це дві головні гармати, якими обстрілювався противник;

це засоби пролетаризації вишів та витіснення буржуазного студентства [10]. Констатувалося, що 1924 рік мав значні успіхи в роботі з пролетаризації. Було поставлено й виконувалося відповідне завдання: краще меншу кількість студентів навчати, але краще, і мати потрібні кадри. Перереєстрація зменшила загальний склад студентів у губернії на 20,3% (882 особи), які були названі «залишками буржуазного студентства», «останніми з могикиан», людьми, придушеними перемогою революції [10].

Як зазначає О. Рябенко, щоб мати можливість навчатися, у 1920-х роках багатьом студентам доводилося «конструювати» пролетарську ідентичність [8, с. 138]. При здійсненні «чистки» вишів до уваги бралися, головним чином, соціальне походження і стаж громадської роботи студентів. У зв'язку з цим чимало студентів намагалися отримати документи про своє «пролетарське» походження і громадську роботу. Про один із таких випадків у серпні 1924 р. повідомляла газета «Думка», яка видавалася в Мелітополі. Син колишнього лісопромисловця Фрідмана якимось прилаштувався на громадську роботу в Мелітопольському відділі союзу Робземлісу. Вже через два тижні він отримав там документи про благонадійність і громадську роботу й відбув до місця свого навчання. Тобто, таким чином він вже підготувався до чистки [16]. У цій публікації також зазначалося, що подібні випадки спостерігалися і в інших організаціях, зокрема, в райвиконкомах та сільрадах, де видавали відповідні документи куркульському студентству про бідняцьке походження [16].

Серйозну проблему становила слабка навчальна підготовка значного числа осіб, які вступали до вишів. Вступні іспити з 1921 року офіційно були заборонені, і це вело до падіння якості знань багатьох абітурієнтів, які не були спроможні опанувати програму вищої школи. У 1925 р. журнал «Шлях освіти» (орган Наркомату освіти УСРР) звертав увагу, що організації, які відряджають своїх представників до вишів, не проводять відповідної роботи по відбору кандидатур, внаслідок чого «академічна підготовка прийнятих до вузів була надзвичайно слабкою» [4, с. 339].

Щоб якимось вирішити цю проблему, вдавалися до різних форм роботи: деякі виші встановлювали перевірочні вступні колоквиуми з ряду дисциплін; абітурієнтів на початковий період навчання зараховували умовно; на місцях діяли підготовчі курси для вступників тощо. Зокрема, у квітні 1925 р. в газеті «Красный Николаев» зазначалося, що в цьому році будуть випущені дві групи лікнепу звичайного та зниженого типу. Крім того, буде випущена група, яка займається за програмою підготовки до вступу у вищі навчальні заклади [17].

«Пролетаризація» вищої школи суттєво заторкнула питання керівництва вишами та зміст викладання у них. У квітні 1922 р. автор однієї з публікацій в одеській газеті «Вісти – Известия», спираючись на звіт губнаросвіти, зазначив, що у всіх вищих навчальних закладах вже запроваджена нова

система управління (ректорат та політкомісаріат), переглянуті і суттєво змінені навчальні плани, зокрема, звернуто увагу на викладання суспільних наук [18]. У серпні того ж року в цій же газеті повідомлялося про ініціативу губпрофосвіти – створення асоціації викладачів, прибічників пролетаризації вищої школи [19; 20]. У листопаді 1924 р. у цій же газеті можемо прочитати, що ідеологія та психіка професури одеських вишів тепер уже глибоко відмінні від попередніх часів, і змінилися в бік реальної дійсності, в бік служіння революції [10]. У січні 1925 р. у газеті «Красный Николаев» відначалося, що вплив пролетарського студентства на управління вишів значно прискорив їхню академічну реорганізацію та наблизив до робітничих мас [21].

Поряд із цим, як констатацію певних негативних аспектів у політиці «пролетаризації» вищої школи, можна розцінити деякі настанови з центру, які звучали в лютому 1925 р. на всесоюзній нараді секретарів вузівських ячеек і знайшли своє відображення на сторінках місцевої преси в УСРР. Зокрема, на цій нараді завідувач агітпропвідділу ЦК РКП(б) С. Сирцов заявив про те, що слід покінчити з тенденцією, коли правління вишів є відповідальним органом перед студентськими партійними та професійними органами, а також, що слід відмовитися від командування по відношенню до безпартійного студентства і безпартійної професури [22].

Одеська газета «Молодая гвардия» у березні 1925 р. опублікувала статтю, в якій серед іншого в іронічній формі згадувалося висвітлення цієї проблеми в російській емігрантській газеті «Руль», що виходила в Берліні, і наводився контраргумент. Зацитуємо ці фрагменти дослівно мовою оригіналу. Перший: «Студенчество пролетаризировали, чистили, и, наконец, добились того, что вузы, втузы и комвузы, заменившие в советском царстве высшие учебные заведения, наполнили толпой невежд, пишущих доносы на профессоров» [23]. Другий: ««Пролетарские невежды» выперли буржуазных студентов из вузов, решив что в стране, где правят рабочие, место на университетской скамье должно принадлежать пролетариям. Ах как это печально!» [23].

Реалізація політики «пролетаризації студентства» на практиці вела також і до значних проблем матеріального характеру. Держава не мала можливості забезпечити нужденних студентів. Розуміючи, що можна розраховувати головним чином лише на власні сили, студентство шляхом самоорганізації намагалося подолати власну матеріальну незабезпеченість та продовжувати освіту. Зокрема, одним із прикладів цього стала поява комітету покращення побуту учнів вишів Одеси – КУБУ (або КУБуч, від рос. – комітет улучшения быта учащихся – В.Г.), сформованого з числа виборних представників від кожного закладу вищої освіти міста. В газетній замітці у серпні 1922 р. голова цього комітету І. Гендін зазначав, що КУБУ в Одесі не є єдиним в Україні, і що в кожному університетському місті республіки є точно такий же комітет.

Також він повідомляв, що комітет в Одесі вже став до поточної роботи, і що в ньому функціонують такі секції: медико-санітарна, житлова, виробнича, секція пошуків праці і культурно-просвітницька [24].

У газетних матеріалах КУБуч був досить обговорюваною темою, на який покладали великі надії у плані допомоги студентству, але у його діяльності було багато проблем. Наприклад, держава, хоча й виділяла певні асигнування КУБУчам, але їх, у переважній більшості, поглинали губернські центри, що нараховували десятки тисяч студентів, а далі, на периферію, ці кошти майже не доходили. Це, зокрема, відзначалося в місцевій пресі Миколаївської округи, де відповідальні особи змушені були констатувати, що, незважаючи на цілу низку заходів, що вживаються КУБУчами, немає ніякої можливості впоратися з тією нужденністю, яка переважає серед студентства [25].

Навіть представники вищого керівництва республіки змушені були тоді констатувати існуючі проблеми. Зокрема, в листопаді 1924 р. голова ВУЦВК Григорій Петровський відзначав, що у держави немає таких коштів, щоб надати можливість вчитися всім, хто прагне до знань, та що через переповнення вишів виникла важка криза матеріального становища студентства» [26].

У газетних матеріалах є значний обсяг інформації про заходи, до яких намагалися вдаватися різні структури для матеріальної підтримки класово близьких радянській системі «пролетарських елементів» серед студентства. Наприклад, 30 березня 1925 р. у газетній публікації йшлося про організацію в Миколаєві окружного відділення Всеукраїнського товариства допомоги пролетарському студентству, яке поставило своїм завданням надання негайної і реальної допомоги студентству Миколаївщини, спираючись на широкі верстви громадськості, пролетаріат та селянство. Зазначалося, що важкі матеріальні умови студентства, яке потерпає від голоду і холоду, не дають йому можливості цілком і повністю присвятити себе навчанню, що вимагає від студента-пролетаря максимального напруження усіх сил [27].

У червні 1925 р. заступник наркома освіти УСРР Я. Ряппо інформував у пресі про умови прийому до закладів вищої освіти республіки у новому навчальному році та пов'язані з цим завдання. Серед іншого відзначалося, що, крім партійних, професійних організацій і комнезамів, право командировання надається районним і сільським радам та профшколам. Також була значно збільшена доля вакансій для селянства – незаможників та середняків [28].

Проте, реалії нужденного життя студентства іноді змушували частину контингенту нового набору, що були вихідцями з села, взагалі відмовлятися від навчання та повертатися на місце свого постійного проживання. Це, зокрема, стосувалося і вишів Півдня України. Наприклад, 15 листопада 1925 р. студент Миколаївського інституту народної освіти Г. Меделян у газетній замітці зазначав, що з початку нового навчального року до його закладу вищої освіти

прибуло багато молодих людей із міст і сіл України та з інших радянських республік. Переважну більшість серед них склали комсомольці, діти незможників, члени профспілок. Проте вони одразу ж зіткнулися з цілим рядом матеріальних проблем, відсутністю житла та іншими обставинами, які змусили частину молоді знову повернутися в село [29].

Середина 1920-х років може розглядатися як завершення певного етапу в політиці «пролетаризації» вищої освіти. В публікації від 17 квітня 1925 р. у газеті «Вісти ВУЦВК» під назвою «Прийом до Вузів» її автор серед іншого наголосив: «Наступна кампанія прийому до ВУЗ'ів повинна закінчити пролетаризацію нашої вищої школи. Випускаючи студентів останніх курсів наших інститутів, ми остаточно позбавляємося старого студентства. На восьмому році революції, після соціально-академічної перевірки й після останніх випусків студентів, що засиділися в ВУЗ'ах, ми розчищаємо шлях пролетарському студентству» [30].

Отже, курс на «пролетаризацію» вищої школи в Україні протягом першої половини 1920х років виявив себе виразно як на загальнореспубліканському, так і на регіональному рівнях. Практична реалізація цього курсу знайшла свої характерні прояви в різних інструментах більшовицької влади, спрямованих на вирощування класово близьких, лояльних до радянського правлячого режиму, кадрів і спеціалістів. Вони виявилися у комплектуванні студентства переважно вихідцями з робітничо-селянського середовища, у чистках студентства від «непролетарського елементу», оновленні викладацького складу, радикальних трансформаціях у змісті вищої освіти та в управлінні освітнім процесом тощо. Процеси формування контингенту «пролетарського» студентства на Півдні України здебільшого відображали тогочасні загальнореспубліканські середні показники, або навіть і випереджали їх.

Перспективи подальшого дослідження проблеми вбачаємо у можливості розгляду навчальної та громадської діяльності студентської молоді на Півдні України в першій половині 1920-х рр. у світлі газетної періодики.

SUMMARY

The article is devoted to the course of “proletarianization” of higher education instituted in the early Soviet era. The author considers the manifestations of relevant trends in the southern regions of the USSR in the first half of the 1920s. The sources of the research are diverse materials from contemporary periodicals. The nature and content of these publications allow the author to consider this topic in the context of particular Ukrainian regions, using newspaper periodicals as one of the main sources. The purpose of the work is to highlight some processes of “proletarianization” of higher education in the southern regions of the former USSR in the first half of the 1920s. The statistical methods of research are based on the newspaper periodicals. It is proven that the practical implementation of the policy of “proletarianization”

is related to changes in the structure of the student body. It was concluded that the contingent of “proletarian” students in the South of Ukraine reflected the national average indicators of the time.

Keywords: “proletarianization”, higher school, students, the USSR, southern regions, the early 1920s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Язун А. «Пролетарська» ідентичність студентської молоді в «тоталітарному пейзажі» 20-х років XX століття. Світогляд – Філософія – Релігія. 2014. Вип. 5. С. 15–22.
2. Криштал С. П. Робітничі факультети в УСРР (1920-і – початок 30-х рр.): створення та функціональна діяльність. Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Київ, 2018. 208 с.
3. Лаврут О. Деякі аспекти становлення соціального портрету студентства у 20-ті роки XX ст. Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. 2010. Вип. 127. Т. 140. С. 32–36.
4. Липинський В. В. Реалізація принципів і методів комплектування студентських колективів у 20-х роках XX ст. Історія України: маловідомі імена, події, факти: збірник статей. Київ: Рідний край, 2000. Вип. 11. С. 337–348.
5. Липинський В. В., Кравчук Х. А. Форми та методи регулювання соціального складу ВНЗ у 1920-х рр. Філософсько-педагогічні аспекти формування свідомості технічної інтелігенції: Матеріали III регіональної науково-практичної конференції (12 березня 2009 р.). Красноармійськ, КП ДонНТУ, 2009. С. 164–170.
6. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: ХНАМГ, 2012. 456 с.
7. Рябченко О. Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.). Український історичний журнал. 2009. № 4. С. 129–143.
8. Рябченко О. Л. Чистки студентського складу вищих навчальних закладів радянської України (1920-ті рр.). Український історичний журнал. 2010. № 5. С. 136–152.
9. Ряпо Я. Пролетаризація школи на Україні. Вісти ВУЦВК. 1923. № 269. 29 листопада. С. 1.
10. Внуков Т. На фронті вищої школи. Вісти – Известия (Одеса). 1924. № 1481. 7 листопада. С. 6.
11. Кушнарєв М. Насущные вопросы вузов Херсонщины. Вісти – Известия (Одеса). 1924. № 1506. 9 грудня. С. 2.
12. 2-я Окрконференція пролетарського студентства. Красный Николаев. 1925. № 1203. 10 януаря. С. 3.
13. Афонин. Поможем студентам. Красный Николаев. 1925. № 1262. 25 марта. С. 5.
14. В горсовете. Заседание секции Народного просвещения. Красный Николаев. 1925. № 1289. 25 апреля. С. 4.
15. Алешин. Итоги и перспективы народного образования. Красный Николаев. 1925. № 1400. 8 сентября. С. 2.

16. Хомичук С. П. Такие явления не допустимы! Думка (Мелітополь). 1924. № 185 (365). 21 серпня. С. 2.
17. Абрамович. Успехи вечерних курсов Окпрофбюро. Красный Николаев. 1925. № 1272. 5 апреля. С. 4.
18. Хмельницкий И. Академический «рай». Вісти – Известия (Одеса). 1922. № 701. 6 квітня. С. 1.
19. Белоус А. К пролетаризации высшей школы. Известия (Одеса). 1922. № 811. 19 августа. С. 1.
20. Среди преподавателей высшей школы. Известия (Одеса). 1922. № 811. 19 августа. С. 2.
21. Заливадный С. Наши достижения и задачи. Красный Николаев. 1925. № 1201. 8 января. С. 1.
22. Совещание секретарей вузовских ячеек. Красный Николаев. 1925. № 1243. 28 февраля. С. 3.
23. О чем, дева, плачешь?... Молодая гвардия (Одесса). 1925. № 363. 15 марта. С. 2. Подпись: Иг. М–в.
24. Гендин И. Помощь нуждающемуся студенчеству. Известия (Одеса). 1922. № 811. 19 августа. С. 2.
25. Заливадный С. На помощь пролетарскому студенчеству. Красный Николаев. 1924. № 1141. 26 октября. С. 5.
26. Петровский о положении пролетарского студенчества. Красный Николаев. 1924. № 1163. 23 ноября. С. 2.
27. Мироненко. Пролетарское студенчество ждет помощи. Красный Николаев. 1925. № 1219. 30 марта. С. 1.
28. Ряппо Я. Новый прием в вузы и наши очередные задачи. Коммунист (Харьков). 1925. № 124 (1612). 3 июня. С. 1.
29. Медеян Г. Жизнь пролетарского студенчества ИНО. Красный Николаев. 1925. № 1458. 15 ноября. С. 3.
30. Лозовий О. Прийом до Вузів. Вісти ВУЦВК. 1923. № 87 (1386). 29 листопада. С. 1.

REFERENCES

1. Ziakun, A. (2014). «Proletarska» identychnist studentskoi molodi v «totalitarnomu peizazhi» 20-kh rokiv KhKh stolittia. Svitohliad – Filozofia – Relihiia. [«Proletarian» Identity of Student Youth in the «Totalitarian Landscape» of the 1920s.] Worldview – Philosophy – Religion, 5, 15–22 [in Ukrainian].
2. Kryshchal, S.P. (2018). Robitnychi fakultety v USRR (1920-i – pochatok 30-kh rr.): stvorennia ta funktsionalna diialnist [Workers' Faculties in the Ukrainian SSR (1920s – early 1930s): Establishment and Functional Activities]. Candidate's thesis (07.00.01). Taras Shevchenko National University of Kyiv. Kyiv, 208 p. [in Ukrainian].
3. Lavrut, O. (2010). Deiaki aspekty stanovlennia sotsialnoho portretu studentstva u 20-ti roky KhKh st. Naukovi pratsi [Chornomorsko ho derzhavno ho universytetu imeni Petra Mohyly]. [Some aspects of the formation of the social portrait of students in the 1920s.] Scientific works [Petro Mohyla Black Sea State University], 127, 32–36 [in Ukrainian].

4. Lypynskiy, V.V. (2000). Realizatsiia pryntsyypiv i metodiv komplektuvannia studentskykh kolektyviv u 20-kh rokakh KhKh st. Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty: zbirnyk statei. [Implementation of principles and methods of forming student communities in the 1920s.] History of Ukraine: lesser-known names, events, facts. Kyiv: Native Land, 11, 337–348 [in Ukrainian].
5. Lypynskiy, V.V., Kravchuk, Kh.A. (2009). Formy ta metody rehuliuivannia sotsialnoho skladu VNZ u 1920-kh rr. Filosofsko-pedahohichni aspekty formuvannia svidomosti tekhnichnoi intelihentsii: [Forms and methods of regulating the social composition of higher education institutions in the 1920s.] Philosophical-pedagogical aspects of shaping the consciousness of technical intelligentsia: Materiali III Rehional'noyi Naukovo-Praktychnoyi Konferentsiyi, Krasnoarmiysk, KII DonNTU, 164–170 [in Ukrainian].
6. Riabchenko, O. (2012). Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii: [Students of Soviet Ukraine in the 1920s–1930s:] Practices of Everyday Life and Conflicts of Identification. Kharkiv: KhNAMH [in Ukrainian].
7. Ryabchenko, O. L. (2009). Studentstvo radianskoi Ukrainy u poshukakh «proletarskoi» identychnosti (1920-ti rr.). Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal. [Studentship of Soviet Ukraine in Search of “Proletarian” Identity (1920s)]. Ukrainian Historical Journal, (4), 129–143. [in Ukrainian].
8. Ryabchenko, O. L. (2010). Chystky studentskoho skladu vyshchykh navchalnykh zakladiv radianskoi Ukrainy (1920-ti rr.). Ukrainyskyi istorychnyi zhurnal [Purges of the Student Body in Higher Educational Institutions of Soviet Ukraine (1920s)]. Ukrainian Historical Journal, (5), 136–152. [in Ukrainian].
9. Ryapo, Ya. (1923, November 29). Proletaryzatsiia shkoly na Ukraini [Proletarianization of the School in Ukraine]. Visti VUTsVK, (269), 1. [in Ukrainian].
10. Vnukov, T. (1924, November 7). Na fronty vysshei shkoly. [On the Front of Higher Education]. Visti – Izvestiya (Odesa), (1481), 6. [in Russian].
11. Kushnarev, M. (1924, December 9). Nasushchnye voprosy vuzov Khersonshchyny [Urgent Issues of Universities in Kherson Region]. Visti – Izvestiya (Odesa), (1506), 2. [in Russian].
12. 2-a Okrkonferentsiia proletarskoho studenchestva 2nd Conference of Proletarian Students. Krasnyi Nikolaev, (1925, January 10), (1203), 3. [in Russian].
13. Afonin. (1925, March 25). Pomozhem studentam [Helping Students]. Krasnyi Nikoiaev, (1262), 5. [in Russian].
14. V horsovete. Zasedanje seksyy Narodnoho prosveshcheniya. In the City Council. Meeting of the People’s Education Section. Krasnyi Nikoiaev. 1925. No. 1289. April 25. P. 4. [in Russian].
15. Aleshin. Ytohy y perspektyvy narodnoho obrazovanyia [Results and Prospects of Public Education]. Krasnyi Nikoiaev. 1925. № 1400. September 8. P. 2. [in Russian].
16. Khomychuk S. P. Takye yavleniya ne dopustymy! [Such Phenomena Are Not Permissible!] Dumka (Melitopol). 1924. № 185 (365). August 21. P. 2. [in Russian].
17. Abramovich. Uspekhy vechernykh kursov Okrprofbiuro [Successes of Evening Courses of Okrprofbureau]. Krasnyi Nikoiaev 1925. № 1272. April 5. P. 4. [in Russian].
18. Khmelnytskyi I. Akademicheskyy «rai». [Academic “Paradise.”] Visti – Izvestiya (Odesa). 1922. № 701. April 6. P. 1. [in Russian].

19. Belous A. K proletaryatsyy vysshei shkoly [Towards the Proletarianization of Higher Education]. *Izvestiya* (Odesa). 1922. № 811. August 19. P. 1. [in Russian].
20. Sredy prepodavatelei vysshei shkoly [Among the Teachers of Higher Education]. *Izvestiya* (Odesa). 1922. № 811. August 19. P. 2. [in Russian].
21. Zalivadnyi S. Nashy dostyzhennya y zadachy [Our Achievements and Tasks]. *Krasnyi Nikoiaev*. 1925. № 1201. January 8. P. 1. [in Russian].
22. Soveshchanye sekretarei vuzovskyykh yacheek [Meeting of Secretaries of University Cells]/ *Krasnyi Nikoiaev*. 1925. № 1243. February 28. P. 3. [in Russian].
23. O chem, deva, plachesh?... [What Are You Crying About, Maiden?...]/ *Molodaya Gvardiya* (Odesa). 1925. № 363. March 15. P. 2. Signature: I. M–v. [in Russian].
24. Gendin I. Pomoshch nuzhdaiushchemusia studenchestvu [Aid to Needy Students]. *Izvestiya* (Odesa). 1922. № 811. August 19. P. 2. [in Russian].
25. Zalivadnyi S. Na pomoshch proletarskomu studenchestvu [To the Aid of Proletarian Students]. *Krasnyi Nikoiaev*. 1924. № 1141. October 26. P. 5. [in Russian].
26. Petrovskiy o polozhenyy proletarskoho studenchestva [Petrovskiy on the Situation of Proletarian Students]. *Krasnyi Nikoiaev*. 1924. № 1163. November 23. P. 2. [in Russian].
27. Mironenko. Proletarskoe studenchestvo zhdet pomoshchy [Proletarian Students Await Help]. *Krasnyi Nikoiaev*. 1925. № 1219. March 30. P. 1. [in Russian].
28. Ryappo Ya. Novyi pryem v vuzy y nashy ocherednye zadachy [New Admission to Universities and Our Next Tasks.] *Kommunist* (Kharkiv). 1925. № 124 (1612). June 3. P. 1. [in Russian].
29. Medelyan H. Zhyzn proletarskoho studenchestva YNO [Life of Proletarian Students Abroad]. *Krasnyi Nikoiaev*. 1925. № 1458. November 15. P. 3. [in Russian].
30. Lozovyi O. Pryiom do Vuziv [Admission to Universities]. *Visti VUTsVK*. 1923. № 87 (1386). November 29. P. 1. [in Ukrainian].

Одержано редколегією 09.10.2023 р.
 Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.40-49
 УДК 94(477):355.4 «2022»

Задунайський В.В.

ЗНАЧЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОБОРОНИ МИКОЛАЇВЩИНИ І ХАРКІВЩИНИ УКРАЇНСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ НА ПОЧАТКУ 2022 РОКУ

У статті аналізуються значення і особливості оборони Миколаївщини і Харківщини українськими військами на початку 2022 р. Виявлено багато спільних рис ведення бойових дій у цих регіонах. Порівняння особливостей і значення оборони Миколаївщини і Харківщини українськими військами на по-

чатку 2022 р. досі залишається відкритим для дослідження, а тому представлена стаття має не тільки належну наукову актуальність, але й відповідає нагальним суспільно-політичним викликам. Російські війська намагалися захопити обласні центри і використати їх для просування до ключових цілей (з Харківської області наступати на Київ; з Миколаївської області наступати на Одесу і Кривий Ріг). Українські війська під час оборони успішно використали природні та соціально-економічні особливості регіонів і завдали поразки противнику. Дуже помітною перевагою українців стало масове використання військових хитрощів. Успішна оборона Миколаївщини і Харківщини забезпечила ці регіони від тривалої російської окупації та зірвала стратегічні плани противника.

Ключові слова: Україна, російська збройна агресія, воєнне мистецтво, Сили оборони України, Харківщина, Миколаївщина, 2022 р.

Постановка проблеми. В історії збройної відсічі Силами оборони України (далі СОУ) сучасної російської агресії, що триває з 2014 р., вкрай важливу роль займають бойові дії з кінця лютого – до середини травня 2022 р. У цей час почалося широкомасштабне російське збройне вторгнення на суверенну територію України, яке невдовзі українські війська не тільки зупинили, але й на багатьох напрямках перейшли у контрнаступ, звільняючи рідну землю.

Згадані події відбувалися на теренах багатьох ключових регіонів України та виявили як певні подібності, так і помітні відмінності у веденні бойових дій сторонами. І тут важливе значення мали не тільки природно-географічні умови, але й політична та військово-стратегічна специфіка відповідної території. Саме тому виникає закономірний інтерес до розгляду цих драматичних подій у відповідних областях України. Все вище зазначене безпосередньо стосується як Миколаївщини, що відіграє ключову роль на Півдні України, так і Харківщини – стратегічно важливої для Сходу України. Інакше кажучи, цілком логічною та актуальною є потреба вивчення особливостей відсічі українськими військами російського збройного вторгнення на Миколаївщину і Харківщину на початку 2022 р.

Аналіз останніх досліджень. Хочу наголосити, що попри зазначену актуальність окресленої теми, в історіографії вона не є достатньо розробленою. Ключовою причиною є те, що відповідні події відбулися нещодавно, а тому вимагати від науковців їх ретельного і всеохоплюючого аналізу не доводиться. До того ж, війна триває й надалі, а тому значна кількість джерел є недоступною для публічного аналізу.

Попри зазначені складності, така робота все ж розпочалася як військовими, так і цивільними дослідниками. Досить вдалим прикладом є кілька публікацій Центру досліджень воєнної історії Збройних Сил України (далі ЗСУ),

у яких розкрито основні етапи відсічі російської навали окремо в кожному з ключових регіонів України, зокрема на Миколаївщині та Харківщині [1].

Останнім часом з'явилося і кілька публікацій автора цієї статті, у яких виявлено основні військові хитрощі, застосовані як українськими військами, так і ворожими угрупованнями в боях за Харків та на Півдні України [2]. Водночас, загальний вимір змісту та наслідків оборони згаданих територій не аналізувався.

Зазначений стан речей свідчить, що порівняння особливостей і значення оборони Миколаївщини і Харківщини українськими військами на початку 2022 р. досі залишається відкритим для дослідження, а тому подана стаття має не тільки належну наукову актуальність, але й відповідає нагальним суспільно-політичним викликам.

Джерельна основа. Дослідження базується на фактологічному матеріалі, який вміщено у згаданих вище публікаціях Центру досліджень воєнної історії ЗСУ (в них оприлюднено основну інформацію, яку в умовах війни дозволено поширювати в публічному просторі). Слушним стало використання і «Хроніки повномасштабної війни: 24 лютого – 24 грудня 2022 р.» (укладена провідними дослідниками з вітчизняного «Енциклопедичного видання»), в якій стисло описано щоденні події на фронтах російсько-української війни [3]. Додаткове значення мало й використання інформації американського Інституту дослідження війни [4]. Зрозуміло, що наявна джерельна база не є повною, але, з огляду на сучасні військові обставини, все ж дозволяє провести вступне дослідження зазначеної теми.

Виклад основного матеріалу. Безпосередній аналіз значення і особливостей оборони Миколаївської та Харківської областей українськими військами на початку 2022 р. розпочну з огляду спільних рис.

Одразу наголошу на тому, що російські війська одночасно здійснили вторгнення на усіх напрямках вздовж як державного кордону України і РФ, так і з тимчасово окупованих Автономної республіки Крим (далі АР Крим) і окремих районів Донецької та Луганської областей [5]. Водночас, бойові дії відповідних армійських угруповань підтримувалися на оперативному і стратегічному рівнях авіаційними нальотами, далекобійною артилерією, реактивними системами залпового вогню тощо. Зрозуміло, що все це було використано і під час навали на Харківщину та Миколаївщину.

Спільним стало і те, що обидва регіони мали не тільки важливе значення як безпосередні цілі для окупації, але й розглядалися противником як передумова для досягнення ще більш важливої стратегічної мети. Так, Харківська область є ключовим регіоном на Сході України за багатьма ознаками, серед яких виокремлю велику кількість населення (майже 2,6 млн. мешканців), потужний економічний та науковий потенціал [6]. Не менш важливим є науковий та сус-

пільно-політичний авторитет Харкова, який останніми роками посідав друге місце після столиці України. Окремо наголошу на військово-стратегічному значенні міста й області. Від початку гібридної війни РФ проти України саме цей регіон став опорою нашої оборони в сусідній Луганщині. Дуже важливою є й мережа автомобільних і залізничних шляхів, яку противник прагнув використати для подальшого наступу вглиб України, зокрема на Київ. Отже, Харківщина була не тільки важливою і самодостатньою ціллю для окупантів, але й розглядалася в контексті транзитної комунікаційної бази для наступу на основну ціль ворожої навали – столицю України.

Щодо Миколаївської області, то вона, як і Харківська, теж мала ознаки пріоритетного регіону, але на Півдні України. Йдеться про потужний економічний, науковий і людський потенціал [7]. Досить важливе значення має і військово-стратегічне розташування м. Миколаєва та області. Вони є своєрідними воротами до ключового центру України на узбережжі Чорного моря – Одеси (основний порт України; потужний військово-політичний, економічний та науковий центр), а також до вкрай важливого осередку Правобережжя – м. Кривого Рогу (основна металургійна база України; значний людський потенціал тощо). Тому дуже цінними були автомобільні та залізничні шляхи Миколаївської області, які противник прагнув захопити і використати для подальшого наступу вглиб України. Отже, Миколаївщина була не тільки самодостатньою ціллю для окупантів, але й розглядалася в контексті транзитної комунікаційної бази для наступу на 2 інші пріоритетні цілі Півдня і Правобережжя України.

Ведучи мову про безпосередні бойові дії на Харківщині та Миколаївщині, теж варто відзначити певні подібності. Так, ворожі війська в обох випадках здійснювали не тільки наступ на обласні центри, але передбачали досягнути й подальші стратегічні цілі [8]. На Харківщині йшлося про наступ у напрямку Києва, а на Миколаївщині – просування на Одесу та Кривий Ріг. Інакше кажучи, відразу частину відповідних ворожих угруповань було зорієнтовано на інші стратегічні цілі, що мало ослабити тиск на обидва обласні центри.

Героїчна оборона Харківщини і Миколаївщини українськими військами підтвердила і той факт, що противник недооцінив нашу боєздатність та переоцінив свою. Тому він помилився в розрахунках щодо виділення військ для реалізації відповідних планів.

Подібні риси має й використання під час бойових дій в обох регіонах військових хитрощів як СОУ, так і російськими військами. В боях на Миколаївщині наші воїни застосували 9 військових хитрощів/стратегем, а противник 8 [9]. Щодо оборони Харкова, то тут кількість таких прийомів обох сторін була однаковою і дорівнювала 8 [10]. Попри подібну кількість стратегем, лише якість їх застосування є основним критерієм для оцінки вправності військ. І тут українські формування засвідчили суттєву перевагу, бо коефіцієнт корисної

дії від застосування ними військових хитрощів/стратегем був вищим вдвічі, а іноді й утричі, у порівнянні з противником.

Треба наголосити і на подібності результатів бойових дій в обох регіонах. ЗСУ виявили високий рівень боєздатності і, завдавши значних втрат противнику, зірвали його плани. Спочатку було не допущено захоплення обласних центрів, а на наступному етапі вдалося вибити окупантів з усієї Миколаївської області та більшості територій Харківщини.

Отже, наведені факти дають підстави виокремити близько 7 досить помітних і вагомих подібних рис ведення бойових дій на території Харківської і Миколаївської областей.

Далі перейду до огляду відмінностей у бойових діях. Ключовою відмінністю є той факт, що Харківська область розташована у прикордонні з РФ і безпосередньо межує з російськими територіями, а Миколаївська – ні. Саме тому Харківщина одразу потрапила під удар сухопутних військ противника [11]. Щодо Миколаївщини, то російські сухопутні війська не мали можливості 24 лютого 2022 р. вторгнутись в її межі, бо спочатку атакували Херсонську область (межувала з тимчасово окупованою РФ територією АР Крим).

Також варто звернути увагу на ще одну відмінність боїв на Миколаївщині – ускладнення для просування противника, з огляду на р. Дніпро. Саме тому противник спочатку захопив стратегічні мости у Херсонській області, а потім посунув далі [12]. Така обставина надала додатковий час угрупованню СОУ, яке боронило Миколаївщину, для підготовки до наступу ворога.

Доречно підкреслити і те, що особливістю бойових дій на теренах Миколаївської області є близькість Чорного моря, а також наявність крупних річок (особливо важливим цей фактор був для оборони самого міста Миколаєва) – Південного Бугу та Інгулу. Зазначені фактори не тільки забезпечили традиційну спеціалізацію цього обласного центру (традиційне корабельне будівництво), але й специфіку оборони та наступу на нього. Маю на увазі здатність забезпечити взаємодію сухопутних і військово-морських (зокрема десантних) формувань за підтримки авіації. А тому противник, домінуючи на Чорному морі, намагався використати згадану перевагу і під час наступу на Миколаївщину, але українські захисники зірвали ці плани. Йдеться про удар наших реактивних систем залпового вогню по ворожому військово-морському угрупованню 4 березня 2022 р. [13].

Певне значення мали й географічні відмінності регіонів (Миколаївщина вирізняється майже повною відсутністю лісів, наявністю морського узбережжя з великою кількістю лиманів та потужними річками; Харківщина має трохи лісів, але їй бракує водних ресурсів), а також особливості розселення місцевого населення (густота населення в Харківській області є майже вдвічі вищою, ще й на її території розташовано більше міських населених пунктів) [14]. З цього

витає закономірне обмеження можливостей російських окупаційних військ після провалу їх наступу закріпитися на Миколаївщині та підтримувати своє угруповання через складність комунікацій у регіоні (особливо через труднощі з перетинанням р. Дніпро).

За таких обставин маємо закономірні відмінності щодо звільнення територій обох областей. Так, вже 16 березня 2022 р. під ударами СОРУ війська РФ відступили за межі Миколаївської області [15]. Щодо ситуації зі звільненням Харківщини, то вона є набагато складнішою в силу багатьох причин. Попри це, значну територію області вдалося звільнити до 15 травня 2022 р. [16]. Наведені вище дані дають можливість говорити, що більш сприятливі обставини для ведення українських контр-наступальних дій склалися весною 2022 р. на Миколаївщині.

Отже, на підставі здійсненого огляду було виокремлено близько 5 досить помітних і вагомих відмінностей ведення бойових дій на території Харківщини та Миколаївщини.

Висновки. Наприкінці поданого огляду підсумуємо значення і особливості оборони Миколаївської і Харківської областей українськими збройними формуваннями:

1. Бойові дії в обох регіонах мали багато спільних рис, що виявилися не тільки в планах противника та їх реалізації під час широкомасштабного вторгнення (намагання здобути ці ключові у військово-стратегічному, політичному та економічному вимірах регіони й обласні центри не тільки через їх самодостатню цінність, але й задля подальшого наступу на основні стратегічні цілі, зокрема Київ і Одесу-Кривий Ріг).

2. Певну роль у бойових діях відіграли і відмінності регіонів, зокрема природньо-географічні, соціально-економічні та частково військово-стратегічні. І їх більш успішно враховували СОРУ як на Харківщині, так і на Миколаївщині (тут це було особливо помітним, бо вдалося нівелювати перевагу противника на морі і швидше звільнили від окупантів усю Миколаївську область).

3. Успішна оборона Миколаївщини і Харківщини не тільки убезпечила ці регіони від ворожої окупації, але й зірвала стратегічні наміри противника.

4. Під час бойових дій в обох регіонах саме українські війська набагато успішніше використовували різні прийоми воєнного мистецтва, зокрема, військові хитрощі.

Отже, успішна оборона Миколаївщини і Харківщини українськими військами на початку 2022 р. стала важливим етапом у відсічі російської широкомасштабної навали і знаменувала провал стратегічних планів противника та розгром його ударних угруповань на цих ключових напрямках. І ці успіхи стали вагомим внеском у захист Києва та Одеси. При цьому, СОРУ виявили здатність враховувати особливості Миколаївської і Харківської областей під

час ведення як оборонних боїв, так і контрнаступальних операцій, перевіривши зарозумілого противника у воєнному мистецтві.

SUMMARY

The article analyzes the significance and features of the defense of NiKoiiev Oblast and Kharkiv Oblast by Ukrainian troops at the beginning of 2022. Many common features of the hostilities in these regions have been revealed. A comparison of the features and significance of the defense of NiKoiiev and Kharkiv Oblasts by Ukrainian troops in 2022 is still open for research, and therefore the article has not only proper scientific relevance but also meets urgent social and political challenges. Russian troops tried to capture the regional centers and use them to advance to key objectives (from Kharkiv to Kyiv; from NiKoiiev to Odesa and Kryvyi Rih). During the defense, Ukrainian troops successfully used the natural and socio-economic features of the regions and defeated the enemy. A very noticeable advantage of the Ukrainians was their massive use of military tricks. The successful defense of NiKoiiev and Kharkiv protected these regions from prolonged Russian occupation and thwarted the enemy's strategic plans.

Keywords: Ukraine, Russian armed aggression, military art, Defense Forces of Ukraine, Kharkiv Oblast, Nikoiiev Oblast.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ковальчук А. (2022). «Герої українського степу» Оборона півдня держави (24 лютого – 15 березня 2022). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf> [дата звернення 21.10. 2023]; Хлонь С., Пагіря О., Полтораков О. (2022). «Східна брама держави» Оборона Харкова (24 лютого – 14 травня 2022 р.). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/documents/book4.pdf> [дата звернення 21.10. 2023].
2. Задунайський В. (2023) Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині. Військово-науковий вісник. Вип. 39. Львів: НАСВ. С. 65-77; Zadunaiskyi , V. (2023). Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). Skhid, 5(1). S. 9–15.
3. Хроніка повномасштабної війни: 24 лютого – 24 грудня 2022 р. (2022) За заг. ред. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 152 с.
4. Barros G., Kagan F., Stepanenko K. (2022) Russian offensive campaign assessment, may 15, 2022. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-15> [дата звернення 21.10.2023].
5. Задунайський В. (2023) Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині. Військово-науковий вісник. Вип. 39. Львів: НАСВ. С. 67; Хроніка повномасштабної війни: 24 лютого – 24 грудня 2022 р. (2022) За заг. ред. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». С. 6.

6. Kharkiv Oblast. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Kharkiv_Oblast [дата звернення 21.10. 2023].
7. NiKoiaev Oblast. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/NiKoiaev_Oblast [дата звернення 20.10.2023].
8. Хлонь С., Пагіря О., Полтораков О. (2022). «Східна брама держави» Оборона Харкова (24 лютого – 14 травня 2022 р.). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/documents/book4.pdf> [дата звернення 21.10.2023]; Ковальчук А. (2022). «Герої українського степу» Оборона півдня держави (24 лютого – 15 березня 2022). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf> [дата звернення 21.10. 2023].
9. Задунайський В. (2023) Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині. Військово-науковий вісник. Вип. 39. Львів: НАСВ. С. 70-74.
10. Zadunaiskyi , V. (2023). Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 - May 14, 2022). *Skhid*, 5(1). S. 12-13.
11. Хроніка повномасштабної війни: 24 лютого – 24 грудня 2022 р. (2022) За заг. ред. А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». С. 6.
12. Там само. С. 6-7.
13. Ковальчук А. (2022). «Герої українського степу» Оборона півдня держави (24 лютого – 15 березня 2022). URL: <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf> [дата звернення 21.10. 2023].
14. Kharkiv Oblast. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Kharkiv_Oblast [Дата звернення 21 жовтня 2023]; NiKoiaev Oblast. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/NiKoiaev_Oblast [дата звернення 20. 10. 2023].
15. Задунайський В. (2023) Військові хитрощі українських та російських військ в перших боях 2022 р. на Миколаївщині та Сумщині. Військово-науковий вісник. Вип. 39. Львів: НАСВ. С. 72.
16. Barros G., Kagan F., Stepanenko K. (2022) Russian offensive campaign assessment, may 15. 2022. URL: <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-15> [дата звернення 21.10. 2023]

REFERENCES

1. Kovalchuk A. (2022). «Heroes of ukrainian stepu» Oborona pivdnia derzhavy (24 liutoho – 15 bereznia 2022) [“Heroes of the Ukrainian Steppe” Defense of the South of the State (February 24 – March 15, 2022)]. Retrieved October, 21, 2023 from <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf>. Khlon, S., Pahiria, O., & Poltorakov, O. (2022). «*Skhidna brama derzhavy*» *Oborona Kharkova (24 liutoho – 14 travnia 2022 r.)* [“*Eastern Gate of the State*” *Defense of Kharkiv (February 24 – May 14, 2022)*]. Retrieved October, 21, 2023 <https://armyinform.com.ua/wp-content/documents/book4.pdf> [in Ukrainian].
2. Zadunaiskyi, V. (2023) Viiskovi khytroshchi ukrainskykh ta rosiiskykh viisk v pershykh boiakh 2022 r. na NiKoiaevshchyni ta Sumshchyni [Military tricks of the Ukrainian and Russian troops in the first battles of 2022 in NiKoiaev region and Sumy region].

- Viiskovo-naukovyi visnyk*, 39, 65–77. Lviv: NASV [in Ukrainian]; Zadunaiskyi, V. (2023). Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). *Skhid*, 5(1), 9–15.
3. Kurydon, A. (Ed.). (2022). *Khronika povnomasshtabnoi viiny: 24 liutoho – 24 hrudnia 2022 r.* Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo» [in Ukrainian].
 4. Barros, G., Kagan, F., & Stepanenko, K. (2022) *Russian offensive campaign assessment, may 15. 2022*. Retrieved October, 21, 2023 <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-15> [in English].
 5. Zadunaiskyi, V. (2023) Viiskovi khytroshchi ukrainskykh ta rosiiskykh viisk v pershykh boiakh 2022 r. na NiKoiiaevshchyni ta Sumshchyni [Military tricks of the Ukrainian and Russian troops in the first battles of 2022 in NiKoiiaev region and Sumy region]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 39, 67. Lviv: NASV [in Ukrainian]; Kurydon, A. (Ed.). (2022). *Khronika povnomasshtabnoi viiny: 24 liutoho – 24 hrudnia 2022 r.*, 6. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo» [in Ukrainian].
 6. *Kharkiv Oblast* [Kharkiv Region]. Retrieved October, 21, 2023 https://en.wikipedia.org/wiki/Kharkiv_Oblast.
 7. *NiKoiiaev Oblast* [NiKoiiaev Region]. Retrieved October, 20, 2023 https://en.wikipedia.org/wiki/NiKoiiaev_Oblast [in English].
 8. Khlon, S., Pahiria, O., & Poltorakov, O. (2022). «Skhidna brama derzhavy» Oborona Kharkova (24 liutoho – 14 travnia 2022 r.) [“Eastern Gate of the State” Defense of Kharkiv (February 24 – May 14, 2022)]. Retrieved October, 21, 2023 <https://armyinform.com.ua/wp-content/documents/book4.pdf> [in Ukrainian]; Kovalchuk, A. (2022). «Heroi ukrainskoho stepu» Oborona pivdnia derzhavy (24 liutoho – 15 bereznia 2022) [“Heroes of the Ukrainian Steppe” Defense of the South of the State (February 24 – March 15, 2022)]. Retrieved October, 21, 2023 from <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf>. [in Ukrainian].
 9. Zadunaiskyi, V. (2023) Viiskovi khytroshchi ukrainskykh ta rosiiskykh viisk v pershykh boiakh 2022 r. na NiKoiiaevshchyni ta Sumshchyni [Military tricks of the Ukrainian and Russian troops in the first battles of 2022 in NiKoiiaev region and Sumy region]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 39, 70–74. Lviv: NASV [in Ukrainian];
 10. Zadunaiskyi, V. (2023). Stratagems of the Ukrainian and Russian troops in the battles for Kharkiv (February 24 – May 14, 2022). *Skhid*, 5(1), 12–13 [in English].
 11. Kurydon, A. (Ed.). (2022). *Khronika povnomasshtabnoi viiny: 24 liutoho – 24 hrudnia 2022 r.*, 6. Kyiv: Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo» [in Ukrainian].
 12. *Ibid.*, 6–7.
 13. Kovalchuk, A. (2022). «Heroi ukrainskoho stepu» Oborona pivdnia derzhavy (24 liutoho – 15 bereznia 2022) [“Heroes of the Ukrainian Steppe” Defense of the South of the State (February 24 – March 15, 2022)]. Retrieved October, 21, 2023 from <https://armyinform.com.ua/wp-content/uploads/2023/03/book1.pdf> [in Ukrainian].
 14. *Kharkiv Oblast* [Kharkiv Region]. Retrieved October, 21, 2023 from https://en.wikipedia.org/wiki/Kharkiv_Oblast [in English]; *NiKoiiaev Oblast* [NiKoiiaev

Region]. Retrieved October, 20, 2023 from https://en.wikipedia.org/wiki/NiKoiayev_Oblast [in English].

15. Zadunaiskyi, V. (2023) Viiskovi khytroshchi ukrainskykh ta rosiyskykh viisk v pershykh boiakh 2022 r. na NiKoiayevshchyni ta Sumshchyni [Military tricks of the Ukrainian and Russian troops in the first battles of 2022 in NiKoiayev region and Sumy region]. *Viiskovo-naukovyi visnyk*, 39, 72. Lviv: NASV [in Ukrainian];
16. Barros, G., Kagan, F., & Stepanenko, K. (2022) *Russian offensive campaign assessments, May 15, 2022*. Retrieved October, 20, 2023 from <https://www.understandingwar.org/backgrounder/russian-offensive-campaign-assessment-may-15> [in English].

Одержано редколегією 21.10. 2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.49-59

УДК 94(7/8) «1982»

Івлєв К.О.

ФОЛКЛЕНДСЬКА КРИЗА В ДИПЛОМАТИЧНОМУ ДІАЛОЗІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ ТА КРАЇН СПІВДРУЖНОСТІ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР ГЛОБАЛЬНОГО

Фолклендська криза засвідчила, що країни Співдружності налаштовані на підтримку Великобританії. Метою даної розвідки стало визначення етапів даної кризи та її впливу на подальший світовий розвиток. Актуальність теми зростає в умовах російсько-української війни, яка вийшла за межі локального конфлікту й вимагає докорінних змін глобального виміру. Військова агресія Аргентини у Південній Атлантиці підважували міжнародні угоди та підвалини Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Хоча реакція політичних сил членів Співдружності націй була неоднаковою, а реально Великобританії виявили свою допомогу лише три країни: Канада, Австралія та Нова Зеландія. Втім навіть декларативна підтримка була важлива для Великобританії з точки зору дипломатії. І хоча уникнути збройного конфлікту між Аргентиною та Англією не вдалося, попри всі намагання світової спільноти, все ж більша частина політичних сил тогочасного політикуму знаходилась на боці Великобританії. Всі намагання міжнародних інституцій запобігти військовому зіткненню виявились марними і цей факт став значним історичним уроком для світу.

Ключові слова: Фолклендська криза, Співдружність націй, Велика Британія, Маргарет Тетчер, Аргентина

Фолклендська криза квітня-червня 1982 р., яка спалахнула між Великобританією та Аргентиною за право володіння Фолклендськими островами, стала справжнім викликом для світової спільноти. Конфлікт за Мальвінські острови вилився у короткочасну війну, яка тривала півтора місяця і коштувала 907 людських життів. Усі намагання міжнародних інституцій запобігти військовому зіткненню виявились марними. Можна виокремити декілька етапів у перебігу цього конфлікту. Перший припав на квітень 1982 р., коли основними засобами вирішення конфлікту були дипломатична боротьба та запровадження економічних санкцій проти Аргентини. На другому етапі кризи, який тривав з 1 травня до 14 червня, противники вели один проти одного бойові дії. 14 червня відбулась капітуляція Аргентини, а 20 червня конфлікт було офіційно припинено.

Передумовою конфлікту стали агресивні дії аргентинської сторони. 2 квітня 1982 р. аргентинські регулярні війська здійснили успішну військову операцію «Суверенітет»: їхні бойові підрозділи окупували Фолкленди та острів Південну Георгію, що належали Великобританії.

Англіїці спробували випередити аргентинців на дипломатичній арені. Ще 1 квітня постійний представник Великобританії при Раді Безпеки ООН А. Д. Парсонс, висловивши у своєму листі на ім'я представника Ради Безпеки занепокоєння військово-політичною ситуацією у Південній Атлантиці, домігся скликання засідання цього органу [1]. Відтак, уже 3 квітня Рада безпеки ООН у своїй резолюції № 502 вимагала виведення аргентинських військ з Фолклендських островів [2].

Проте, аргентинський уряд не квапився виводити свої війська з окупованих територій. Очільник аргентинського уряду Гальтьєрі намагався виправдати окупацію Фолклендів, закидаючи англійцям те, що ті буцімто не спромоглись вирішити питання приналежності Фолклендських островів мирним шляхом [3]. Окрім цього, Буенос-Айрес проголошував боротьбу за ці території антиколоніальним рухом. Як відзначає дослідниця Стелла Крепп, «Фолклендський конфлікт розглядався в Аргентині, як і Латинській Америці загалом як частина антиколоніальної боротьби на континенті» [4]. Звісно, це було хитре пропагандистське гасло, і подальше розгортання подій показало, що це зовсім не так. Проте аргентинці спочатку із захватом сприйняли окупацію Фолклендів, оскільки вважали законним повернення цих, колись аргентинських, територій, які відійшли до Великобританії 1833 р.

На першому етапі конфлікту, що тривав з 2 до 25 квітня 1982 р., коли англійці розпочали військові дії проти аргентинців, захопивши острів Південна Георгія, британський та аргентинський уряди намагалися вести перемовини. Посередником був держсекретар США А. Гейг. Дослідники відзначають, що обидва боки конфлікту вважали, що за посередництва американців можна буде отримати перевагу у перемовинах [5].

Проте непримиренність позицій Аргентини та Великобританії не сприяли вирішенню Фолклендської кризи суто дипломатичним шляхом. З одного боку, Аргентина вважала, що Великобританія ні в якому разі не буде відповідати на її військову агресію застосуванням сили. З іншого боку, англійський уряд не розумів до кінця сутність та спрямованість дій аргентинського уряду Гальтьєрі [6].

12 квітня Гейг склав умови для потенційної угоди між Аргентиною та Великобританією. Проте 19 квітня англійці відмовились від плану Гейга, 29 квітня те ж саме зробили аргентинці.

Водночас Великобританії було важливо заручитись підтримкою якомога більшої кількості впливових держав та асоціацій, зокрема, англійський уряд очікував дипломатичних та економічних заходів від країн Співдружності націй. Треба відзначити, що станом на початок 1980-х рр. Співдружність як політичне утворення стала більш демократичною за своїм характером, і перевага у рішеннях спільноти країн не могла бути надана лише одній державі-члену асоціації [7]. Проте, вагому роль у формуванні позиції Співдружності націй відіграв Генеральний секретар асоціації Шрідат Рампал (1928 р.). Він мав неабияку політичну вагу та вплив на політичні сили окремих країн-членів Співдружності.

Рампал без вагань одразу став на бік Великобританії. У листі до Маргарет Тетчер від 5 квітня він відзначив: «хочу повідомити Вас напругу, що я цілком поділяю Ваш осуд злочинного поведіння Аргентини у цій справі [окупації Фолклендів]» [8]. Генеральний секретар Співдружності швидко відреагував на вторгнення Аргентинських військ: «тільки-но я почув про вторгнення у п'ятницю, я негайно надіслав повідомлення всім очільникам уряду Співдружності... закликаючи їх пристати на бік Британії у цій справі, та приєднатися до міжнародного засудження Аргентини... Дії Аргентини потребують від всієї світової спільноти стати на засади законності та не порушувати всесвітній лад» [9].

Рампал, як свідчить його лист від 5 квітня до голови уряду Співдружності, був вельми занепокоєний кризовою ситуацією, що склалася у Південній Атлантиці. У своєму повідомленні він акцентує увагу на тому, що Аргентина відмовляється слідувати вказівкам міжнародних організацій, тим самим підважуючи конвенції щодо державних кордонів та безпеки: «Ви маєте знати про вельми небезпечну ситуацію, котра стала наслідком збройного вторгнення Аргентини на Фолклендські острови з вимогою визнати їхній суверенітет. Цей інцидент викликає глибоку стурбованість ще й тому, що, попри апеляцію до стримування, як з боку Генерального секретаріату ООН, так і з боку Ради Безпеки, Аргентина відхилила всі спроби переконати її у необхідності пошуку дипломатичного вирішення її суперечки з Великобританією» [11].

Відтак Рампал закликає країни Співдружності зайняти чітку позицію, ставши на бік Великобританії у Фолклендській кризі: «Я впевнений, Ви погодитесь з тим, що перед лицем такої неспровокованої агресії країнам Співдружності необхідно стати на бік Великобританії в цій справі, у згоді з Вашою підтримкою принципів територіальної цілісності, права на самовизначення, та відмови від застосування сили задля порушення давно усталених кордонів; принципів, [за оборону яких] Співдружність непохитно стоїть» [12].

Отже, Рампал у цьому документі не тільки висловив власну позицію щодо аргентинського вторгнення на Фолкленди, але й накреслив лінію, якої мають дотримуватися країни-члени Співдружності націй. Він насамперед акцентує увагу на порушенні територіальної цілісності Великобританії. Питання про спірність означених територій Рампал оминає. Але в тій ситуації, як справедливо відзначають дослідники, у повідомленні Рампала акцентується увага передусім на порушенні законності, в той час як проблема колоніалізму в цій ситуації відійшла на другий план [13].

Проте одностайної підтримки Великобританії і допомоги їй активними заходами, як вважав Рампал, не відбулось.

Загальну реакцію країн-членів Співдружності можна побачити у таблиці 1:

Таблиця 1.

№	Країна	Реакція на Фолклендську кризу
1	Антигуа і Барбуда	Підтримка уряду Великобританії Цілковита підтримка ініціатив ООН, спрямованих на врегулювання конфлікту
2	Австралія	Активна підтримка Великобританії
3	Бангладеш	Засудження застосування військової сили для вирішення конфлікту
4	Багами	Зробила відозву уряду Аргентини, щоб він виконував умови резолюції № 502
5	Барбадос	Цілковита та комплексна підтримка дій Співдружності проти Аргентини
6	Беліз	Декларативна підтримка Великобританії
7	Ботсвана	Заява про «безапеляційне засудження» дій Аргентини
8	Вануату	«Суворе засудження» вторгнення, заклик до Великобританії відмовитись від застосування зброї у конфлікті
9	Гайана	Декларативна підтримка Великобританії
10	Гамбія	Не визначилися з позицією
11	Гана	Не визначилися з позицією
12	Гренада	Не визначилися з позицією
13	Джамайка	Декларативна підтримка Великобританії

Продовження таблиця 1.

14	Домініка	Декларативна підтримка Великобританії
15	Замбія	Заява уряду про «суворе засудження» Аргентини та заклик до Великобританії шукати мирне рішення конфлікту
16	Зімбабве	Підтримка резолюції № 502
17	Західне Самоа	Не визначилися з позицією
18	Індія	Заклик шукати сторони мирний шлях вирішення конфлікту
19	Канада	Активна підтримка Великобританії
20	Кенія	Декларативна підтримка Великобританії
21	Кіріаті	Декларативна підтримка Великобританії
22	Кіпр	Не визначилися з позицією
23	Лесото	Декларативна підтримка Великобританії
24	Малаві	Президент схвалив можливість застосування сили англійцями у випадку необхідності
25	Малайзія	Позиція нечітка, але висловила «глибоку занепокоєність ситуацією»
26	Мальта	Позиція не визначена
27	Маурітіус	Не визначилися з позицією
28	Науру	Не визначилися з позицією
29	Нігерія	Заява про допомогу
30	Нова Зеландія	Активна підтримка Великобританії
31	Папуа Нова Гвінея	Декларативна підтримка Великобританії
32	Свазіленд	Запевнення у підтримці Великобританії
33	Сейшельські острови	Висловила співчуття стосовно агресії
34	Сент-Вінцент і Гренадини	Декларативна підтримка Великобританії
35	Сент-Люсія	Декларативна підтримка Великобританії
36	Сінгапур	Декларативна підтримка Великобританії
37	Соломонові острови	Декларативна підтримка Великобританії
38	Сьєрра-Леоне	Декларативна підтримка Великобританії
39	Танзанія	Висловила співчуття стосовно агресії, але особливої допомоги не виявила
40	Тонга	Заявила про допомогу будь-якими засобами заради визнання англійського суверенітету
41	Тринідад і Тобаго	Невиразна позиція
42	Тувалу	Не визначилися з позицією
43	Уганда	Засудження вторгнення та заклик слідувати резолюції № 502

Продовження таблиця 1.

44	Фіджи	Декларативна підтримка Великобританії
45	Шрі-Ланка	Засудження застосування сили. Реальної допомоги не виявила

З сорока п'яти країн декларативну підтримку Великобританії висловили п'ятнадцять, водночас активно допомагали у боротьбі з агресором лише три: Канада, Австралія та Нова Зеландія. Про їхню готовність виявити допомогу Великобританії свідчить і те, як швидко реагували ці країни на вторгнення Аргентини на Мальвінські острови. Так, зокрема, вже 8 квітня австралійський уряд ухвалив рішення засудити агресію Аргентини як окупацію [15].

Водночас варто зазначити, що п'ять країн утримались від висловлення своєї позиції з приводу Фолклендської кризи, не підтримавши жодну зі сторін. Три країни висловились вельми невизначено.

Отже, аналіз цих даних свідчить про те, що країни-члени Співдружності націй по-різному бачили ситуацію, що розгорнулася навколо питання про належність Фолклендів та відкритої агресії Аргентини. Важливо, що більшість країн висловилося за мирне врегулювання конфлікту, водночас категорично проти будь-якого застосування зброї висловилося 8 країн. Лише президент Малаві відкрито висловився за застосування Великобританією військової сили у разі необхідності. Це свідчить про те, що більшість країн Співдружності в подальшому негативно відреагували на застосування Великобританією військової сили проти Аргентини.

Попри всі недоліки підтримки Великобританії країнами-членами Співдружності націй, треба сказати, що вона була необхідна колишній імперії. Адже аргентинський уряд, як було зазначено вище, на повну силу експлуатував образ Британії як імперії, а окупацію Фолклендських островів подавав як ланку в антиколоніальному русі. Тому та обставина, що більша частина країн, які входили до Співдружності, засудили дії Аргентини, ставши на бік Англії, вельми позитивно вплинула на імідж останньої у Фолклендській кризі. Дослідники відзначають, що «як спілка, що сформувалася з колишніх колоній, позиція Співдружності суттєво вплинула на те, щоби переконати інші політичні блоки, які були ідейними прихильниками відмови від колоніалізму, також стати на бік Британії» [16].

Вельми значущими були заходи країн Співдружності, спрямовані на обмеження економічних відносин з Аргентиною, щоб примусити її вивести війська з Мальвінських островів. Великобританія почала вводити санкції проти Аргентини одразу після вторгнення останньої. Англійський уряд уже 3 квітня заморозив всі фінансові активи, які знаходились в Аргентині. Окрім того, заборонявся експорт до Аргентини військового обладнання та зброї.

Британським громадянам уряд радив не відвідувати Аргентину під час конфлікту. Що стосується торговельних відносин, їх теж планувалося скоротити. При цьому дієвість економічних санкцій Великобританії проти Аргентини значною мірою залежала від того, чи підтримають її міжнародні інституції. Вирішальним чинником у проведенні широкомасштабних економічних заходів проти країни-агресора, які здійснили країн ЄС, стала рішучість та швидкість дій з боку британської дипломатії [17].

Рішучу підтримку британському уряду у застосуванні санкцій виявили деякі країни Співдружності. Найбільш активно Великобританію підтримали Канада, Австралія та Нова Зеландія. Канада цілковито припинила військове постачання до країни-агресора, а також імпортні та експортні кредити. До неї приєдналась Австралія, яка теж вдалась до розірвання торговельних зв'язків із Буенос-Айресом: як і Канада, вона припинила імпорту продукції до Аргентини, окрім того, що постачався морем та пов'язаного з існуючими угодами, та надання їй кредитів. Нова Зеландія розірвала дипломатичні відносини з урядом Гальтьєрі: скасування повітряного сполучення з Аргентиною, припинення торгівлі, передусім у галузі військових матеріалів та експортних кредитів [18].

Наступного дня у своєму виступі перед парламентом Маргарет Тетчер висловила подяку цим країнам Співдружності за підтримку [19]. Окрім цього, під час свого виступу вона заявила, що «дипломатичні зусилля принесуть значно більший успіх, якщо вони будуть підкріплені військовою силою» [20]. Блокада Фолклендських островів, яка розпочалася 12 квітня, відповідно до чого всі аргентинські кораблі, помічені в радіусі 200 миль навколо Фолклендів, мають бути обстріляні британськими збройними силами, стала, на думку Тетчер, «першим кроком до виведення аргентинських військ». Водночас Прем'єр-міністр наголосила, що у разі порушення встановленої зони, Великобританія готова піти на подальшу ескалацію конфлікту [21]. Уже за пів місяця, 1 травня, почалися бойові дії.

Отже, підтримка, яку виявили Великобританії низка впливових держав світової спільноти, ООН, а також Співдружність націй, не змогла перешкодити військовому зіткненню між Аргентиною та Об'єднаним Королівством за Фолклендські острови. Деякі дослідники роблять припущення, що «консервативний уряд з самого початку робив ставку не на дипломатичні чи економічні санкції, а на військову силу» [21]. На користь цієї точки зору свідчить і той факт, що саме «Фолклендський чинник» відіграв досить вагому роль у кар'єрі Маргарет Тетчер.

Прикметно, що аргентинський уряд теж мав свої очікування від Фолклендської війни. Оскільки диктатура Гальтьєрі в цей час дедалі більше втрачала довіру аргентинського населення, диктатор сподівався відновити свій

авторитет серед аргентинців шляхом перемоги у короткочасній переможній, як він сподівався, війні.

Отже, Фолклендська криза засвідчила, що країни Співдружності налаштовані на підтримку Великобританії, адже дії Аргентини у Південній Атлантиці підривали міжнародні угоди, а отже, – ставили під загрозу підвалини Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. Хоча реакція політичних сил членів Співдружності націй була неоднаковою, а реально Великобританії виявили свою допомогу лише три країни: Канада, Австралія та Нова Зеландія, все ж таки підтримка, хай здебільшого і декларативна, була важлива для Великобританії з точки зору дипломатії. І, хоча уникнути збройного конфлікту між Аргентиною та Англією не вдалося, попри всі намагання світової спільноти, все ж більша частина політичних сил тогочасного політикуму знаходилась на боці Великобританії.

SUMMARY

The Falklands crisis proved that the countries of the Commonwealth are determined to support Great Britain. The goal of scientific research was to determine the stages of this crisis and its impact on further world development. The topicality of the research is growing in light of the Russian-Ukrainian war, which has gone beyond the local conflict and requires fundamental changes in a global dimension. Argentina's military aggression in the South Atlantic undermined international agreements and the foundations of the Yalta-Potsdam system of international relations. The reactions of the members of the Commonwealth of Nations were not the same. Only Canada, Australia and New Zealand supported Great Britain. However, from the point of view of diplomacy, that declarative support was important for Great Britain. It was impossible to avoid an armed conflict between Argentina and the UK. Most political forces supported Great Britain in that conflict. All the efforts of international institutions to prevent the military clash proved futile, which turned into a significant historical lesson for the world.

Keywords: Falkland crisis, Commonwealth of Nations, Great Britain, Margaret Thatcher, Argentina.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Later dated 1 April 1982 from the permanent representative of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the United Nation Addressed to the President of the Security Council. URL: <https://undocs.org/en/S/14942>
2. Resolution № 502 (3 April 1982) / Resolutions adopted by the Security Council in 1982. URL: [https://undocs.org/S/RES/502\(1982\)](https://undocs.org/S/RES/502(1982))
3. Митяева Е. В. Англо-аргентинский конфликт из-за Фолклендских (Мальвинских) островов. М., 1985. С. 17.

4. Krepp S. P. Between the Cold War and the Global South: Argentina and Third World Solidarity in the Falklands/Malvinas Crisis // *Estud. hist. (Rio J.)* • Jan-Apr 2017 № 30 (60). P. 146.
5. Митяева Е. В. Англо-аргентинский конфликт из-за Фолклендских (Мальвинских) островов. С. 17.
6. Mauro J. The Falkland Islands War: Diplomatic Failure in April 1982. P. 20.
7. Bagnall J. 'Not Britain's Cause Alone': The Commonwealth, Britain, and the Falklands Crisis, 1982–1989 // *Global Histories. A student journal*. 2018. Vol. IV. P. 8.
8. Text of Message from the Secretary-General to the Prime Minister, the Rt. Hon. Margaret Thatcher, mp. 5 Apr. 1982 / **Falklands**: Commonwealth Secretary-General letters to MT and other Commonwealth heads of government (support). *Margaret Thatcher Foundation URL*: <https://e3392c052334bac88ffb4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820405%20Commonwealth%20secretary%20gen%20to%20MT%2019-0614%20f40.pdf> (дата звернення: 10.10.2023).
9. Text of Message from the Secretary-General to the Prime Minister, the Rt. Hon. Margaret Thatcher, mp. 5 Apr. 1982 / **Falklands**: Commonwealth Secretary-General letters to MT and other Commonwealth heads of government (support). *Margaret Thatcher Foundation URL*: <https://e3392c052334bac88ffb4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820405%20Commonwealth%20secretary%20gen%20to%20MT%2019-0614%20f40.pdf> (дата звернення: 8.10.2023).
10. Commonwealth Secretary General Ramphal message to MT 5 April 1982 (Argentine invasion of the Falklands) URL: <https://c59574e9047e61130f13-3f71d0fe2b653c4f00f32175760e96e7.ssl.cf1.rackcdn.com/9CCF2D25712B427E9DB0223D558C92C0.pdf> (дата звернення: 8.10.2023).
11. Text of Message from the Secretary-General to the Prime Minister, the Rt. Hon. Margaret Thatcher, mp. 5 Apr. 1982.
12. Bagnall J. 'Not Britain's Cause Alone': The Commonwealth, Britain, and the Falklands Crisis, 1982–1989 // *Global Histories. A student journal*. 2018. Vol. IV. P. 9
13. Commonwealth Governments` reactions to Falklands crisis 13 April 1982/ Commonwealth coordination dept. URL: <https://e3392c052334bac88ffb4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820414%20Commonwealth%20reactions%20Falklands%2019-0617%20f139.pdf>
14. Commonwealth Governments` reactions to Falklands crisis 13 April 1982/ Commonwealth coordination dept. URL: <https://e3392c052334bac88ffb4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820414%20Commonwealth%20reactions%20Falklands%2019-0617%20f139.pdf>
15. Prime Minister Fraser of Australia message for Margaret Thatcher / P. 2 <https://cb786b42ab2de72f5694c7a3803ab0f7212d059698df03ade453.ssl.cf1.rackcdn.com/820409%20FCO%20to%20No.10%20%28616-143%29.pdf> (дата звернення: 10.10.2023).
16. Bagnall J. 'Not Britain's Cause Alone': The Commonwealth, Britain, and the Falklands Crisis, 1982–1989 // *Global Histories. A student journal*. 2018. Vol. IV. P. 9
17. Примаченко І. Санкції європейської економічної спільноти проти Аргентини в ході Фолклендської війни 1982 р. // *European Historical Studies*. 2015. № 1. С. 80.

18. Commonwealth Coordination Department report (Commonwealth Governments' reactions to Falklands crisis) 13 April 1982/ Commonwealth coordination dept. P. 2–4.
19. Commons Sitting of 14 April 1982 Series 6 Vol. 21 / Hansard 1803-2005 URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1982/apr/14/falkland-islands> (дата звернення: 10.10.2023)
20. Commons Sitting of 14 April 1982 Series 6 Vol. 21...
21. Commons Sitting of 14 April 1982 Series 6 Vol. 21...
22. Митяева Е. В. Англо-аргентинский конфликт... С. 14.

REFERENCES

1. Later dated 1 April 1982 from the permanent representative of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to the United Nation Addressed to the President of the Security Council. URL: <https://undocs.org/en/S/14942> [in English].
2. Resolution № 502 (3 April 1982) / Resolutions adopted by the Security Council in 1982. URL: [https://undocs.org/S/RES/502\(1982\)](https://undocs.org/S/RES/502(1982)) [in English].
3. Митяева, Е. В. (1985) Anhlo-arhentynskyyi konflykt yz-za Folklendskykh (Malvynskykh) ostrovov [Anglo-Argentine conflict over the Falkland Islands (Malvinas)]. М. P.17 [in Russian].
4. Krepp S. P. Between the Cold War and the Global South: Argentina and Third World Solidarity in the Falklands/Malvinas Crisis // Estud. hist. (Rio J.) • Jan-Apr 2017 № 30 (60). P. 146 [in English].
5. Митяева, Е. В. (1985) Anhlo-arhentynskyyi konflykt ... P.17.
6. Mauro J. The Falkland Islands War: Diplomatic Failure in April 1982. P. 20 [in English].
7. Bagnall J. ‘Not Britain’s Cause Alone’: The Commonwealth, Britain, and the Falklands Crisis, 1982–1989 // Global Histories. A student journal. 2018. Vol. IV. P. 8 [in English].
8. Text of Message from the Secretary-General to the Prime Minister, the Rt. Hon. Margaret Thatcher, mp. 5 Apr. 1982 / **Falklands**: Commonwealth Secretary-General letters to MT and other Commonwealth heads of government (support). *Margaret Thatcher Foundation* URL: <https://e3392c052334bac88ffb4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820405%20Commonwealth%20secretary%20gen%20to%20MT%2019-0614%20f40.pdf> [in English].
9. Text of Message from the Secretary-General to the Prime Minister, the Rt. Hon. Margaret Thatcher, mp. 5 Apr. 1982 / **Falklands**: Commonwealth Secretary-General letters to MT and other Commonwealth heads of government (support). *Margaret Thatcher Foundation* URL: <https://e3392c052334bac88ffb4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820405%20Commonwealth%20secretary%20gen%20to%20MT%2019-0614%20f40.pdf> [in English].
10. Commonwealth Secretary General Ramphal message to MT 5 April 1982 (Argentine invasion of the Falklands) URL: <https://c59574e9047e61130f13-3f71d0fe2b653c4f00f32175760e96e7.ssl.cf1.rackcdn.com/9CCF2D25712B427E9DB0223D558C92C0.pdf> [in English].
11. Text of Message from the Secretary-General to the Prime Minister, the Rt. Hon. Margaret Thatcher, mp. 5 Apr. 1982 [in English].

12. Bagnall J. 'Not Britain's Cause Alone': The Commonwealth, Britain, and the Falklands Crisis, 1982–1989 // *Global Histories*. A student journal. 2018. Vol. IV. P. 9 [in English].
13. Commonwealth Governments' reactions to Falklands crisis 13 April 1982/ Commonwealth coordination dept. URL: <https://e3392c052334bac88ffb-4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820414%20Commonwealth%20reactions%20Falklands%2019-0617%20f139.pdf> [in English].
14. Commonwealth Governments' reactions to Falklands crisis 13 April 1982/ Commonwealth coordination dept. URL: <https://e3392c052334bac88ffb-4c459826b1c4d51634c39169da9f8ca9.ssl.cf2.rackcdn.com/820414%20Commonwealth%20reactions%20Falklands%2019-0617%20f139.pdf> [in English].
15. Prime Minister Fraser of Australia message for Margaret Thatcher / P. 2 <https://cb786b42ab2de72f5694c7a3803ab0f7212d059698df03ade453.ssl.cf1.rackcdn.com/820409%20FCO%20to%20No.10%20%28616-143%29.pdf> [in English].
16. Bagnall J. 'Not Britain's Cause Alone': The Commonwealth, Britain, and the Falklands Crisis, 1982–1989 // *Global Histories*. A student journal. 2018. Vol. IV. P. 9 [in English].
17. Prymachenko I. Sanktsii yevropeiskoi ekonomichnoi spilnoty proty Arhentyny v khodi Folklendskoi viiny 1982 r. [Sanctions of European economic power against Argentina during the Falklands War of 1982]. *European Historical Studies*. 2015. № 1. С. 80 [in Ukrainian].
18. *Commonwealth Coordination Department report (Commonwealth Governments' reactions to Falklands crisis) 13 April 1982/ Commonwealth coordination dept. P. 2–4* [in English].
19. *Commons Sitting of 14 April 1982 Series 6 Vol. 21 / Hansard 1803–2005* URL: <https://api.parliament.uk/historic-hansard/commons/1982/apr/14/falkland-islands> [in English].
20. *Commons Sitting of 14 April 1982 Series 6 Vol. 21...*
21. *Commons Sitting of 14 April 1982 Series 6 Vol. 21...*
22. Мутіаєва, Е. В. (1985) Англо-аргентинський конфлікт ... Р. С. 14.

Одержано редколегією 10.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.59-64

УДК 94(4):367 «20»

Конецр М.М.

ПЕРЕДУМОВИ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОТЕКТОРАТУ БОГЕМІЯ І МОРАВІЯ

Дослідження присвячене визначенню передумов встановлення Протекторату Богемії та Моравії у міжвоєнній Чехословацькій республіці. Представлена розвідка виконана в межах дослідження використання владою Третього Райху іноземних робітників напередодні та в роки Другої світової війни та її метою

став аналіз причин активного використання робітників Райхспротекторату Богемія і Моравія, що стало можливим саме внаслідок встановлення режиму Протекторату. В українській історіографії практично відсутні роботи, в яких системно розглядалося означене питання, що й визначає наукову новизну роботи. Вона підготовлена на основі аналізу джерел мовою оригіналу та за використання статистичних показників. Автор приходять до висновку, що влада Третього Райху використала термін «протекторат» часів німецької колоніальної політики 1880-х рр., для прикриття фактичної окупації формальної автономією та «захистом» адміністративної одиниці на території колишньої Чехословаччини, а це дало змогу нацистській Німеччині експлуатувати економічні та трудові ресурси Богемії та Моравії з весни 1939 р. по травень 1945 р.

Ключові слова: Протекторат, Третій Райх, Чехословаччина, трудові ресурси, етнічний склад.

Під час Другої світової війни чеська промисловість і сотні тисяч робітників Райхспротекторату Богемія і Моравія (нім. Reichsprotektorat Böhmen und Mähren) стали пішаками в системі примусової праці нацистської Німеччини. Ми ставимо за мету розглянути причини такого активного використання цієї робочої сили, що стало можливим внаслідок встановлення режиму Протекторату. Тобто, у межах цього дослідження ми проаналізуємо передумови встановлення Протекторату у міжвоєнній Чехословацькій республіці.

Серед дослідників, які займалися вивченням цієї проблеми, особливе місце посідає німецький історик Детлеф Брандес (нім. **Detlef Brandes**), відомий своїми працями з історії чеських земель. Його робота «Чехи під протекторатом Німеччини» ґрунтується на значній кількості матеріалів, що зберігаються в німецьких і чеських архівах. Основна увага автора зосереджена на щоденному житті чеського населення в 1939–1942 рр. [1]. У цілому ж, характеризуючи історіографію проблеми, канадський дослідник Стенлі З. Печ (англ. Stanley Z. Pech) зазначав, що точок зору на особливості перебування чехів під німецьким контролем існує багато, але правдивих робіт, присвячених цій темі, мало [2]. Серед джерел дослідження необхідно відзначити цілу серію матеріалів, присвячених примусовій праці та німецькій окупації, які були опубліковані на сайті Чеського радіо (чес. Český rozhlas). Ці публікації не тільки висвітлюють особливості встановлення Протекторату, а й розкривають маловідомі факти про цей період чеської історії, спираючись на спогади очевидців та їхніх родичів [3]. В українській історіографії майже відсутні роботи, у яких системно розглядалося окреслене питання.

За часів існування Німецької імперії, термін «протекторат» застосовувався до всіх її колоній, незалежно від фактичного рівня державного контролю над ними. Німецька колоніальна імперія, створена наприкінці XIX ст., проіснувала

до кінця Першої світової війни, але її досвід і тогочасна термінологія були використані нацистською Німеччиною в середині ХХ ст. на теренах сучасної Чехії.

З огляду на зазначене, виникає необхідність подати визначення терміну. В «Енциклопедії історії України» В.М. Горобець пропонує таке тлумачення: «Протекторат – форма міждержавних стосунків, що ґрунтуються на договорі, відповідно до якого між сильною і слабкою державами встановлюються особливі обопільні зобов’язання та права, що передбачають захист першою другою, а також певні послуги другою першій, хоча при цьому слабка сторона не втрачає свого суверенітету. Оскільки послуги мають обопільний характер, то у випадку, коли одна зі сторін не виконувала взятих на себе зобов’язань, друга могла вважати себе також вільною від виконання своїх. У порівнянні зі стосунками васалітету П. був більш м’якою формою залежності. Інколи навіть одна й та ж держава могла одночасно перебувати у васальній залежності від другої держави та під П. третьою» [4].

Розглядаючи передумови встановлення Райхспротекторату Богемія і Моравія напередодні Другої світової війни, доцільно проаналізувати етнічний склад Чехословацької республіки у міжвоєнний період. Після розпаду Австро-Угорської імперії у складі новоствореної Чехословаччини опинилась територія, на якій, згідно з даними перепису населення, станом на 1921 р., окрім чехів та словаків (65,33%), значну частину населення становили національні меншини. Таблиця 1 засвідчує, що найбільш численною нацменшиною в республіці були німці (23,29%), до того ж переважна їх кількість належала до судетських німців у Богемії та Моравії [5], що давало підстави владі Третього Райху розраховувати на досить масштабну підтримку з боку місцевого населення.

Таблиця 1.

**Етнонаціональний склад у Чехословацькій республіці
станом на 1921 р.**

Регіони	чехи і словаки	німці	угорці	русини	євреї	інші	Всього населення
Богемія	4 382 788	2 173 239	5 476	2 007	11 251	93 757	6 668 518
Моравія	2 048 426	547 604	534	976	15 335	46 448	2 649 323
Сілезія	296 194	252 365	94	338	3 681	49 530	602 202
Словаччина	2 013 792	139 900	637 183	85 644	70 529	42 313	2 989 361
Карпатська Русь	19 737	10 460	102 144	372 884	80 059	6 760	592 044
Чехословацька республіка	8 760 937 65.33 %	3 123 568 23.29 %	745 431 5.56 %	461 849 3.44 %	180 855 1.35 %	238 080 1.78 %	13 410 750

Економічно Чехословаччина також була надзвичайно приваблива. В 1939 р. вся чеська промисловість була центром промисловості колишньої Австро-Угорської імперії. Однак економічний розвиток був нерівномірним у різних частинах країни. Найбільш промислово розвинутим та урбанізованим регіоном була Моравія, заселена переважно чехами та німцями.

У березні 1939 р. Німеччина розділила Чехословаччину на дві підконтрольні території, в результаті чого Чехія була перетворена на Протекторат Богемія і Моравія, а Словаччина отримала автономію.

Богемію і Моравію формально очолив президент протекторату Еміль Гаха (чес. Emil Hácha). Свого часу саме він, перебуваючи на посту президента Чехословаччини, отримав повідомлення про неминуче вторгнення німецьких військ, і був змушений підписати «Угоду про захист» чеського народу з боку Третього Райху. Офіційне проголошення Протекторату Богемії та Моравії відбулось 16 березня 1939 р. у Празі за участі А. Гітлера [6]. Реальна влада була надана Голові виконавчої влади протекторату – райхспротектору (нім. Reichsprotektor), німецькому барону Константину фон Нойрату (нім. Konstantin Freiherr von Neurath). Схожа ситуація простежувалась і щодо відділів, які виконували функції міністерств, увесь особовий склад яких становили вихідці з Німеччини [7]. Отже, території Протекторату було взято під контроль Третім Райхом не військовим, а дипломатичним шляхом.

Якщо короткостроковою метою нацистської окупації чеських територій було використання економічних ресурсів країни, то у довгостроковій перспективі влада Німеччини розраховувала на досить швидку асиміляцію населення цього регіону. Б. Детлеф зазначає, що у Протектораті перехід місцевого населення від опору до співпраці був поступовим, і що більшість населення не належала ні до руху опору, ні до групи тих земляків, які бажали співпрацювати з окупантами. Але, на думку дослідника, порівняно м'яка форма окупації чеських територій була характерна лише для перших місяців німецького правління у Протектораті [8].

Підсумовуючи зазначене вище, ми дійшли висновку, що влада Третього Райху використала термін «протекторат» часів німецької колоніальної політики 1880-х рр., щоб прикрити фактичну окупацію формальною автономією та «захистом» адміністративної одиниці на території колишньої Чехословаччини. Напередодні війни розширення підконтрольних територій та ресурсної бази Третього Райху набували стратегічного значення. За пів року до вторгнення у Польщу Німеччина отримала у своє розпорядження не тільки велику кількість чеських підприємств, зокрема, й такий промисловий гігант як Skoda, а також значний людський ресурс. Формально трансформація республіки у Протекторат відбулась за сприяння політичної еліти Чехословаччини. Цей фактор, а також наявність численної німецької меншини в регіоні, сприяли

встановленню Протекторату без особливого опору з боку пересічних громадян, військових, або значного партизанського руху, що дало змогу нацистській Німеччині експлуатувати економічні та трудові ресурси Богемії та Моравії з весни 1939 р. по травень 1945 р.

SUMMARY

The study is devoted to the establishing of the Protectorate of Bohemia and Moravia in the interwar Czechoslovak Republic.

On the eve of the war, the expansion of controlled territories and the resource base of the Third Reich acquired strategic importance. Half a year before the invasion of Poland, Germany had at its disposal not only numerous Czech enterprises and even such an industrial giant as Škoda, but also a significant human resource. Formally, the transformation of the republic into a Protectorate took place with the assistance of the political elite of Czechoslovakia. This factor, as well as the presence of a large German minority in the region, contributed to the establishment of the Protectorate without much resistance from ordinary citizens, the military, or a significant partisan movement, which enabled Nazi Germany to exploit the economic and labour resources of Bohemia and Moravia from the spring of 1939 to May 1945.

The author of the article, having considered the reasons for the active use of these resources, comes to the conclusion that the Czech industry and hundreds of thousands of Czech workers have become pawns in the forced labour system of Nazi Germany. The Third Reich used the term «protectorate» of German colonial policy in the 1880s to cover up the actual occupation with formal autonomy and «protection» of this administrative unit on the territory of the former Czechoslovakia.

Keywords: Protectorate, Third Reich, Czechoslovakia, labor resources, ethnic composition.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Brandes D. Die Tschechen unter deutschem Protektorat. München : R. Oldenbourg, 1969. 372 S.
2. Die Tschechen Unter Deutschem Protektorat. Vol. 1: Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Bohmen und Mahren bis Heydrichs Tod (1939–1942). By Detlef Brandes. Munich and Vienna: R. Oldenbourg, 1969. 372 pp. DM 45. | Slavic Review | Cambridge Core. Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/slavic-review/article/die-tschechen-unter-deutschem-protektorat-vol-1-besatzungspolitik-kollaboration-und-widerstand-im-protektorat-bohmen-und-mahren-bis-heydrichs-tod-19391942-by-detlef-brandes-munich-and-vienna-r-oldenbourg-1969-372-pp-dm-45/BFEB5F0E6DAEFD832079A8406201CAFA> (date of access: 08.10.2023).
3. Češi v soukolí Třetí říše. Radio Prague International. URL: <https://cesky.radio.cz/cesi-v-soukoli-treti-rise-8684194> (date of access: 08.10.2023).

4. Горобець В.М. *Протекторат*. Енциклопедія історії України. Том 9. К. : Наукова думка, 2012. С. 41.
5. Slovenský náučný slovník, I. zväzok, Bratislava-Český Těšín, 1932 (Ethnic minorities in Czechoslovakia – Profilbaru.Com. Informasi lengkap profil sekolah - kampus – dosen – pelajar – profilbaru.com. Url: https://profilbaru.com/article/Ethnic_minorities_in_Czechoslovakia (date of access: 03.10.2023).
6. Brandes D. *Der Weg zur Vertreibung 1938-1945: Pläne und Entscheidungen zum “TransFer” der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. 2nd ed. München : Oldenburg, R. Verlag GmbH, 2005. S. 117.
7. *Deutsche Politik im “Protektorat Böhmen und Mähren” unter Reinhard Heydrich 1941–1942: Eine Dokumentation* / ed. by K. Miroslav, M. Jaroslava, K. Margita. Berlin : Metropol, 1997. S. 16–33.
8. Brandes D. *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*. München : R. Oldenburg, 1969. S. 33.

REFERENCES

1. Brandes, D. (1969). *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*. München : R. Oldenbourg, 372 S. [in German].
2. *Die Tschechen Unter Deutschem Protektorat*. (1969). Vol. 1: Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Bohmen und Mahren bis Heydrichs Tod (1939–1942). By Detlef Brandes. Munich and Vienna: R. Oldenbourg, 1969. 372 pp. DM 45. | *Slavic Review* | Cambridge Core. Cambridge Core. URL: <https://www.cambridge.org/core/journals/slavic-review/article/die-tschechen-unter-deutschem-protektorat-vol-1-besatzungspolitik-kollaboration-und-widerstand-im-protektorat-bohmen-und-mahren-bis-heydrichs-tod-19391942-by-detlef-brandes-munich-and-vienna-r-oldenbourg-1969-372-pp-dm-45/BFEB5F0E6DAEF-D832079A8406201CAFA> [in German]
3. *Češi v soukolí Třetí říše*. *Radio Prague International*. URL: <https://cesky.radio.cz/cesi-v-soukoli-treti-rise-8684194> [in Czech].
4. Horobets, V.M. (2012). *Протекторат*. *Енциклопедія історії України* [Protectorate. Encyclopedia of the history of Ukraine]. Том 9. К.: Naukova dumka, 41 [in Ukrainian]/
5. *Slovenský náučný slovník*, (1932). Bratislava-Český Těšín, (Ethnic minorities in Czechoslovakia – Profilbaru.Com. Informasi lengkap profil sekolah – kampus – dosen – pelajar – profilbaru.com.
6. URL: https://profilbaru.com/article/Ethnic_minorities_in_Czechoslovakia [in Czech]/
7. Brandes, D. (2005). *Der Weg zur Vertreibung 1938-1945: Pläne und Entscheidungen zum “TransFer” der Deutschen aus der Tschechoslowakei und aus Polen*. 2nd ed. München : Oldenburg, R. Verlag GmbH, 117. [in German]
8. *Deutsche Politik im “Protektorat Böhmen und Mähren” unter Reinhard Heydrich 1941–1942*. (1997). Eine Dokumentation / ed. by K. Miroslav, M. Jaroslava, K. Margita. Berlin : Metropol, 16–33. [in German]/

Одержано редколегією 08.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

ВИКОРИСТАННЯ ВИТИНАНОК ДЛЯ ДЕКОРУ ПОКУТЯ В УКРАЇНСЬКИХ ОСЕЛЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ

Для сучасних досліджень характерні пошуки національної ідентичності, що активізували поглиблене вивчення українського народного мистецтва. Традиційно жителі різних регіонів України: Слобожанщини, Наддніпрянщини, Поділля, Центральних і Західних областей України – прикрашали ікони вишитими й тканими рушниками. Мета статі – дослідити особливості оздоблення покуті, характерні для різних регіонів кін. ХІХ – сер. ХХ ст., а також здійснити порівняльний аналіз локальних композиційних схем цього декору. Ввести до наукового обігу матеріали про паперові прикраси, поширені в різних регіонах. На формування звичаїв декорування покуті (божника) – сакрального місця українського житла селянства – впливали поширені локальні композиції й особистісні естетичні смаки господинь. У різних регіонах України вони набули відмінних самобутніх ознак. У статті здійснено порівняльний аналіз паперових оздоб кін. ХІХ – сер. ХХ ст., якими українці в різних осередках доповнювали центральну частину оселі – покуть. Розмаїття прикладів демонструє численні художні вирішення, відмінні техніки й кольорові поєднання, використані місцевими майстрами, оскільки завжди головною була сама ідея – оздоблення й увиразнення чільного місця домівки.

Ключові слова: витинанки, хатній паперовий декор, покуть, божник, народне мистецтво, народний майстер, місцеві традиції.

Постановка проблеми: Для наукових досліджень початку ХХІ століття характерні пошуки національної ідентичності, що активізували поглиблене вивчення українського народного мистецтва, зокрема такого його виду, як витинанки. Особливе зацікавлення у цьому контексті викликає аналіз хатнього паперового декору – ефектного й доступного способу оздоблення українського житла. Розвідки вітчизняних дослідників засвідчують, що паперовими прикрасами в оселях українці оздоблювали, насамперед, чільні місця: покуть (божник) і стіни біля покутя. В осередках Західних областей часто ними прикрашали рами ікон.

Аналіз новітніх досліджень (історіографія проблеми). Огляд мистецтвознавчих розвідок про хатній паперовий декор засвідчує, що з виходом монографії Михайла Станкевича «Українські витинанки» [19] у вивченні

хатніх оздоб із паперу вітчизняними науковцями було розпочато новий етап. В останній чверті ХХ століття цей вид творчості мистецтвознавці досліджували менш детально. На початку ХХІ ст. знову активізується вивчення витинанок, зокрема у книзі «Декоративне мистецтво України ХХ століття». У пошуках „великого стилю” науковці Тетяна Кара-Васильєва й Зоя Чегусова проаналізували творчість провідних майстрів витинанки другої половини ХХ ст. [5, с. 132-135]. Згодом у масштабному виданні – 5-ти томній «Історії декоративного мистецтва України» – було опубліковано окремі розділи «Витинанки», підготовлені авторкою, – у третьому [7, с. 205–225], четвертому [8, с. 233–255] і п'ятому томах [9, с. 349–360]. У 2019 р. вийшла друком монографія «Історія української витинанки» [10], у якій підсумовано напрацювання попередніх дослідників, що доповнені значною кількістю нових архівних, музейних та експедиційних матеріалів. Однією з останніх публікацій науковиці є стаття «Петриківка – давній осередок витинанки в Україні» [12, с. 87–195], зміст якої ознайомлює читачів із давнім художнім центром цього виду творчості.

Виділення раніше невіршених частин проблеми. На сьогодні мистецтву витинанки присвячено значну кількість наукових розвідок, водночас, варто зазначити, що вітчизняні дослідники вивчали витинанку переважно у мистецтвознавчому аспекті, монодисциплінарно. Залучення знань із суміжних дисциплін, насамперед етнології, створює підґрунтя для аналізу додаткових, не менш важливих характеристик цього виду мистецтва, серед яких – вивчення локальних схем розміщення паперових виробів в інтер'єрі традиційного житла українців і його важливої частини – покутя.

Мета статті – дослідити особливості оздоблення покутя, характерні для різних регіонів кінця ХІХ – середини ХХ ст., а також здійснити порівняльний аналіз локальних композиційних схем цього декору. Ввести до наукового обігу матеріали про паперові прикраси, поширені в довколишніх селах м. Нікополя, зібрані вчителем П. Рябковим на початку ХХ ст. [17]¹. Висвітлити документи архіву польського Музею народної архітектури в Сяноку (Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku), де згадано про витинанки у селах Лемківщини [14, с. 44–57].

Виклад основного матеріалу. Центральним місцем у кожній селянській хаті до кінця ХХ ст. завжди був покуть (божник). Цей кут домівки господині завжди прикрашали особливо дбайливо і вишукано. З давніх часів ікони декорували найкращими вишитими й тканими рушниками, часто їх доповнювали сухими букетами, які з появою паперу почали замінювати на квіти, виготовлені з цього матеріалу власноруч. У літературних творах про оформлення ікон

¹ Записи в інвентарних музейних книгах, самі експонати до наших днів не збереглися.

такими оздобами вже в першій третині XIX ст. згадує Григорій Квітка-Основ'яненко. Це були «квіти» й «голуби», вирізані зі шпалер [6; с. 218; 336; 344]. Показово, що схожими «голубами» прикрашали ікони у багатьох селах України до останніх десятиліть XX ст., у наш час їх виготовляють переважно як сувенірні вироби.

Про «квітчання квітками»² ікон та кіотів у селах Слобожанщини йдеться в описі житла слободи Нищеретове Старобільського повіту (нині с. Нещеретове Сватівського р-ну Луганської обл.) [4, с. 121]. Зазначається, що місцеві селяни виготовляли прикраси власноруч із кольорового чи цигаркового паперу. Біля ікон прикрашали також «шпалерами, тобто папером найяскравіших кольорів і барвистих малюнків» [4, с. 121]³. Використовували для декору штучні паперові квіти також у слободі Євсуг Старобільського повіту (нині с. Євсуг Старобільського р-ну Луганської обл.) [4, 987].

У слободі Марківка (нині смт Марківка, Старобільського р-ну Луганської обл.) виготовляли не лише «квіти» з паперу, тут місцеві господині декорували покуть «ангелами», «зірочками» й різними прикрасами, що тягнулися далеко по стінах. У кутку з іконами завжди підвішували лампаду, оздоблену знизу фігуркою голуба, часто саморобного, іноді золоченого, іноді зробленого зі шкаралупи фарбованих яєць [4, с. 889]. У с. Котельва Охтирського повіту Харківської губернії (нині смт Полтавської обл.) над іконами й під стелею розміщували «завитки з кольорового паперу» [20, с. 15]⁴. На жаль, сьогодні вже складно визначити, який вони мали вигляд, ймовірно, що були об'ємними.

У селах Полтавщини старші жителі згадують про білі паперові ажурні серветки, якими в другій половині XX ст. часто застиляли божники й укладали так, щоб вирізаний край звисав у повітрі. До цього часу витинанки в краї не мали значного поширення.

Жителі сіл Наддніпрянщини оздоблювали ікони дуже пишно. Василь Бабенко на початку XX ст. писав: «...кидається в очі покуть. Увесь завішений іконами, рушниками, штучними квітами з паперу й соломи» [2, с. 26]⁵. Одним із варіантів такого хатнього декору на покуті могла бути гірлянда, збережена від початку XX ст. у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького [3, інв. № Е-2634 КП-42157]⁶. Її виготовлено з окремих розет, поєднаних між собою у «квітки» та розміщених одна за

² В оригіналі: «квітчання квітками».

³ В оригіналі: «шпалерами», т. е. бумагой самых ярких цветов и пестрых рисунков».

⁴ В оригіналі: «витушки из цветной бумаги».

⁵ В оригіналі: «В глаза первым делом бросается «покуть», вся увешенная иконами, рушниками, искусственными цветами из бумаги или соломы»).

⁶ Колекція Євгенії Евенбах.

одною в ряд. Кожна «квітка» утворена з п'яти-семи різнобарвних розеткових модулів, накладених один на інший, від найбільшого знизу до найменшого вгорі, і з'єднаних посередині ниткою кількома тугими стібками.

Від початку ХХ ст. в с. Петриківка (нині смт Дніпропетровської обл.) активно виготовляли для декору божників рушники з паперу й паперові занавіски різноманітних форм, найчастіше для покуті використовували трикутні й П-подібні. Трикутні клали на полицю, а їх найширший декорований край звисав донизу в повітрі, нагадуючи полотняну серветку, а П-подібні розміщували за принципом оформлення штор на вікнах, тому ряд ікон був обрамлений угорі та з боків. Виготовляли ці прикраси до 1960-х років, про що свідчать автентичні твори народних майстринь Агафії Бельмас [1; ф. 8/1274, од. зб. 19]⁷ і Ярини Пилипенко [1; ф. 8-1274, од. зб. 17; ф. 8-1274, од. зб. 20]⁸. В оздобах такого типу головним акцентом є декоративний розпис, внизу їх обрізали на зразок «пелюсток», доповнюючи прорізним ажуром, що нагадував «мереживо».

Від початку ХХ ст. ікони на Київщині також прикрашали паперовими рушниками, зокрема у м. Трипілля Київської губернії (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.). Така місцева традиція відрізнялася від петриківських варіантів тим, що папір не розмальовували фарбами, а укладали на ньому вирізані з кольорового паперу невеликі розети за схемою «шахівки» (рожеві, червоні, зелені «зірочки»). Вузькі краї рушника розрізали в кінці тоненькими смужечками, утворюючи в такий спосіб символічний ряд «китиць» [17, інв. № 2206-120а-2]⁹. Дуже ймовірно, що в ті часи на Київщині набули поширення паперові рушники також із малюванням, але до наших днів вони не збереглися.

Рушники Уманщини, виготовлені з паперу в першій чверті ХХ ст., так само оздоблювали наклеєною вирізаною орнаментикою і прорізним ажурним декором. Збереглися також зразки з мотивом «вінок», що утворюється з окремих барвистих квітів і зеленого листя. Внизу ці вироби завершували теж розрізами на зразок «китиць». (с. Стеблів Звенигородського р-ну Черкаської обл. [15; ф. 9, од. зб. 95, арк. 26.]).

В осередках Переяславщини рушники з паперу на початку ХХ ст. декорували переважно малюванням [16; інв. № КВ 14411, М-IV-1399], імітуючи вишивку поперечними смугами з рослинними мотивами. По вузькому краю ажурних прорізів витинали надзвичайно мало – лише кілька ромбічних елементів.

⁷ Бельмас Агафія, «Занавіска», 1938 р., смт Петриківка. Папір; малювання, вирізування. АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 8/1274, од. зб. 19.

⁸ Пилипенко Ярина (Орина) Улянівна (1893–1979). «Рушник», 1939 р., смт Петриківка. Папір; малювання, вирізування. АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 8-1274, од. зб. 17; Пилипенко Я. У. «Занавіска», якою прикрашають вугли хати», 1939 р., смт Петриківка. Папір; малювання, вирізування. АНФРФ ІМФЕ НАНУ, ф. 8-1274, од. зб. 20.

⁹ Розміри рушника 80 см x 26 см.

Про використання паперових прикрас біля ікон в околицях міста Нікополя і довколишніх селах засвідчує колекція вчителя П. Рябова. Серед зразків зустрічаємо «квіти», виготовлені з тонкого кольорового паперу для декору покутя (с. Водяне Запорізького р-ну Запорізької обл.) [17, інв. № 2765-6]¹⁰. За описом оздоб можна зробити припущення, що це були пласкі розети значних розмірів, оскільки вказано лише діаметр оздоб, що найчастіше трапляється з експонатами площинного характеру. Серед зразків колекції зустрічаємо також хатні оздобы – «квітки» для прикрашання образів. Їх кріпили до скіпки довжиною 44 см [17, інв. № 2743-12]¹¹. Це могли бути різнокольорові дрібні квіти об'ємного характеру, прикріплені до однієї дерев'яної скіпки в ряд чи густіше, на зразок розквітлої галузки.

У цьому ж повіті для оздоблення покутя селяни використовували надзвичайно самобутні прикраси, виготовлені з серцевини соняха [17, інв. № 4176-12 – інв. № 4176-22]¹². У колекції під одним номером записано одразу 11 таких експонатів, що свідчить про розмаїття варіантів і значну популярність цього типу декору, який в інших регіонах не зустрічаємо. Діаметри прикрас були різними, від 6 до 15 см. На жаль, оздобы не збереглися, втім, музейні записи дають можливість уявити їх вигляд, який нагадував «складний бант» [17,

¹⁰ Запис в інвентарній книзі: «Квітка – цветные бумажные домашняго изделия из разноцветной тонкой бумаги для украшения «переднего угла крестьянских хат, діам. 0,23 м Таврическая губ, Мелитопольский у., с. Водяно. Малорусь»; діаметр 23 см (експонати до наших днів не збереглися).

¹¹ Запис у музейній книзі надходжень: «Квітки – цветы бумажные для украшения образів, – из разноцветной тонкой бумаги; прикреплены к лучине, высота 0,44 м». Сам експонат не зберігся, можемо досліджувати лише за записом у книзі надходжень від 7 липня 1913 р.

¹² Ймовірно, що працівник музею під «серцевиною соняха» мав на увазі саме середину стовбура, оскільки видовженої пластини в іншому місці соняха вирізати неможливо. Наприклад, при використанні для цього кошика-суцвіття після висихання такі фрагменти будуть викривлені, неестетичні, крихкі й потемнілі, а тому незручні для виготовлення оздоб. (РЕМ, інв. № 4176-12. «Украшение настенное (в хате) из сердцевины подсолнечника; сделано в виде круглой многоконечной звезды (диаметр 0, 15 м) из отдельных узких пластинок, сходящихся в центре; в концах пластинок и в центре наклеены кусочки разноцветной материи и бумаги. Екатериносл. губ., Никопольск. у., Украинцы»). РЕМ, інв. № 4176-14. «Украшение настенное (в хате) из сердцевины подсолнечника, сделано в виде круглой многоконечной звезды (диаметр 0,10 м) из отдельных пластинок, сходящихся в центре, украшенных на концах и в центре наклейками из разноцветной материи. Екатериносл. губ., Никопольск. у., Украинцы»; РЕМ, інв. № 4176-21. Украшение настенное (в хате) из сердцевины подсолнечника; сделано в виде розетки (диаметр 0,11 м) из отдельных удлиненных пластинок и украшено наклейками из разноцветной материи. Екатериносл. губ., Никопольск. у. Украинцы». Запис. 8. V. 1925.

інв. № 4176-22]¹³, утворений із видовжених «пластин» [17, інв. № 4176-15]¹⁴, вирізаних зі стовбура соняшника і розташованих так, аби вони розходилися від центру в різні боки, нагадуючи «багатопроменеву зірку». Одна з таких прикрас описана як «чотирипроменева зірка», тобто вона мала форму хреста [17, інв. № 4176-16]¹⁵. Кожна з них була доповнена наклеєним декором, вирізаним із червоної тканини, «золотого» паперу й грошових знаків [17, інв. № 4176-13]¹⁶. Траплялися оздоби з наклеєними вовняними нитками [17, № 4176-17]¹⁷. Форми паперових наклеєнок не описані, ймовірно, це були різнокольорові кружала, ромби, трикутники або ж інші геометризовані чи рослинні мотиви.

Серед наступних записів зустрічається декор, в якому окремі розеткові модулі з'єднані в одну гірлянду, прикріплену на дріт, зігнутий дугою [17, інв. № 4176-20]¹⁸. Ці приклади свідчать про багатство різноманітних варіантів, якими прикрашали покуть на Півдні України.

¹³ РЕМ, інв. № 4176-22. «Украшение настенное (в хате) из оболочки початков кукурузы, сделано в виде сложного банта, высота 0,20 м., ширина 0,18 м. Екатериносл. губ., Никопольс. у. Украинцы». Запис. 8. V. 1925.

¹⁴ РЕМ, інв. № 4176-15 «Украшение настенное (в хате), из сердцевины подсолнечника, сделано в виде круглой многоконечной звезды (диаметр 0,06 м) из отдельных удлиненных планок пластинок, сходящихся в центре, украшенное на концах и внутри наклейками из разноцветной материи. Екатериносл.губ. Никопольск. у. Украинцы»; РЕМ, інв. № 4176-18. «Украшение настенное (в хате) из сердцевины подсолнечника, сделано из отдельных пластинок, сходящихся в центре в виде круглой розетки (диаметр 0,08 м.) и украшен наклейками из разноцветной материи. Екатериносл. губ., Никопольск. у. Украинцы»;

¹⁵ Запис зроблено у часи панування атеїстичної ідеології (8. V. 1925), ймовірно, працівник музею не наважився написати слово «хрест», а тому використав для опису назву «четыреконечная звезда». (РЕМ, інв. № 4176-16. «Украшение настенное (в хате) из сердцевины подсолнечника; сделано в виде четырехконечной звезды (высота 0,11 м) из отдельных кусочков и украшена наклейками из разноцветной материи. Екатериносл. губ. Никопольс. у. Украинцы»).

¹⁶ Після громадянської війни початку ХХ століття, багато купюр були знецінені й могли використовуватися селянами для хатніх оздоб. (РЕМ, інв. № 4176-13, «Украшение настенное (в хате), из сердцевины подсолнечника; сделан в виде круглой многоконечной звезды (диаметр 0,14 м.) из отдельных узких пластинок, сходящихся в центре; украшено наклейками из красной материи, золотой бумаги и вырезками из бумажных денежных знаков. Екатериносл. губ., Никопольс. у., Украинцы»).

¹⁷ РЕМ, інв. № 4176-17. «Украшение настенное (в хате) из сердцевины подсолнечника: сделанные из отдельных пластинок розетки, украшенные наклейками из разноцветной шерсти и вырезками из бумажных денежных знаков, прикреплены проволокой к деревянной палочке; длина 0,30 м. Екатериносл. губ., Никопольск. у. Украинцы»);

¹⁸ РЕМ, інв. № 4176-20 (20 x 28 см). «Украшение настенное (в хате), из сердцевины подсолнечника; сделано из одиннадцати отдельных многоконечных звездочек и

У колишньому Житомирському повіті Волинської губернії в селищах Слободище (нині Бердичівського р-ну Житомирської обл.) і П'ятка (нині Житомирського р-ну Житомирської обл.) витинанки були поширені до другої половини ХХ ст. Для осередків характерні самобутні оформлення божника – «веляно». Так називали тканий чи паперовий декор, що звисав від стелі до низу паралельно перед іконами на невеликій відстані від них. У заможних селян внизу під «веляно» ставили тумбочку [1; ф. 14-5, од. зб. 891, арк. 44-52]¹⁹. Паперові оздоби такого типу виготовляли теж із двох частин значної довжини, щедро доповнюючи їх різними геометричними прорізами й надаючи в такий спосіб схожості з ажурною тканиною. Дві паперові орнаментовані половинки скріплювали в кількох місцях між собою м'якушем хліба чи голками акації. Для їх виготовлення завжди намагалися придбати тонкий цигарковий папір, а в бідних родинах використовували газети. У паперових «веляно» для огляду ікон робили ромбічний виріз значних розмірів, називаючи його «віконцем», «віконцем до неба», «воротами в рай». «Веляно» з полотняних рушників чи тюлю призбирували на рівні ікон складками й відхиляли, прикріплюючи стрічками до найближчої стіни. Окремі місцеві майстрині, на прохання сусідів чи родичів, вирізали «веляно» з паперу для своїх односельців. Траплялося, що оздоби виготовляла сама господиня дому.

На Поділлі біля покутя в багатьох осередках стіни прикрашали різноманітними композиціями, укладеними з кольорових витинанок (ромбічними, розетковими). Такий варіант декору відтворено в експозиції Тульчинського краєзнавчого музею, де в одному із залів представлено інтер'єр оселі кін. ХІХ – поч. ХХ ст. ближнього с. Тиманівка. Покуть місцеві майстри фланкували композиціями із ромбічних витинанок. Їхнє загальне зображення може нагадувати водночас умовні хрести чи гранично стилізовані мотиви «вазона». Збоку, на східній стіні, укладали вертикальний ряд з 5-ти крупних барвистих ромбів, доповнюючи його з боків подібними за розмірами ромбічними й розетковими витинанками. Тому композиція набувала форми дещо подібної до овалу і займала майже всю висоту від лави до верхнього фризу паперових витинанок, що тягнувся вздовж усіх стін світлиці. З іншого боку покутя, на південній стіні, не створювали симетричної орнаментики, утім її повторювали в іншому кутку східної стіни, біля ліжка. Через це східна стіна сприймається як цілісна завершена узгоджена композиція із головним декором у кутках хати – біля ліжка й покутя.

розеток, украшених наклейками из разноцветной материи и прикрепленными проволокой к согнутому полукругом металлическому пруту; широта 0,28 м., высота 0,20 м. Екатеринос. губ., Никопольс. у. Украинцы».

¹⁹ Записано від проф, док. мистецтвознавства, Дмитра Степовика.

У селах Івано-Франківщини східну стіну декорували за подібним художнім вирішенням, але, так би мовити, за «оберненою» схемою. Тут прикрашали не кути, як у Тиманівці, а посередині стіни вгорі над вікнами [22, кол. табл. XLIX]. Найчастіше в цьому місці кріпили крупні ромбічні витинанки в шаховому порядку. Утворену декоровану площину прямокутної форми оточували рядом дрібніших витинанок. Кути хати при цьому залишалися незаймано білими, що створювало ефект світлих струнких виразних колон у цих місцях.

У с. Жеребки Старокостянтинівського повіту Волинської губернії (нині с. Підгірне Старокостянтинівського р-ну Хмельницької обл.) на початку XX ст. під покуттям на стінах на рівні вікон розміщували крупні різнокольорові витинанки в ряд, від кутка покуття до країв східної і південної стіни, підкреслюючи у такий спосіб полиці з іконами, розташовані вгорі вздовж цих двох стін [23, рис. 2].

У хатах с. Великий Кучурів (Чернівецького р-ну Чернівецької обл.) традиційно кріпили з боків ікон витинанки «рай-деревця», підфарбовуючи їх по контуру «синьою», що додавало виразної вишуканості білим оздобам на білій стіні. Подібні прикраси відтворено в експозиції хати Національного музею народної архітектури та побуту України в 1998 р. тодішньою завідувачкою відділу Карпати Романою Кобальчинською. Для цього вона запросила майстра витинанки Сергія Танадайчука [21, с. 47].

Ефектні композиції з паперових оздоб біля ікон укладали в селах Галичини. Окрім стін, тут традиційно прикрашали невеликими витинанками «*gamma obrazów*» [24, 1]²⁰. Так, наприклад, у перші десятиліття XX ст. у с. Гряда (Львівського р-ну Львівської обл.), у помешканні Івана Мігули ікони декорували паперовими штучними квітами власного виробництва «у стилі народного орнаменту» [18, с. 17]. Ймовірно, це були розеткові чи ромбічні витинанки, розміщені в ряд чи укладені за іншою композиційною схемою, подібні за орнаментикою до місцевої вишивки.

Збереглася значна кількість локальних варіантів оформлення божників, поширених у селах Покуття. Музейні експонати представляють зразки кінця XIX – першої третини XX ст., викладені на зразок «хреста», восьмикутної «зв'язки», «ромба», фриза, килимка, «сітки», «шахівки» тощо [13; інв. № ЕП-40808, інв. № ЕП-40809]. У деяких композиційних схемах спостерігаємо ритмічне гармонійне чергування більших ромбічних модулів із меншими, іноді по краю великі композиції обрамлено рядом фризівих витинанок, які називали «лиштвою» чи «мережкою»²¹.

²⁰ Рами ікон – Пер. з пол. З. К.

²¹ «Ліштва», «мережка» – фризіві витинанки, іноді досить широкі, вирізані з одного аркуша чи складені з кількох елементів. Див. : [10; 91, 102, 105, 308].

Зустрічається тут самобутня композиція із зображенням традиційного свічника-трійці (трикирія). Таке художнє вирішення було запропоноване на початку ХХ ст. народними майстрами с. Стриганці (Івано-Франківського р-ну Івано-Франківської обл. [13, інв. № ЕП-40808]). В оздобі, наклеєній на білому картоні значного розміру, між розлогими раменами свічника, що утворені рядом ромбічних витинанок, розміщено листівки-ікони із зображеннями Богородиці й Ісуса Христа (в образі Пастиря з ягням на плечах). Можна зробити припущення, що подібний свічник-трійцю у цих осередках укладали одразу на стіні між звичайними іконами.

У с. Торговиця на Івано-Франківщині (Коломийський р-н) і в ближніх осередках упродовж ХХ ст. для прикрашання оселі виготовляли довгі багаторапортні барвисті витинанки – «стрічки», «мережки», що за орнаментикою нагадують місцеві вишиті й ткані вироби такого типу [10; с. 121, 185]. Їх кріпили, або, як кажуть місцеві жителі, «кляли», вгорі на стінах під стелею і під іконами (у регіоні традиційно великі образи на стінах і до сьогодні розміщують парами на невеликій відстані один від одного – зображення Ісуса Христа й Богородиці). Верхній фриз витинанок називали «карнизом», він обрамлював усю кімнату. Зазвичай, народні майстрині «взори» під іконами не повторювали, а створювали нові суголосні варіанти. Так прикрашали домівки до кінця 1970-х років, пізніше намагалися робити ремонт як у місті, «з накатом», тобто на пофарбовані стіни, переважно світлих кольорів, наносили орнаментику, що нагадувала шпалери.

Про самобутні акценти розміщення витинанок у с. Гринява (Верховинського р-ну Івано-Франківської обл.) розповіла Катерина Юрнюк [1, ф. 14–5, од. зб. 891, арк. 21–24]²². Місцеві майстри ажурні оздоби-квадрати вирізали з паперу різних кольорів, розміщували їх на стінах під іконами, чергуючи щораз із «австрійськими мисками»²³, які тут традиційно використовували для прикрашання інтер'єру [11, с. 202]. У с. Прокурава Косівського району Івано-Франківської області в часи Другої світової війни квадратні витинанки з ажурним орнаментом прикрашали стіни під іконами, укладали їх по чотири – на зразок хреста [11, с. 200].

У Польщі на Лемківщині, де жили переважно українці, також використовували паперові прикраси для оформлення покутя. «До свят молоді дівчата виготовляли малі витинанки чи купували їх у місті («партички», «зубки»), які наклеювали так само на передній стіні під образами (Тилава, Ганьчова, Вільховець²⁴), а часом і по периметру хати викладали фриз, утворений із квадратних

²² Юрнюк Катерина Дмитрівна, 1965 р. н., бібліотекар.

²³ «Австрійськими мисками» місцеві жителі називають фаянсові миски для страв, щедро декоровані яскравим розписом рослинного характеру.

²⁴ Село Тилава (Tuława), Вільховець (Olchowiec) знаходяться в Підкарпатському воєводстві, с. Ганьчова (Hańczowa) знаходиться в Малопольському воєводстві на території Польщі.

дрібних витинанок» [14, с. 45]²⁵. Як можна сьогодні побачити в оформленні українських хат польського Музею народної архітектури в Сяноку (Muzeum Budownictwa Ludowego w Sanoku), цей ряд тягнувся вздовж стіни десь посередині її висоти, утворюючи декоративну лінію, що починалася під іконами.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи зазначене вище, можемо дійти висновку, що в усіх мистецьких осередках України, де були поширені хатні паперові оздоби, народні майстри використовували різні художні прийоми для оформлення покутя, притаманні для кожної окремої місцевості й відмінні щодо художнього вирішеннями. Певну роль у цьому відігравали індивідуальні вподобання господині. Найчастіше виготовляли паперові квіти об'ємного характеру, а також пласкі витинанки розеткових і ромбічних форм різної величини. Для осередків Наддніпрянщини, зокрема Петриківки, характерним було використання паперових прикрас, доповнених декоративним розписом і завершених прорізами знизу, що імітували «мереживо». В інших областях витинанки вирізали переважно з кольорового паперу, доповнюючи площини ажуром без розписів. У селах Наддніпрянщини, Центральної України й Поділля набули поширення паперові рушники з мальованою орнаментикою чи наклеєними барвистими витинанками. Для сіл Західних областей України характерне використання невеликих витинанок, розташованих на рамах ікон. Також тут укладали композиції значних розмірів на зразок хреста, «звізди», чи свічника «трійці». Розмаїття прикладів демонструє численні художні вирішення, відмінні техніки й кольорові поєднання, використані місцевими майстрами, оскільки завжди головною була сама ідея – оздоблення й увиразнення чільного місця домівки. У подальших розвідках важливо проаналізувати регіональні відмінності, характерні для оформлення паперовими оздобами печей, коминів, сволока, стін та інших частин української сільської оселі.

Список скорочень:

АНФРФ ІМФЕ НАНУ – Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

РЕМ – російський етнографічний музей (м. Санкт-Петербург)

²⁵ Музей народної архітектури в Сяноку. Muzeum Budownictwa Ludowego, Sanok. (Польща) Materiały z badań terenowych, Wnętrza – zdobnictwo. Łemkowszczyzna, opracowała: E. Kryg-Kępa, zespół 22, sygn. 296. „Rozdział IV. Zdobnictwo wnętrza i zabiegi o czystość” S. 45. (В оригіналі: „Z okazji świąt młode dziewczęta wykonywały małe wycinanki lub kupowano je w mieście („partyčky”, „zubki”), które przyklejano również na frontowej ścianie (X pod obrazami (Tylawa, Hańczowa, Olchowiec), a czasami i naokoło izby biegł szlak złożony z kwadratowych drobnych wycinanek”). Пер. з пол. 3.К.

SUMMARY

Modern research is characterized by the search for national identity, which has activated the in-depth study of Ukrainian folk art. Traditionally, residents of different Ukrainian regions (Slobozhanshchyna, Naddnipryanshchyna, Podillia, Central and Western regions of Ukraine) decorated icons with embroidered and woven towels. The purpose of the article is to investigate the peculiarities of penance decoration, characteristic of different regions of the late 19th and mid-20th centuries, to carry out a comparative analysis of local compositional schemes of this decor, and to introduce into scientific circulation materials about paper decorations common in different regions. Local compositions and personal aesthetic tastes of the housewives influenced the formation of the customs of a penance decorating (bozhnyk) which was the sacred place of the Ukrainian peasant dwelling. In different regions of Ukraine, they have acquired distinctive features. The article is dedicated to a comparative analysis of the paper decorations that Ukrainians used to enrich the central part of the dwelling - the penance. The variety of examples demonstrates numerous artistic solutions, excellent techniques and color combinations used by local craftsmen, since the main idea was to decorate and emphasize the prominent place of the house.

Keywords: carvings, home paper decor, penance, folk art, folk craftsmen, local traditions.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Архівні наукові фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 8/1274, од. зб. 17, 19, 20; ф. 14–5, од. зб. 891, 56 арк.
2. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края: Издание Губернского земства к XIII Археологическому съезду (С 75-ю фототипиями, рисунками и чертежами в тексте). Екатеринослав: Типогр. губернского земства, 1905. 142 с. URL : https://archive.org/details/libgen_00721213/page/n35/mode/2up (дата звернення 10.10.2023).
3. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького, інв. № Е-2634 КП-42157, колекція Євгенії Евенбах.
4. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии: очерки этнографии края. / под. ред. В. В. Иванова. Харьков : Издание Харьковского Губернского Статистического Комитета, 1898. Т. 1. XXIV, 1012 с.
5. Кара-Васильева Т., Чегусова З. А. Декоративне мистецтво України ХХ століття. У пошуках «великого стилю». Київ: Либідь, 2005. 276 с.: іл.
6. Квітка-Основ'яненко Г. Твори : у 2 т. Київ: Дніпро, 1978. Т. 1. 534 с.
7. Косицька З. Витинанки. *Історія декоративного мистецтва України: у 5ти т. / НАНУ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ: Вид-во ІМФЕ, 2009. Т. 3. С. 205–225.*

- URL : <tps://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2009/ist.dek.myst.pdf> (дата звернення 10.10.2023).
8. Косицька З. Витинанки. *Історія декоративного мистецтва України*: у 5ти т. / НАНУ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ: Вид-во ІМФЕ, 2011. Т. 4. С. 233–255. URL : <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2011/ist.dek.myst.pdf> (дата звернення 10.10.2023).
 9. Косицька З. Витинанки. *Історія декоративного мистецтва України*: у 5ти т. / НАНУ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ: Вид-во ІМФЕ, 2016. Т. 5. С. 349–360. URL : <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2016/idm.pdf> (дата звернення 10.10.2023).
 10. Косицька З. Історія української витинанки. [Монографія] / НАНУ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ: Видавництво ІМФЕ, 2019. 318 с.; іл. URL : <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2019/kosytska.pdf> (дата звернення 10.10.2023).
 11. Косицька З. Нотатки про сучасних майстрів Гуцульщини (щоденникові записи під час експедиції 16-25 черв. 2012 р.). *Українське мистецтвознавство*: матеріали, дослідження, рецензії. Зб. наук. пр. / НАНУ ; ІМФЕ ім. М. Т. Рильського. Київ, 2014. Вип. 14. С. 191–204. URL : <https://um.etnolog.org.ua/zmist/2014/191.pdf> (дата звернення 10.10.2023).
 12. Косицька З. Петриківка – давній осередок витинанки в Україні. *Studia Ucrainica Varsoviensia* [Кафедра україністики Варшавського ун-ту]. 2021. № 9, pp. 87–195. URL : <https://studiaauavar.pl/resources/html/article/details?id=226151> (дата звернення 10.10.2023).
 13. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України, інв. № ЕП-40808; № 40809.
 14. Музей народної архітектури в Сяноку. Muzeum Budownictwa Ludowego, Sanok. (Польща) Materiały z badań terenowych, *Wnętrza – zdobnictwo. Lemkowszczyzna, opracowała*: E. Kryg-Kępa, zespół 22, sygn. 296. „Rozdział IV. Zdobnictwo wnętrza i zabiegi o czystość” (S. 44-57).
 15. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. 9, Фонд Д. Щербаківського, од. зб. 95, арк. 26;
 16. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав», інв. № KB 14411, М-IV-1399;
 17. Російський етнографічний музей (м. Санкт-Петербург), інв. № 2206-120а-2; інв. № 2743-12; інв. № 2765-6; інв. № 4176-12-4176-22;
 18. Січинський В. Українська хата в околицях Львова: Реферат читаний на зібранню Українського наукового товариства в Празі / Українська архітектура. Обкладинка і кінцівка арт.-мал. Павла Ковжуна. Іл. і поч. літери автора. Львів: Друкарня НТШ, 1924. 22 с. + 9 с. іл. URL : <http://elib.nplu.org/view.html?id=6477> (дата звернення 10.10.2023).
 19. Станкевич М. Українські витинанки. Київ: Наук. думка, 1986. 124 с.: іл..
 20. Сумцов Н. Ф. Очерки народного быта. Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии. Харьков: Типо-литография «Печатное дело», 1902. 57 с.

21. Танадайчук С. Витинанки. Витинанкові іграшки. Київ: Видавничий дім «Соборна Україна», 2000. Вип. 18. 48 с.
22. Українське народне мистецтво. Тканини та вишивки / Редколегія: Білозуб В. Г., Заболотний В. І., Рильський М. Т. та ін. Київ: Державне видво образотворчого мистецтва і муз. літ. УРСР, 1960. [62] с., XXXVIII кол. іл.
23. Щербаківський В. Орнаментация української хати / Видання «Богословії»; Ed «Bohoslovia». Рим: Esse-Gi-Esse, 1980. 47 с., 22 кол. іл.
24. [Fr. I.] Dział etnograficzny na Wystawie. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 1894. N 233. S. 1.

REFERENCES

1. *Arkhivni naukovi fondy rukopysiv i fonozapysiv Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy, f. 8/1274, od. zb. 17, 19, 20; f. 14-5, od. zb. 891, 56 ark.* [Archival scientific funds of manuscripts and phonorecords of the Institute of Art Criticism, Folkloristics and Ethnology named after M. T. Rylskyyi of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund 8/1274, storage units 17, 19, 20; fund 14–5, storage unit 891, 56 sheets]. [in Ukrainian]
2. Babenko, V. (1905). *Etнографіческiй очерк народногo быта Екатеринбургскогo краіа: Ізданіе Губернскогo земства к XIII Археологическомu сезду (S 75-іu fototipiіami, risunkami i chertezhami v tekste)* [Ethnographic sketch of the folk life of the Yekaterinoslav region: Publication of the Provincial Zemstvo for the 13th Archaeological Congress (With the 75 phototypes, paintings and drawings in the text)]. Ekaterinoslav: Tipogr. gubernskogo zemstva. Retrieved October, 10, 2023 from https://archive.org/details/libgen_00721213/page/n35/mode/2up [in Russian].
3. *Dnipropetrovskiy natsionalnyi istorychnyi muzei im. D. I. Yavornytskoho, inv. № E-2634 KP-42157, kolektsiіa Yevhenii Evenbakh* [Dnipropetrovsk National Historical Museum named after D. I. Yavornytskyi, inventory No. E-2634 KP-42157, collection of Evhenia Evenbakh]. [in Ukrainian].
4. Ivanov, V. V. (Ed.). (1898). *Zhizn i tvorchestvo krestian Kharkovskoi gubernii: ocherki etnografii kraia* [Life and creativity of peasants of the Kharkov province: essays on the ethnography of the region], vol. 1(24). Kharkov: Izdanie Kharkovskogo Gubernskogo Statisticheskogo Komiteta [in Russian].
5. Kara-Vasyliєva, T., & Chehusova, Z. A. (2005). *Dekoratyvne mystetstvo Ukrainy KhKh stolittia. U poshukakh «velykoho stiliu»* [Decorative art of Ukraine of the 20th century. In search of the “grand style”]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
6. Kvitka-Osnovianenko, H. (1978). *Tvory: u 2 t.* [Works: in 2 volumes]. Vol. 1. Kyiv: Dnipro, [in Ukrainian].
7. Kosytska, Z. (2009). *Vytynanky. Istorіia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy: u 5-ty t.* [History of decorative art of Ukraine: in 5 volumes], vol. 3, 205–225. NANU; IMFE im. M. T. Rylskoho. Kyiv: Vyd-vo IMFE. Retrieved October, 10, 2023 from <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2009/ist.dek.myst.pdf> [in Ukrainian].
8. Kosytska, Z. (2011). *Vytynanky. Istorіia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy: u 5-ty t.* [History of decorative art of Ukraine: in 5 volumes], vol. 4, 233–255. NANU; IMFE im. M. T. Rylskoho. Kyiv: Vyd-vo IMFE. Retrieved October, 10, 2023 from <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2011/ist.dek.myst.pdf> [in Ukrainian].

9. Kosytska, Z. (2016). *Vytynanky. Istoriiia dekoratyvnoho mystetstva Ukrainy: u 5-ty t. [History of decorative art of Ukraine: in 5 volumes], vol. 5, 349–360.* NANU; IMFE im. M. T. Rylskoho. Kyiv: Vyd-vo IMFE. Retrieved October, 10, 2023 from <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2016/idm.pdf> [in Ukrainian].
10. Kosytsk, Z. (2019). *Istoriiia ukrainskoi vytynanky. [Monohrafiia] [History of Ukrainian vytynanka. [Monograph]]*. NANU; IMFE im. M. T. Rylskoho. Kyiv: Vydavnytstvo IMFE. Retrieved October, 10, 2023 from <https://www.etnolog.org.ua/pdf/stories/monografiji/2019/kosytska.pdf> [in Ukrainian].
11. Kosytska, Z. (2014). Notatky pro suchasnykh maistriv Hutsulshchyny (shehodennykovi zapysy pid chas ekspedytsii 16–25 cherv. 2012 r.) [Notes on modern masters of the Hutsul region (day book entries during the expedition of June 16–25, 2012)]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo: materialy, doslidzhennia, retsenzii. Zb. nauk. pr. – Ukrainian art criticism: materials, research, reviews. Coll. of scientific papers, 14, 191–204.* NANU; IMFE im. M. T. Rylskoho. Kyiv. Retrieved October, 10, 2023 from <https://um.etnolog.org.ua/zmist/2014/191.pdf> [in Ukrainian].
12. Kosytska, Z. (2021). Petrykivka – davnii osередok vytynanky v Ukraini [Petrykivka – an ancient center of Vytynanka in Ukraine]. *Studia Ucrainica Varsoviensia [Kafedra ukrainistyky Varshavskoho un-tu] – Studia Ucrainenica Varsoviensia [Department of Ukrainian Studies of Warsaw University], 9, 87–195.* Retrieved October, 10, 2023 from <https://studiauavar.pl/resources/html/article/details?id=226151> [in Ukrainian].
13. *Muzei etnografii ta khudozhnogo promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy, inv. № EP-40808; № 40809 [Museum of Ethnography and Artistic Craft of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, inv. No. EP-40808; No. 40809].* [in Ukrainian].
14. Muzei narodnoi arkhitektury v Sianoku [Museum of folk architecture in Sanok]. Muzeum Budownictwa Ludowego, Sanok. (Poland) Materiały z badań terenowych, *Wnętrza – zdobnictwo. Łemkowszczyzna*, opracowała: E. Kryg-Kępa, zespół 22, sygn. 296. „Rozdział IV. Zdobnictwo wnętrza i zabiegi o czystość”, 44–57 [in Polish].
15. *Naukovyi arkhiv Instytutu arkeolohii NAN Ukrainy, f. 9, Fond D. Shcherbakivskoho, od. zb. 95, ark. 26 [Scientific archive of the Institute of Archeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, fund 9, D. Scherbakivskiyi Foundation, storage unit, sheet 26].* [in Ukrainian].
16. *Natsionalnyi istoriko-etnografichnyi zapovidnyk «Pereiaslav», inv. № KV 14411, M-IV-1399 [National historical and ethnographic reserve “Pereiaslav”, inv. No. KV 14411, M-IV-1399].* [in Ukrainian].
17. *rosiiskiyi etnografichnyi muzei (m. sankt-peterburh), inv. № 2206-120a-2; inv. № 2743-12; inv. № 2765-6; inv. № 4176-12 - 4176-22 [Russian Ethnographic Museum (St. Petersburg), inv. No. 2206-120a-2; inv. No. 2743-12; inv. No. 2765-6; inv. No. 4176-12–4176-22].* [in Russian].
18. Sichynskiyi, V. (1924). *Ukrainska khata v okolytsiakh Lvova: Referat chytanyi na zibranniu Ukrainskoho naukovoho tovarystva v Prazi [Ukrainian house in the vicinity of Lviv: Abstract of readings at the meeting of the Ukrainian Scientific Society in Prague]. Ukrainska arkhitektura – Ukrainian Architecture. Obkladynka i kintsivka art.-mal. Pavla Kovzhuna. Il. i poch. lityry avtora [Cover and end of art.-fig. Pavel*

- Kovzhun. Ill. and the author's beginning letters]. Lviv: Drukarnia NTSH. Retrieved October, 10, 2023 from <http://elib.nplu.org/view.html?id=6477> [in Ukrainian].
19. Stankevych, M. (1986). *Ukrainski vytynanky [Ukrainian vytynanka]*. Kyiv: Nauk. Dumka [in Ukrainian].
 20. Sumtsov, N. F. (1902). *Ocherki narodnogo byta. Iz etnograficheskoi ekskursii 1901 g. po Akhtyrskomu uezdu Kharkovskoi gubernii [Essays on folk life. From the ethnographic excursion in 1901 around the Akhtyrsky district of the Kharkov province]*. Kharkov: Tipo-litografiiia «Pechatnoe delo» [in Russian].
 21. Tanadaichuk, S. (2000). *Vytynanky. Vytynankovi ihrashky [Vytynanki. Vytynanka toys]*, 18. Kyiv: Vydavnychiy dim «Soborna Ukraina» [in Ukrainian].
 22. Bilozub, V. H., Zabolotnyi, V. I., Rylskyi, M. T. Et al. (Eds.). (1960). *Ukrainske narodne mystetstvo. Tkanyny ta vyshyvky [Ukrainian folk art. Fabrics and embroidery]*. Kyiv: Derzhavne vyd-vo obrazotvorchoho mystetstva i muz. lit. URSR [in Ukrainian].
 23. Shcherbakivsky, V. (1980). *Ornamentatsiia ukrainskoi khaty [Ornamentation of the Ukrainian house]*. Vydannia «Bohoslovii»; Ed «Bohoslovia». Rym: Esse-Gi-Esse [in Ukrainian].
 24. [Fr. I.]. (1894). Dział etnograficzny na Wystawie. *Kurjer Lwowski*, 233, 1. Lwów [in Polish].

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ:

1. Витинанки «рай-деревця» біля ікон. Кін. XIX – поч. XX ст., с. Великий Кучурів Чернівецького р-ну Чернівецької обл. Папір; витинання, Національний музей народної архітектури і побуту України, експозиція.
2. Витинанки. Композиція «хрест». 1887 р. с. Стриганці Івано-Франківської обл. Папір; витинання, Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України.
3. Витинанки. Композиція «Хрест». Альбом «Збірка кружка українського жіноцтва в Стриганцях. Хрестики. Окриси стінні». Кін. XIX – поч. XX ст. с. Стриганці Івано-Франківської обл. Папір; витинання. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України.
4. Витинанки. Композиція «Звезда». Альбом «Збірка кружка українського жіноцтва в Стриганцях. Хрестики. Окриси стінні». Кін. XIX – поч. XX ст. с. Стриганці Івано-Франківської обл. Папір; витинання. Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України.

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. Vytynanky «rai-derevtzia» bilia ikon. Kin. XIX – poch. XX st., s. Velykyi Kuchuriv Chernivetskoho r-nu Chernivetskoï obl. Papir; vytynannia, Natsionalnyi muzei narodnoi arkhitektury i pobutu Ukrainy, ekspozytsiia [“Paradise tree” carvings near the icons. The end of the 19th century – the beginning of the 20th century, village Velykyi Kuchuriv, Chernivtsi district, Chernivtsi region. Paper; carving, National Museum of Folk Architecture and Life of Ukraine, exposition].

2. Vytynanky. Kompozytsiia «khrest». 1887 r. s. Stryhantsi Ivano-Frankivskoi obl. Papir; vytynannia, Muzei etnografii ta khudozhnoho promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy [Vytinanka. Composition “Cross”. 1887, village Strigantsi of Ivano-Frankivsk region. Paper; carving, the Museum of Ethnography and Artistic Craft of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine].
3. Vytynanky. Kompozytsiia «Khrest». Albom «Zbirka kruzhka ukrainskoho zhinotstva v Stryhantsiakh. Khrestyky. Okrasy stinni». Kin. XIX – poch. XX st. s. Stryhantsi Ivano-Frankivskoi obl. Papir; vytynannia, Muzei etnografii ta khudozhnoho promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy [Vytinanka. Composition “Cross”. Album “Collection of a circle of Ukrainian women in Strygantsi. Crosses. Wall decorations”. The end of the 19th century – the beginning of the 20th century. Village Strigantsi of Ivano-Frankivsk region. Paper; cutting out. Museum of Ethnography and Artistic Crafts of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine].
4. Vytynanky. Kompozytsiia «Zvizda». Albom «Zbirka kruzhka ukrainskoho zhinotstva v Stryhantsiakh. Khrestyky. Okrasy stinni». Kin. XIX – poch. XX st. s. Stryhantsi Ivano-Frankivskoi obl. Papir; vytynannia, Muzei etnografii ta khudozhnoho promyslu Instytutu narodoznavstva NAN Ukrainy [Vytinanka. Composition “Star”. Album “Collection of a circle of Ukrainian women in Strygantsi. Crosses. Wall decorations”. The end of the 19th century – the beginning of the 20th century. Village Strigantsi of Ivano-Frankivsk region. Paper; cutting out. Museum of Ethnography and Artistic Crafts of the Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine].

Одержано редколегією 10.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

Фото 1.

Фото 2.

Фото 3.

Фото 4.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.81-90
УДК (UDC) 338.48

Мацука В.М., Горбашевська М.О.
Matsuka V., Horbashevskya M.

КОНКУРЕНЦІЯ ТУРИСТИЧНОГО РЕГІОНУ: ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ, МЕТОДИ ТА ПОКАЗНИКИ ОЦІНКИ

COMPETITION OF TOURIST REGIONS: THEORETICAL APPROACHES, METHODS, AND ASSESSMENT INDICATORS

The article deals with the problem of researching the competition among tourist regions. The essence and content of the concepts of competition and competitiveness of tourist regions have been theoretically substantiated and clarified, the specifics and features of competition in tourism have been revealed. The factors determining the competitiveness of the tourist region were determined. The main approaches, methods and indicators for assessing the competitiveness of tourist regions were systematized.

Among the researched approaches to assessing the competitiveness of regions, the greatest attention is paid to comprehensive studies. In the course of the research, it was established that the “dogma of one-dimensionality” served as the basis for the majority of rating evaluation methods, which are based on the evaluation of an economic category with a single number, the collapse of a complex of indicators into a single integral. The results of the work prove that complex approaches provide an opportunity to assess the contribution of a specific region to the competitiveness

of the country and also the image of the region, other approaches allow to assess the competitiveness within the region.

Keywords: tourism, tourist region, tourist attraction, competition, competitiveness.

Formulation of the problem. Especially relevant in modern conditions is the algorithm for developing, substantiating and making management decisions, improving the methods of organizational and financial, and resource support for the development of tourism at both the macro and micro levels. The need to assess the competitive advantages of individual territories and regions of the country is becoming a priority issue today, as favorable conditions will help to overcome the consequences of the economic crisis faster and increase the pace of economic activity. Local self-government bodies should be interested in such an assessment, which can use the obtained results both to attract investors and to make adjustments to their internal policy.

Analysis of recent studies (historiography of the problem). The competitiveness of regions in the market of tourist services plays a far from the last role. In this regard, the importance of scientific research related to the development of methods for assessing the competitive advantages of the tourist attractiveness of the region is increasing. The problems of competition research were studied in the works of many scientists, including P. Drucker, M. Mescon, V. Oiken, M. Porter, F. Hayek, F. Hedoura, J. Schumpeter, and others. The works of are devoted to the problems of economy and tourism management: M. Boyko, N. Bear, G. Horina, P. Hudz, A. Mazaraki, M. Malska, S. Melnychenko, O. Samko, I. Saukh, T. Tkachenko and others.

Isolation of previously unresolved parts of the general problem to which research is devoted; formulation of goals. At the same time, the features and specifics of the competition among tourist regions are insufficiently studied. There is no comprehensive approach to the research of the category of competition, competitive environment and competitiveness in tourism. The theoretical and methodological problems of forming and ensuring the competitiveness of tourist regions remain understudied and are practically not covered in the scientific literature.

The purpose of the article is to research theoretical approaches, methods and indicators for assessing the competitiveness of the tourist region.

Presenting the main material. In modern economic literature, the definition of the essence of a tourist region is connected, firstly, with the selection of economic and geographical features of the territory (territorial or geographical approach), which characterize the possibility of organizing a relatively complete complex in the structure of the national economy [1].

In the generally accepted perception, the concept of “tourist region” is defined as a part of the country that differs from its other territories by a combination of natural and/or historical, relatively stable economic-geographical and other features, which are often combined with the features of the national composition of the population.

Competition of a tourist region is “a multidimensional concept that takes into account competition between regions of one country, competition with regions of other states, and competition of macro-regions - associations of several countries” [2, p. 50].

The study of the essence of the concept of competitiveness of the tourist region as an economic phenomenon is becoming more and more relevant over time. The competitiveness of a tourist region is a dynamic phenomenon that constantly varies under the influence of various factors.

The competitiveness of the region in the market of tourist services is formed in the process of the region’s formation as an independent economic subject of competitive relations and is one of the factors of its socio-economic development.

The competitiveness of the region directly depends on the competitiveness of the enterprises located in there. But in order to attract and keep profitable enterprises in this territory, it is necessary to create attractive conditions. Therefore, in this aspect, the term “attractiveness of the region” is synonymous with competitiveness.

The concept of the competitiveness of a tourist region is closely related to territorial competition. On the one hand, there is competition between certain types of activities or markets that operate in the territory, on the other, there is competition between the characteristics of regions and their social capital, qualified personnel, etc.

That is, the competitiveness of the territory is “the ability to increase or, at least, retain a share of markets sufficient for the expansion and improvement of production, for the increase in the standard of living, and for the support of strong and effective management” [3].

The definition of the competitiveness of a tourist region can be formulated as follows: its ability to ensure a high level of productivity in the conditions of external competition compared to other regions of the national and world economies; its ability to create new, unique resources for local development; and its ability to ensure the standard of living of the population, which is reflected in the comprehensive system development of the region in the long term

Economic factors shape the competitiveness of the region as the ability to ensure the investment attractiveness of business, to master new markets with the subsequent sale of competitive goods and services at market prices, to cover production costs in order to achieve maximum profit, and to maintain its position as a competitor among other economic entities.

Investing in the tourism sector involves a set of conditions, resources and measures necessary for the implementation of the investment process. Thus, recently, the problem of investing in many domestic scientific works has been equated with the problem of attracting foreign investment. We consider this approach incorrect. For investment support for the development of the industry, including tourism, all possible sources should be considered and involved, namely: foreign sources, internal investment sources of enterprises, savings of the population (directly and through financial institutions), and inter-industry movement of capital.

However, it should be recognized that the needs of the tourism industry in direct capital investments significantly exceed the existing investment offer on the domestic financial market, and a significant reason for the low level of participation of the population in the investment process is the small amount of free funds (savings) of the latter due to the low level of income. That is why considerable attention is paid to the attraction of foreign capital.

The basis of the state regulation of tourism is the normative and legal framework, which must correspond to the current trends in the development of the industry, namely, ensure consideration of the peculiarities of its functioning, a deep penetration into the essence of the problems, and a purposeful comprehensive tourism policy of the state.

One of the most important problems in the development of the tourism industry is the lack of significant state support for local initiatives for the development of tourism, effective support for the promotion of the national tourism product, and raising the social awareness of citizens regarding the protection and preservation of the historical, cultural and natural heritage of the state. All this leads to the reorientation of tourism toward outbound tourism and the destruction of important components of the industry's infrastructure.

In the process of increasing the tourist attractiveness of the region, informing tourists about the charms of the region occupies an important place. Increasing the tourist attractiveness of the territory requires proper and sufficient information. After all, the number of tourists who want to visit this area largely depends on the amount of information available about it. The optimization of tourist (human) flows will be facilitated by the regulation of the number of tourists who can be in a certain territory at the same time, taking into account the recreational load.

Therefore, the main factors in increasing the tourist attractiveness of the territory are the material and technical base and infrastructure of tourism. The elements that form the environment and system of ensuring the tourist attractiveness of the territory are: basic components (natural tourist resources; tourist resources of anthropogenic origin: historical and architectural monuments, cultural and religious values, etc.; material and technical base of tourism: tourist infrastructure and investment support of the industry); and additional components (marketing campaign,

information support and labor resources), as well as the external environment (environmental quality and general image of the region: economic attractiveness, state support, political stability).

The processes of globalization and regionalization significantly influenced the increase in the role of national regions, a manifestation of which is the acquisition of new qualities by regions, one of which is competitiveness, as well as granting them the status of independent subjects that form their own development strategy in the economic space of the state and beyond.

It is competitiveness that most fully shows the need for further development of regions as full-fledged subjects of the market economy, foresees their economic development, determines further prospects, and forms strategic priorities [4].

The multifaceted nature of competition determines a wide range of approaches and indicators for assessing the competitiveness of regions. Together, they cover both a vertical and a horizontal series of objects. The vertical series is represented by individual regions, industries, and countries. The horizontal row represents individual goods, enterprises, and types of activity.

Practice has developed a number of basic approaches to assessing the competitiveness of the region, which are shown in Fig. 1 [2].

It would be advisable to combine these approaches into the following groups: a comprehensive approach to the study of the competitiveness of regions; an approach based on labor parameters; an approach based on the use of indicators of the socio-economic development of regions; an approach based on the factors of regional competitiveness formation; a qualitative approach; a programmatic approach; an approach based on strategic planning; a cluster approach.

A comprehensive integrated approach to assessing the competitiveness of the region, which is based on seven groups of indicators, is offered by O. Tarasov [5]. The scientist singles out the groups of indicators characterizing the aspects of competitiveness, indicated below: the availability and efficiency of the use of the region's resources; the standard of living of the population; the investment attractiveness of the region; the innovative component of the region; the introduction of new fixed assets; consumption of certain types of energy materials; small businesses. The methodology for assessing competitiveness developed by O. Tarasova conditionally consists of three stages, such as the calculation of eight groups of indicators, the determination of an integral indicator for each region, and the assignment of regions to one of four groups [5]. From the point of view of a scientist, with whom one can agree, the indicator of regional competitiveness is a complex indicator that combines three levels of competitiveness: macro -, meso -, and macro level.

A group of scientists consisting of S. Smirnova, Yu. Simachova, L. Zasimova, and A. Chulok note that depending on the goals of the assessment, both integral and

partial indicators of the competitiveness of the region can be chosen. According to the methodology of the above-mentioned scientists, the integral index of the competitiveness of the region is calculated on the basis of two composite indices, such as: competitiveness of the enterprises of the region (financial condition of the enterprise, investment activity of enterprises, innovative activity of enterprises, diversification of the industry structure of the region, corporate development); institutional development of the region (general business climate, investment climate, quality of labor resources, innovative development, infrastructure development, tourist attractiveness of the region, resource availability).

Over time, there is a need not only to determine the level of competitiveness of regions but also to apply the main tools of management - prediction, planning, organization, control, coordination, activation, and motivation. This fact led scientists to use approaches to assessing the competitiveness of regions based on the use of strategic planning methods such as SWOT and PEST analysis.

Podvysotsky V. suggests applying the above-mentioned methods of strategic planning when assessing the level of competitiveness of regions [6]. Thus, the SWOT analysis provides an opportunity to determine issues related to: the strengths of the region and its advantages compared to analogues (Strengths); Weaknesses; favorable opportunities for future development (Opportunities); and potential dangers that are most likely in the future (Threats).

The scientist believes that, in turn, the PEST analysis will allow him to identify and evaluate the factors of the external environment of the region that can affect its competitiveness in the present and future. The main stages of this analysis will reveal: the political configuration (Policy), which consists of the normative and legal framework of the activity of the territory, the structure of territory management, the social and political situation; economic configuration (Economy), containing the cluster-structure of the territory's economy, small business development, the state of demand (population demand, investment demand of enterprises, demand of state authorities, net export-import); social configuration (Society), which focuses on trends in demographic development, the state of development of the social sphere, the basic values of citizens, the level and style of life; technological configuration (Technology), which consists of the level of development of innovative technologies in clusters of the territory [6].

The next group of scientists, such as V. Bezugla, F. Klotsvog, and I. Kushnikova, M. Komarova, N. Larina and A. Makeev base their approaches to assessment on specific factors of competitiveness. Bezugla V. believes that at the moment the basis for ensuring the competitiveness of the region is capital, which is divided into production, trade, human, investment and innovation capital. For an integral assessment of the competitiveness of the regions, the scientist chose the following 8 groups of indicators, which will also include indicators of taxonomic

Systematization of the main approaches, methods and indicators of regional competitiveness assessment		
The methods	The approaches	The main indicators
The ranking method The index method	Comprehensive	The level of competitiveness, the dynamics of the current state, the type of competitive advantages, the competitiveness of regional enterprises
Statistical methods	Working parameters	The specific weight of wages in the region, the standard of living of the population, the efficiency of the functioning of the economic system of the region, infectious attractiveness
Statistical methods	Social and economic development of the regions	Gross regional product per capita, the volume of investments in fixed capital, budgetary and financial security, the share of the average number of workers employed in small businesses
SWOT – analysis PEST - analysis	Of strategic planning	Political, economic, social, technological configuration of the region, strengths and weaknesses of the region, opportunities and threats for the region
The dogma of «one-dimensionality»	Qualimetric	Indicators depend on the priorities of those selected for examination
Methods of planning (management)	Program-targeted	Building a «tree of goals» - indicators depend on the goals that are prioritized
The ranking method The index method	The factor	Capital, resource potential of the region, index of current and strategic competitiveness
Statistical methods	Clustered	The rate of growth of the production of industries in which the central enterprises of the cluster are involved; the share of the production of the industrial cluster in the gross national product clustered

Fig. 1. Systematization of the main approaches, methods and indicators of regional competitiveness assessment

analysis: production of industrial products; putting into operation the main production assets; professional development of personnel by region; cost of export of goods; investment in fixed capital per person; direct investment in the region; the number of scientific organizations by region; volume of scientific and technical works performed by the organizations' own forces by region.

Klotsvog F. and Kushnikova I. believe that the competitiveness of the region can be assessed by the value of its resource potential, which is understood as the value of the final product or national income that can be obtained with the actually available resources at the maximum level of efficiency in the use of the relevant resources.

Komarova M., unlike the previous authors, claims that the most important factors for increasing competitiveness and economic growth in the post-industrial economy are information and management technologies, personnel qualifications, and market infrastructure.

Larina N. and Makaeva A. propose to calculate indices of current and strategic competitiveness to assess the competitiveness of regions. The index of strategic competitiveness aggregates indices of innovativeness, foreign economic activity, and the development of infrastructure and communication systems. It is in the indexes of innovativeness and infrastructure development that an attempt is made to take into account the influence of post-industrial factors of competitiveness. The index of the development of infrastructure and communication systems, proposed by scientists, reveals the possibilities of rapid information transfer and the exit of regional enterprises and organizations to foreign markets.

Recently, scientists have been paying more and more attention to the approach of factors of regional competitiveness based on the creation of competitive advantages. To assess the factors of regional competitiveness as a whole and the ability of authorities to influence its components, it is advisable to use the "national rhombus" model proposed by M. Porter [7]. In this model, the role of the region in creating its competitive advantages can be studied according to four interrelated directions (determinants), namely: parameters of factors (natural conditions, qualified personnel, capital, infrastructure); conditions of demand (income level, elasticity of demand); related industries; strategies of firms, their structure and rivalry.

In turn, each of the determinants is analyzed by components, the degree of their influence on the competitive advantage of the region, as well as the need for their development.

According to A. Ermishina and V. Merkushova, the competitiveness of the region is determined both by the presence of certain competitive industries or segments of the industry and by the ability of regional authorities to create conditions for regional enterprises to achieve and maintain a competitive advantage in certain industries. From the point of view of the scientist, with which one can agree, the

leading role in achieving the competitive stability of the region belongs to clusters, geographically concentrated groups of interconnected enterprises, specialized service providers, as well as non-profit organizations and institutions related to their activities in certain fields, competing but at the same time complementary to each other. Therefore, one of the tasks in the system of increasing the competitiveness of the region is to identify its clustering potential.

Thus, in the course of the study, it was found that the variety of approaches to the assessment of the competitiveness of the region is determined by the different goals set during the assessment.

In the course of the study, the main approaches proposed by scientists were combined into six groups: an approach based on labor parameters; an approach based on the use of indicators of socio-economic development of regions; an approach based on the factors of regional competitiveness formation; a qualitative approach; a programmatic approach; and a cluster approach.

The development of approaches took place in accordance with the main stages of economic development: if the earlier periods were characterized by the presence in the system of indicators of factors of industrial development, then recently the dominance of social parameters such as “the standard of living of the population” and “information and management technologies” has been observed.

Conclusions. Among the researched approaches to assessing the competitiveness of regions, the greatest attention is paid to comprehensive studies. In the course of the research, it was established that the “dogma of one-dimensionality” served as the basis for the majority of rating evaluation methods, which are based on the evaluation of an economic category with a single number, the collapse of a complex of indicators into a single integral. The results of the work prove that complex approaches provide an opportunity to assess the contribution of a specific region to the competitiveness of the country and also the image of the region, other approaches allow to assess the competitiveness within the region.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається проблема дослідження конкуренції туристичних регіонів. Теоретично обґрунтовано і уточнено сутність і зміст понять конкуренції та конкурентоспроможності туристичних регіонів, виявлено специфіку та особливості конкуренції в туризмі. Визначено чинники конкурентоспроможності туристичного регіону Систематизовано основні підходи, методи та показники оцінки конкурентоспроможності туристичних регіонів. Зокрема, акцентується увага на напрямках підвищення конкурентоспроможності туристичних регіонів.

Серед досліджуваних підходів щодо оцінки конкурентоспроможності регіонів найбільшу увагу приділено комплексним дослідженням. У ході дослід-

ження встановлено, що «догма одновимірності» покладена в основу більшості методик рейтингового оцінювання, в основі яких лежить оцінка економічної категорії одним числом, розпадом комплексу показників в єдиний інтеграл. Результати роботи свідчать, що комплексні підходи дають можливість оцінити внесок конкретного регіону в конкурентоспроможність країни, а також імідж регіону, інші підходи дозволяють оцінити конкурентоспроможність у межах регіону.

Ключові слова: туризм, туристичний регіон, туристична привабливість, конкуренція, конкурентоспроможність.

REFERENCES

1. Borushchak M. Problems of forming a strategy for the development of tourist regions: [Monograph]. Lviv: IRD of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2006. 288p.
2. Formation and implementation of the strategy for the development of the tourism and recreation potential of the region: a monograph/ [Bulatova O., Dubenyuk Y., Matsuka V., Sokolova K. etc.]; under the editorship O. Bulatova. Mariupol: Mariupol State University, 2013. 201 p.
3. Kovalska L. Methodical approaches to assessing the competitiveness of the regions of the state. Economic sciences. "Regional economy" series: coll. of science works [Redcol.: resp. ed. Doctor of Economics, Prof. Z. V. Gerasimchuk]. Lutsk National Technical University. Issue 5 (17). Part 2. Lutsk, 2008. 360 p. URL: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/En/RE/2008_5_2/index.html (date of application: 04.10.2023).
4. Matsuka V. Modern trends in the development of tourism business in the regions of Ukraine. Problems of the economy. 2021. No. 3 (49). P. 56-64. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-3-56-64> (date of access: 04.10.2023).
5. Tarasova O. Integral assessments of determining the competitiveness of the region. Prometheus. Regional meeting of science works on economics. Donetsk Economic and Humanitarian Institute of the Ministry of Education and Culture of Ukraine; Institute of Economic and Legal Research of the National Academy of Sciences of Ukraine. Issue 3. Donetsk, 2006. P. 52–55.
6. Podvysotsky V. Methodical materials on determining the rating assessment of the competitiveness of regions. K.: Lesta, 2008. 48 p.
7. Porter M. Competitive Strategy: Techniques for Analyzing Industries and Competitors. Free Press. 2008. 436.

Одержано редколегією 04.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

**ТЕНДЕНЦІЇ «БІПОЛЯРНСТІ»: СВИТОГЛЯДНО-КОНТЕКСТУАЛЬНІ
«МЕСЕДЖІ» УКРАЇНСЬКОГО ІСТЕБЛІШМЕНТУ XVIII СТ.
vs ГЕОПОЛІТИЧНОЇ «КАРТИНИ»**

У статті розглянуто погляди вітчизняних істориків щодо світоглядної парадигми українського істеблїшменту в контексті політичної культури Гетьманщини XVIII ст. загалом та хронологічного періоду, що охоплює 1709–1764 рр., зокрема. Проаналізовано особливості політичної культури та її «структурні елементи» (автократизм та парламентаризм, зважаючи на існування чітко визначених елементів подвійної ідентичності серед представників правлячої еліти). Для розв'язання завдань, визначених у контексті дослідження, використано комплекс загальнонаукових (аналітичний метод, метод синтезу, методи індукції та дедукції, абстрагування та конкретизації, метод системного аналізу) і спеціальних історичних методів (проблемно-хронологічний, історико-порівняльний, історико-типологічний та історико-генетичний методи). У висновках визначено, що таке складне і актуальне питання, як прояви подвійної малоросійської ідентичності, сучасні історики висвітлюють через призму причинно-наслідкових зв'язків, шляхом обґрунтування вчинків української старшини в межах історичної ретроспективи.

Ключові слова: «біполярність» (подвійна ідентичність), українська старшина, істеблїшмент, Гетьманщина, автократизм, парламентаризм, політична культура.

Проблематика політичної історії Гетьманщини XVIII ст. тривалий час залишалася однією з найбільш «дражливих» та політизованих у контексті «фарватеру» наукового поступу. 90-ті рр. XX ст. – поч. XXI ст. – доба трансформації українського суспільства загалом та української історіографії зокрема. Для неї є притаманним перехід від авторитарного режиму до демократії та відмова від елементів тоталітаризму з однобічним висвітленням історичних подій, зважаючи на ідеологічні міркування. У цей період здійснено методологічну переорієнтацію пострадянських істориків. Реалізовано звернення до дослідження «білих плям» історичної минувшини України. На хвилі піднесення національних здобутків початку 90-х рр. XX ст. дослідження українознавчих студій, присвячених здебільшого періоду Нового та Новітнього часу в контексті процесу українського державотворення, посіло одне з цільних місць у науковому доробку вітчизняних істориків. Водночас можливість їхнього

додання до широкого спектру раніше засекречених архівних документів, що знаходяться у фондах вітчизняних та західноєвропейських архівів, разом із особистим свідомим прагненням дослідників займатися вивченням українознавчих студій, виявилися тим «каталізатором», який вплинув на дослідження завуальованих проблематичних віх у фокусі політичної історії Лівобережної України (1709–1764 рр.).

Усвідомлення сутнісних особливостей політичних перипетій, закумульованих у хронологічних межах, зазначених вище, є важливим не тільки для вивчення історії України, але й для розуміння «парадигми української політики» Росії на сучасному етапі. До вивчення проблематики дослідження долучилися багато вітчизняних науковців, серед яких: Л. Іванова [1], В. Кононенко [2], Г. Макушина [3, 4], О. Струкевич [5, 6] та інші.

Протягом останніх років одне з чільних місць у змістовому доборі тематичних векторів у межах дослідження історії Гетьманщини XVIII ст. набула проблематика політичної культури. Г. Макушина висвітлила концепт О. Струкевича через призму його інтегрального погляду на проблематику політико-культурної орієнтації еліти України-Гетьманщини [4]. В. Кононенко дослідив Лівобережну Україну в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи [2]. Водночас недостатньо уваги приділено великому дослідницькому історичному контентові, присвяченому світоглядній специфіці тогочасної еліти. Саме цей чинник став визначальним у виборі проблематики дослідження.

Мета – дослідити погляди вітчизняних істориків щодо історичних трансформацій та колізій у контексті політичної культури Гетьманщини XVIII ст. загалом та хронологічного періоду, що охоплює 1709–1764 рр., зокрема. Доцільно визначити такі завдання:

- по-перше – висвітлити «семантичність» політичної культури, зважаючи тогочасну геополітичну ситуацію та приналежність населення Лівобережжя до різних станів суспільства;
- по-друге – виокремити структурні елементи політичної культури населення Гетьманщини;
- по-третє – схарактеризувати аспекти політичної культури українського соціуму (автократизм, парламентаризм), які формувалися в умовах існування серед представників тогочасного істеблїшменту чітко виражених елементів подвійної ідентичності.

Г. Макушина зацентувала увагу на політичній культурі різних станів населення Гетьманщини протягом XVIII ст. На її думку, кожен із них (старшина, духовенство, міщанство, козацтво та посполиті) мав індивідуальні особливості її розвитку. Водночас усім притаманні загальні риси щодо розвитку цього явища [3, с. 6–7]. Одним із чільних факторів, що вплинув на формування цієї сфери

в «культурі», була тогочасна політична ситуація. Населення Гетьманщини, перебуваючи в умовах інкорпорації до складу Російської імперії, також переживало зміни в політичній культурі [3, с. 7]. Г. Макушина наводить декілька прикладів проникнення в громадянське суспільство рис «підданської» політичної культури, притаманної російському суспільству у XVIII ст. Серед них можна виділити такі, як: врахування думки російських чиновників та виконання норм царських і сенатських указів, що розповсюджувалися на Гетьманщину; проведення засад політики російських резидентів та I і II Малоросійських колегій; пошук шляхів асиміляції та входження до російського суспільства; безправне ставлення тогочасного істеблішменту до козаків і посполитих, які відробляли повинності на їхніх землях [3, с. 7].

О. Струкевич вважає, що політична культура української еліти другої половини XVII–XVIII ст., за найпоширенішою типологізацією, була активістською та активістсько-підданською [6, с. 167]. Г. Макушина розглядає кілька структурних елементів «явища», зазначеного вище, націлюючи нас на розуміння того, що в суспільному середовищі Гетьманщини відбувалося зростання інтересу до старої політичної традиції у зв'язку з проблемою доведення російським чиновникам власної ідентичності та пошуку політико-культурних особливостей, якими українське суспільство відрізнялося від російського [3, с. 7]. Чільне місце історикія надає політичним цінностям населення Гетьманщини. До них вона відносить такі, як: демократія, свобода, політична рівність, права людини, договірність, рицарська гідність, законність у суспільстві [3, с. 7]. У цьому контексті доцільно зауважити на світоглядній парадигмі представників тогочасної еліти (старшини) щодо розуміння сутності дефініції «свобода» у ракурсі політичної цінності. Історикія зазначає, що вона була притаманною для всіх станів Гетьманщини, та наголошує на тому, що вони кожен по-своєму її розуміли. Старшина розглядала її як свободу прийняття політичних рішень, вибору гетьмана та генеральної старшини, застосування прав і вольностей [3, с. 7].

Л. Іванова звертає увагу на проблему автократизму та парламентаризму в політичній культурі українського соціуму, привертаючи увагу до значення старшинських угруповань (кланів) та їх домінуванні в політичному житті Гетьманщини, значному зростанні окремих старшинських угруповань-кланів, які ворогували між собою та боролися за вплив на тогочасне політичне управління [1, с. 67]. Саме XVIII ст. ознаменувалося контролюванням ними практично всього суспільно-політичного та економічного життя на теренах Лівобережної України [1, с. 67]. Доцільним у цьому контексті є приклад значного посилення олігархічної влади за часів правління українського гетьмана І. Скоропадського. Це був той час, коли козацька олігархія посилила свої позиції, зросло значення Старшинської ради [1, с. 68].

Доцільно зауважити, що XVIII ст. ознаменувалося певними деструктивними процесами серед українських урядовців, що перешкоджали збереженню елементів самостійного врегулювання питань на українських теренах. Серед них – конкуренція за першість перебування у владній ієрархії, що відбувалася між старшинськими угрупованнями, гетьманським інститутом влади та Старшинською радою [1, с. 68]. Ці обставини, поряд із політикою керманічів Російської імперії, поступово зводили наявні елементи самоуправління нанівець. Л. Іванова, описуючи особливості політичних реалій XVIII ст., вбачає вплив на перебіг подій не тільки тогочасного геополітичного фактору, але й українського менталітету. Одним із його ключових елементів є схильність до протистояння між різними політичними групами та партіями соціальних верхів для власного збагачення, а не на користь державних інтересів [1, с. 73–74]. На думку О. Струкевича, ідеї Просвітництва ставали ґрунтом політико-культурних орієнтацій козацьких старшин, утілюючись у проєктах та реальних кроках реформування суспільства України-Гетьманщини, прагненні розширити її автономію [6, с. 146]. Водночас через призму думок Г. Макушиної чітко простежується вплив російського царату на цінності політичного зразка, що панували на теренах Гетьманщини XVIII ст. На прикладі такої політичної цінності як договірність, дослідниця проводить ретроспективну паралель між двома століттями (XVII та XVIII ст.) щодо ефективності її реалізації, зазначаючи, що договірність формувала у XVII ст. відносини з протекторатом, натомість у XVIII ст. – ігнорувалася російськими монархами [3, с. 8]. На її думку, рицарська гідність, як політична цінність, у XVIII ст. занепадає, адже змінюється ставлення до військової служби, що проходить під егідою російських чиновників і військових. До українського війська ставляться як до другосортного, затримують виплату жалування, вимагають від населення Гетьманщини повного утримання своїх воїнів [3, с. 8]. Саме за таких умов рицарська гідність у середовищі старшини і козаків до кінця XVIII ст. втрачає будь-який сенс [3, с. 8].

Для розуміння особливостей ставлення тогочасного істеблішменту до соціально-політичних реалій, що проходили на теренах Гетьманщини, доцільно дослідити внутрішньополітичну тактику української старшини. Вона прагнула обмежити владу гетьмана та розширити повноваження Ради Старшин. Окрім того, намагалася не допустити реалізації на теренах Лівобережжя російської самодержавної моделі [3, с. 9]. Г. Макушина зазначає, що в умовах тогочасних політичних реалій політичну активність населення Гетьманщини можна розглядати з двох позицій, а саме: автономістів та асиміляторів [3, с. 9]. На її думку, перші були громадянами, які орієнтувалися на самостійну державу, а другі – дивилися на поведінку російських чиновників, орієнтувалися на те, щоб радитися з ними; вони виїжджали на постійне місце проживання до Російської імперії, шукали там собі посад [3, с. 9]. Серед постатей, які належать

до другої «категорії», дослідниця наводить такі прізвища, як: О. Безбородько, Г. Полетика, Ф. Прокопович, С. Яворський та інші [3, с. 9].

Отже, останнім часом дослідження проблематики політичної культури Гетьманщини XVIII ст. набуло широкого резонансу серед вітчизняних істориків та історикинь. Із початком 2000-х рр. ХХІ ст. вони зацентрували увагу на висвітленні політичних перипетій і владних відносин. Чітко простежується історична репрезентація ключових віх в історії Гетьманщини 1709–1764 рр., зважаючи на детальне дослідження становища тогочасного істеблішменту та фокусування уваги на його світоглядних наративах. У цьому контексті проблематика політичної культури населення набула неабиякої актуальності. Самостійний вектор досліджень – прояви подвійної малоросійської ідентичності. Сучасні історики висвітлюють це питання через призму причинно-наслідкових зв'язків, шляхом обґрунтування вчинків української старшини в межах історичної ретроспективи. На противагу радянському періоду розвитку вітчизняної історичної науки, останнім часом українські науковці успішно продукують ідею спростування сталих російських історичних «стереотипів» – міфів / фейків.

Перспективи подальшого дослідження полягають у залученні до розвідки більш широкого спектру історичної літератури, написання якої належить «стилосові» як вітчизняних істориків та історикинь, так і тих, хто продукує історичні дослідження поза межами України. Можливим є проведення бінарних / контрверсійних паралелей між історичними парадигмами висвітлення колізій, зазначених вище, не тільки з позицій тогочасних можновладців (української старшини), але й пересічного населення (селян).

SUMMARY

The article examines the views of domestic historians regarding the world view paradigm of the Ukrainian establishment in the context of the political culture of the Hetmanate of the 18th century in general and in 1709–1764 in particular. The author analyses the peculiarities of political culture and its “structural elements”. Autocracy and parliamentarism are studied taking into account the presence of clearly expressed elements of dual identity among representatives of the ruling elite. To solve the tasks defined in the research, a set of general scientific (analytical method, synthesis method, methods of induction and deduction, abstraction and concretization, system analysis method) and special historical methods (problematic-chronological, historical-comparative, historical-typological) were used. It is determined that such a complex issue as the manifestation of the dual Little Russian identity is illuminated by modern historians through the prism of cause-and-effect relationships. They substantiate the actions of the Ukrainian foremen within the limits of historical retrospect.

Keywords: “bipolarity” (dual identity), Ukrainian foremen, establishment, Hetmanship, autocracy, parliamentarism, political culture.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Іванова Л.Г. Гетьманщина у XVIII ст.: політичні процеси і постаті: (іст. нариси професора, кандидата історичних наук Іванової Л. Г.). Київ, 2016. 186 с.
2. Кононенко В. Гетьманщина в контексті суспільно-політичних ідей та уявлень Східної Європи (кінець XVII – перша половина XVIII ст.). *Український історичний збірник*. 2008. 11. С. 46–58.
3. Макушина Г. І. Політична культура населення Гетьманщини у XVIII ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 6–10.
4. Макушина Г. І. Політична та правова культура населення Гетьманщини XVIII ст. у сучасній історіографії. Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Серія: Історичні науки. 2008. Т. 88. Вип. 75. С. 116–123.
5. Струкевич О. Прийняття політичних рішень у Гетьманщині. *Краєзнавство*. 2000. № 1–2. С. 162–168.
6. Струкевич О. К. Політико-культурні орієнтації козацької старшини Гетьманщини середини XVIII ст. у загальноєвропейському контексті. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань*. Київ–Черкаси, 1996. С. 134–146.

REFERENCES

1. Ivanova, L. H. (2016). *Hetmanshchyna u XVIII st.: politychni protsesy i postati: (ist. narysy profesora, kandydata istorychnykh nauk Ivanovoi L. H.) [Hetmanate in the 18th century: political processes and figures: (historical essays by Professor, Candidate of Historical Sciences, Ivanova L. H.)]*. Kyiv [in Ukrainian].
2. Kononenko, V. (2008). *Hetmanshchyna v konteksti suspilno-politychnykh idei ta uiaavlen Skhidnoi Yevropy (kinets XVII – persha polovyna XVIII st.) [Hetmanate in the context of social and political ideas and images of Eastern Europe (the end of the 17th – the first half of the 18th centuries)]*. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 46–58 [in Ukrainian].
3. Makushyna, H. I. (2012). *Politychna kultura naseleння Hetmanshchyny u VIII st. [Political culture of the population of the Hetmanate in the 18th century]*. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Serii: Istoriia*, 171(159), 6–10 [in Ukrainian].
4. Makushyna, H. I. (2008). *Politychna ta pravova kultura naseleння Hetmanshchyny XVIII st. u suchasni istoriografii [Political and legal culture of the population of the Hetmanate of the 18th century in modern historiography]*. *Naukovi pratsi Mykolaivskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademii»*. *Seriia: Istorychni nauky*, 88(75), 116–123 [in Ukrainian].
5. Strukevych, O. (2000). *Pryiniattia politychnykh rishen u Hetmanshchyni [Making political decisions in the Hetmanate]*. *Kraieznavstvo*, 1–2, 162–168 [in Ukrainian].

6. Strukevych, O. K. (1996). Polityko-kulturni oriientatsii kozatskoi starshyny Hetmanshchyny seredyiny XVIII st. u zahalnoievropeiskomu konteksti [Political and cultural orientations of the Cossack elders of the Hetmanate in the middle of the 18th century in the general European context]. *Ukrainska kozatska derzhava: vytoky ta shliakhy istorychnoho rozvytku: materialy Shostykh Vseukrainskykh istorychnykh chytan*, 134–146. Kyiv–Cherkasy [in Ukrainian].

Одержано редколегією 29.10.2022 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.97-105

УДК 327.5(477)

Тодоров І.Я., Тодорова Н.Ю.

БЕЗПЕКА КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Сучасні геополітичні виклики зумовлені цивілізаційним протистоянням Росії і Заходу. Головною метою дослідження став розгляд безпекової ситуації у Карпатському регіоні, зумовленої російською інвазією в Україну. Було проаналізовано регіональний опір у протидії російській агресії з березня 2014 року, визначено особливості безпекової політики окремих країн Карпатського регіону. Російська агресія в Україну, гібридні дії РФ проти Заходу поставили на порядок денний необхідність посилити стратегічну солідарність у Карпатському регіоні.

Підтверджено, що країни Карпатського регіону визнають загрозу, яку несе російська агресія проти України. НАТО відіграло важливу роль у зміцненні безпеки регіону та стримуванні російської загрози, зокрема шляхом посилення військової присутності у країнах регіону. Країни Карпатського регіону підтримують євроатлантичні прагнення України та беруть активну участь у міжнародному тиску на Росію. Використано статистичні дані, які характеризують витрати країн регіону на оборону, що підсилюють висновки автора.

Ключові слова: геополітичні виклики, Карпатський регіон, регіональна опірність, безпекова політика, НАТО, російська агресія.

Російська агресія проти України суттєво вплинула на безпеку Карпатського регіону. Цей регіон розглядається Кремлем як сфера власного панування, за яку він готовий боротись будь-якими засобами, зокрема й шляхом військової агресії. Російська агресія в Україні, гібридні дії РФ проти Заходу поставили на порядок денний необхідність посилити стратегічну солідарність у Карпатському регіоні. Сучасні геополітичні безпекові виклики зумовлені цивілізаційним протистоянням Росії спільним демократичними цінностями Заходу. Перед кра-

їнами Карпатського регіону та західною цивілізацією в цілому, постає основне завдання – адекватно реагувати на агресивну політику Російської Федерації.

Актуальність дослідження зумовлена черговою ескалацією російської агресії. Окремі аспекти проблеми були предметом наукових розвідок багатьох науковців, зокрема, І. Артёмова [1], В. Бадрака [2], Т. Березовця [3], І. Вовканича [4], В. Горбуліна [5], О. Задорожного [6], М. Лендел [7], Б. Парохонського [8], Г. Перепелиці [9] та ін. Утім існує необхідність подальших студій та узагальнення в контексті останніх подій російської агресії в Україні.

Метою статті є розгляд безпекової ситуації в Карпатському регіоні, зумовленої російською інвазією в Україну.

Реалізація визначеної мети відбувалася шляхом вирішення таких завдань:

- розгляд регіонального опору з метою протидії російській агресії з березня 2014 р.;
- окреслення особливостей безпекової політики окремих країн Карпатського регіону.

У березні 2014 року Росія порушила ключові принципи міжнародного права, спровокувавши перший випадок силової зміни кордонів у Європі після Другої світової війни. Початок російської агресії в Україну в 2014 році та гібридні дії Росії проти Заходу підкреслили необхідність посилення стратегічної солідарності в Карпатському регіоні. Російська агресія в Україні суттєво вплинула на країни Центральної Європи, і цей вплив був неоднаковим. Відзначимо, що більшість цих країн підтримували територіальну цілісність України та висловлювали занепокоєння окупацією Криму та частин Донецької і Луганської областей.

Після російського вторгнення в Україну, країни регіону в 2015 р. започаткували нову форму безпекової співпраці – «Бухарестський формат». Головною метою цього формату було зміцнення стратегічної стійкості у східному фланзі НАТО. Країни, які ввійшли до групи Б-9 (Румунія, Болгарія, Чехія, Естонія, Угорщина, Латвія, Литва, Польща та Словаччина), підкреслювали важливість постійної військової присутності НАТО в регіоні – від Балтійського до Чорного моря. У квітні 2019 року у Варшаві міністри оборони країн «Бухарестської дев'ятки» зауважили, що ці країни особливо постраждали у ХХ столітті від тоталітаризму та втрати можливості самостійного прийняття рішень. До лютого 2022 року президенти країн Б9 неодноразово відзначали, що підхід НАТО до Росії базувався на політиці стримування, однак питання політичного діалогу залишалися актуальним [10].

На Мадридському саміті НАТО 2022 р. було наголошено на необхідності посилити 8 багатонаціональних бойових груп НАТО біля східних кордонів [11]. Показовим є виконання державами Карпатського регіону рекомендацій Вельського саміту альянса.

Витрати на оборону (процентна частка ВВП) [12]

Країна	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Польща	1,87	2,22	2,00	1,89	2,01	1,98	2,23	2,22	2,42
Румунія	1,35	1,45	1,43	1,73	1,79	1,84	2,01	1,86	1,75
Словаччина	0,98	1,11	1,12	1,10	1,22	1,70	1,96	1,77	1,76
Угорщина	0,89	0,90	1,00	1,19	1,01	1,34	1,76	1,68	1,74

Прем'єр-міністр М. Моравецький відзначив, що останні роки Польща сповіщала про небезпеку, яку являли собою російські газопроводи, енергетичне домінування та вплив у Європі. Він підкреслив, що Європа стала вразливою перед російською агресією через свою бездіяльність. Застереження Польщі, які були висловлені до повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 році, були в більшості випадків проігноровані або відкинуті в Брюсселі, Берліні, Парижі та Римі. Ця байдужість має прямі наслідки у вигляді геноциду та руйнувань в Україні, а також підриву світового порядку та підвалин глобальної економіки. М. Моравецький рекомендував, щоб європейські країни подвоїли або навіть потроїли свої військові бюджети. Він також попередив Європу про збільшення її залежності від потенційно ненадійного та небезпечного Китаю, який є номінальним союзником Росії [13].

У Національній стратегії оборони Румунії 2020 р. чітко зазначено, що головним засобом забезпечення безпеки Румунії є НАТО, тоді як Російська Федерація розглядається як загроза, з огляду на її дії, які мають вплив на стабільність у регіоні та на європейський курс України, Молдови та Грузії [14].

Російська агресія в Україні вплинула на румунське суспільство, спричинивши не лише шок та обурення, але й усвідомлення того, що Кремль розглядає Чорноморський регіон та країни Карпатського регіону, включаючи Румунію, як сферу свого впливу. Кремль готовий застосовувати всі доступні засоби, включаючи військову агресію, для здобуття панування у цьому регіоні.

У вересні 2022 року прем'єр-міністр Румунії Н. Чука зазначив, що російська агресія нагадує нам про важливість принципів, на яких ґрунтується Європейський Союз та євроатлантичне партнерство, та про необхідність дотримання цих принципів. Він наголосив, що порушення цих принципів, їх демонізація або використання у популістських та екстремістських дискурсах, негативно впливають на основи суспільства, яке побудоване на правах, свободах та пріоритеті права.

Ерозія демократичних принципів, їх демонізація або монетизація через популістський та екстремістський дискурси негативно впливають на фундамент суспільств, заснованих на правах, свободах та верховенстві права. Не можна допустити, щоб право сили замінило заснований на правилах міжнародний порядок і верховенство права [15].

У жовтні 2022 року Міністерство закордонних справ Румунії висловило свою готовність надати добровільний внесок до фонду НАТО задля підвищення стійкості та обороноздатності України. Внесок Румунії в тактичну підготовку та реабілітацію українських воїнів має таку саму важливість, як і внесок Польщі. Румунія відіграє ключову роль у передачі технічних засобів, що надходять із Заходу, проведенні інформаційного моніторингу на фронті та навчанні солдатів.

Отже, аналізуючи реакцію Румунії на агресивну війну Росії в Україні, ми можемо зазначити, що дії держави-агресора, яка порушила міжнародні стандарти, являють собою серйозний виклик для системи міжнародної безпеки та національної безпеки Румунії, настільки ж серйозний, як і виклик, що виник після Другої світової війни. Сучасна війна в Україні, яку веде Росія, впливає на зміцнення національної безпеки Румунії, особливо через широкий спектр допомоги Україні. Це дає Румунії можливість посилити свої позиції у європейській та євроатлантичній спільноті і закріпити свою роль як регіонального лідера.

Однією зі сфер, в яких Румунія посіде провідну позицію, є бойова розвідка, і вона вже ввела структури HUMINT (збір інформації від людей), SIGINT (аналіз електромагнітного спектра в аудіодіапазоні) і IMINT (пошук і аналіз зображень), застосовуючи безпілотні літальні апарати для збору інформації на театрі воєнних дій. Проте в Румунії існує чітке усвідомлення того, що її власна безпека та безпека Центрально-Східної Європи в цілому настільки взаємозалежні, що безумовно залежать від оборони України, яка перебуває на передовій у боротьбі демократичного світу проти російської агресії.

Реакція Словацької Республіки була зумовлена постійними змінами в галузі безпеки і необхідністю здійснення комплексного підходу до гарантування безпеки країни в умовах її членства в Північноатлантичному альянсі та Європейському Союзі.

Специфічною рисою Словаччини є те, що до початку широкомасштабного вторгнення значна кількість її громадян виявляла симпатію до Росії, приймала наративи російської пропаганди та політику Путіна. Вплив російської пропаганди на формування суспільної думки був помітним у країні і здійснювався за участі політичних, медійних та громадських груп. Однак, з початком повномасштабного російського вторгнення ця ситуація змінилася.

Значна кількість громадян підтримала Україну і українських біженців. Крім того, словацька влада взяла на себе ініціативу надання Україні оборонного озброєння, такого як системи ППО С300, гаубиці «Зузана», броньована техніка та інша важлива допомога [16].

У 2016 році урядом була запущена програма ННР Zrínyi, яка мала на меті створення системи загальнонаціональних оборонних заходів, що охоплювали б суспільство, економіку та державні структури в цілому. Найважливішою частиною цієї програми був розвиток військово-технічних систем та військової інфраструктури. На додаток до програми розвитку, яка включає всі види озброєнь, була реалізована програма розвитку оборонно-промислового комплексу (ВПК). Це дозволяє частині оборонних видатків стати стимулюючим фактором для економіки країни завдяки ланцюжкам поставок.

Цю програму спочатку планувалося завершити до 2026 р., проте це очевидно не вдасться, хоча у травні 2022 р. було ухвалено рішення про прискорення програми у зв'язку зі зміною безпекової ситуації в Європі. У середині листопада 2022 р. завершено доопрацювання проєкту Програми розвитку збройних сил на наступні 10 років, що мало відповідати викликам, які стали очевидними з досвіду війни в Україні [17].

Членство Угорщини в НАТО та Європейському Союзі відіграє ключову роль у забезпеченні стратегічної здатності до стримування та оборони, а також сприяє розвитку національних оборонних потужностей. Це підвищує загальну обороноздатність НАТО та Європейського Союзу, що, в свою чергу, сприяє зміцненню стабільності та безпеки на континенті. З цього приводу, окрім завдань, пов'язаних із розвитком індивідуальних та колективних оборонних здатностей відповідно до Вашингтонського договору (стаття 3), Збройні сили Угорщини також повинні бути готові до виконання завдань колективної оборони, визначених у статті 5 Вашингтонського договору та статті про взаємну допомогу Договору про Європейський Союз (стаття 42.7). Збройні сили оборони Угорщини вважають своїм головним пріоритетом збереження і розвиток здатностей, передбачених стандартами НАТО та Європейським Союзом.

Узагальнюючи зазначене вище, зауважимо, що Країни Карпатського регіону усвідомлюють, що Росія розпочала неспровоковану та жорстоку агресивну війну проти України. Росія в 2014 році почала нищити мир і безпеку в Європі, намагаючись силою підкорити Україну. Дії Кремля призвели до різкого погіршення середовища безпеки в євроатлантичному регіоні. Росія є найбільш значною та прямою загрозою безпеці НАТО. У відповідь на кровопролитну загарбницьку війну Росії союзники відреагували рішуче, згуртовано та відповідально. Альянс посилював військову присутність у країнах регіону. Стимування та оборона на всьому східному фланзі від Балтійського до Чорного моря є необхідними. Країни Карпатського регіону засуджують

загарбницьку війну Росії. У своїй більшості вони сповнені рішучості продовжувати міжнародний тиск на Росію і засуджують всіх, зокрема Білорусь, хто активно сприяє веденню агресивної війни Росії проти України. Принципово важливим є те, що наші сусіди твердо підтримують євроатлантичні прагнення України. Це засвідчили результати саміту НАТО у Вільнюсі в липні 2023 р. У Комюніке саміту зазначено, що Україну зможуть запросити до НАТО, коли будуть згодні всі його члени, і коли, відповідно, дозволять умови [64]. Виконання яких саме умов партнери хочуть від України зрозуміло – дотримання базових принципів, що містяться у Преамбулі Північно-атлантичного договору: «демократія, свобода особистості і верховенства права».

НАТО надає найбільш ефективні гарантії безпеки, інших альтернатив немає. Жодна окрема країна не може забезпечити такі ж рівні безпеки, як 5-та стаття Північноатлантичного договору. Хоча в НАТО є свої недоліки, як показав Вільнюський саміт, наразі немає кращої організації для забезпечення безпеки.

Безпека Карпатського регіону нерозривно пов'язана з Україною, яка перебуває на аванпості демократичного світу, що межує з «русським міром». Наше спільне з іншими країнами регіону завдання полягає в усвідомленні складностей минулих відносин, спільних ризиків і загроз сьогодення, а також у спільному будівництві безпечного майбутнього для наших країн, регіону і всієї Європи. Ми об'єктивно засуджені на співпрацю, зміцнення військової взаємодії та оборони задля забезпечення безпеки регіону. Водночас для досягнення цієї спільної мети нам потрібно побудувати довіру, створити умови для необхідної відкритості та суспільної підтримки на цього шляху.

SUMMARY

Modern geopolitical challenges are caused by the civilizational confrontation between Russia and the West. The main goal of the study was to consider the security situation in the Carpathian region caused by the Russian invasion of Ukraine. The regional resistance in countering Russian aggression since March 2014 was analysed, as well as the specifics of the security policy of individual countries of the Carpathian region.

It has been confirmed that the countries of the Carpathian region recognize the threat posed by Russian aggression against Ukraine. NATO has played an important role in strengthening the security of the region and containing the Russian threat, in particular by strengthening the military presence in the countries of the region. The countries of the Carpathian region support Ukraine's Euro-Atlantic aspirations and take an active part in international pressure on Russia.

Keywords: geopolitical challenges, Carpathian region, regional resistance, security policy, NATO, Russian aggression.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артёмов І. (2018). Правові та зовнішньополітичні засади національної безпеки України: актуальні аспекти // *Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць*. Вип. 1 (20). / ред.кол.: І.В. Артёмов (гол.ред.) та ін. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», С. 47-64.
2. Бадрак В., Горбулін В. (2022). Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ: Брайт Букс, 280 с.
3. Березовець Т. (2015). Анексія: Острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ: Брайт Стар Паблішінг, 392 с.
4. Вовканич І. (2021). Актуальні проблеми стабільності та безпеки в Карпатському регіоні у контексті гібридної війни Російської Федерації проти України // *Міжнародний науковий вісник*. Випуск 1-2 (23-24) Матеріали круглого столу «Загрози міжнародній безпеці в Карпатському регіоні» (м. Ужгород, 22 квітня 2021 р.) і міжнародної інтернет-конференції «Євроінтеграційні аспекти розвитку вищої освіти України в контексті сучасних викликів і трендів» (м. Ужгород, 22-23 квітня 2021 р.). Ужгород. С. 32-41.
5. Горбулін В.П. (2017). Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
6. Задорожній О.В. (2015) Порушення агресивною війною Російської Федерації проти України основних принципів міжнародного права: монографія / О. В. Задорожній; Укр. асоц. міжнар. права, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т міжнар. відносин. К.: К.І.С., 2015. 712 с.
7. Лендел М., Мітряєва С. (2021). Регіональна стійкість у Центральній Європі після президентства Трампа, Brexit та Covid-19 // *Міжнародний науковий вісник*. Випуск 1-2 (23-24) Матеріали круглого столу «Загрози міжнародній безпеці в Карпатському регіоні» (м. Ужгород, 22 квітня 2021 р.) і міжнародної інтернет-конференції «Євроінтеграційні аспекти розвитку вищої освіти України в контексті сучасних викликів і трендів» (м. Ужгород, 22-23 квітня 2021 р.). Ужгород, 2021. С. 53–65.
8. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. (2015). Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища: [аналітична доповідь]. К.: НІСД, 100 с.
9. Перепелиця Г.М. (2015). Україна – Росія: війна в умовах співіснування.
10. Szczyt grupy B9. URL: <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/27993?t=Szczyt-grupy-B9#> (дата звернення 12.09.2023).
11. NATO New Force Model, 2022. URL: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49755.htm (дата звернення 12.09.2023).
12. The Secretary General's Annual Report 2022. URL: https://www.nato.int/nato_static_f12014/assets/pdf/2023/3/pdf/sgar22-en.pdf (дата звернення 12.09.2023).
13. Френсіс Д.Тривога Польщі. Європейська канарка у вугільній шахті. URL: <https://glavcom.ua/world/world-politics/trivoaha-polshchi-jevropejska-kanarka-u-vuhilnij-shakhti--922021.html> (дата звернення 12.09.2023).

14. Ucraina spune "Pas!" unui parteneriat strategic cu România. Сайт Мониторингу обороны та Безпеки URL: <https://monitorulapararii.ro/ucraina-spune-pas-unui-parteneriat-strategic-cu-romania-1-33327> (дата звернення 12.09.2023).
15. Nicolae Ciucă: Agresiunea rusă ne-a reamintit că principiile UE și parteneriatul euroatlantic trebuie susținute. URL: https://www.realitatea.net/stiri/actual/nicolae-ciucă-agresiunea-rusa-nea-reamintit-ca-principiile-ue-si-parteneriatul-euroatlantic-trebuie-sustinute_6317185e0da10e56275835b2 (дата звернення 12.09.2023).
16. Podpora Ukrajinu na Slovensku «vysychá materiálne aj morálne». URL: <https://spolok-archa.info/podpora-ukrajiny-na-slovensku-vysycha-materialne-aj-moralne/> (дата звернення 12.09.2023).
17. Dr. Fábíán Péter: Az állambiztonságtól a nemzetbiztonságig I. URL: <https://ujbtk.hu/dr-fabian-peter-az-allambiztonsagtol-a-nemzetbiztonsagig-i/> (дата звернення 12.09.2023).

REFERENCES

1. Artomov, I. (2018). Pravovi ta zovnishnopolitychni zasady natsionalnoi bezpeky Ukrainy: aktualni aspekty [Legal and foreign policy foundations of Ukraine's national security: current aspects]. *Heopolityka Ukrainy: istoriia i suchasnist: zbirnyk naukovykh prats, 1(20)*, 47–64. I. V. Artomov ta in. (Eds.). Uzhhorod: DVNZ «UzhNU» [in Ukrainian].
2. Badrak, V., & Horbulin, V. (2022). *Nad pririvoiu. 200 dnyv rosiiskoi viiny [Over the abyss. 200 days of Russian war]*. Kyiv: Brait Buks [in Ukrainian].
3. Berezovets, T. (2015). *Aneksiia: Ostriv Krym. Khroniky «hibrydnoi viiny» [Annexation: Crimea Island. Chronicles of the "hybrid war"]*. Kyiv: Brait Star Pablisinh [in Ukrainian].
4. Vovkanych, I. (2021). Aktualni problemy stabilnosti ta bezpeky v Karpatskomu rehioni u konteksti hibrydnoi viiny Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy [Urgent problems of stability and security in the Carpathian region in the context of the hybrid war of the Russian Federation against Ukraine]. *Mizhnarodnyi naukovyi visnyk, 1–2(23–24)*, 32–41. *Materialy kruhloho stolu «Zahrozy mizhnarodnoi bezpetsi v Karpatskomu rehioni»* (m. Uzhhorod, 22 kvitnia 2021 r.) i mizhnarodnoi internet-konferentsii «levrointehratsiini aspekty rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy v konteksti suchasnykh vyklykiv i trendiv» (m. Uzhhorod, 22–23 kvitnia 2021 r.) – *Proceedings of the round table "Threats to international security in the Carpathian region" (Uzhhorod, April 22, 2021) and the International Internet Conference "European Integration Aspects of the Development of Higher Education in the Context of Modern Challenges and Trends" (Uzhgorod, April 22–23, 2021)*. Uzhhorod [in Ukrainian].
5. Horbulin, V. P. (Ed.). (2017). *Svitova hibrydna viina: ukraïnskyi front: monohrafiia [World hybrid war: the Ukrainian front: monograph]*. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
6. Zadorozhnyi, O. V. (2015) *Porushennia ahresynoiu viinoiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy osnovnykh pryntsypiv mizhnarodnoho prava: monohrafiia [Violation of the basic principles of international law by the aggressive war of the Russian Federation against Ukraine: monograph]*. Ukr. asots. mizhnar. prava, Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka, In-t mizhnar. vidnosyn. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
7. Lendiel, M., & Mitriaieva, S. (2021). Rehionalna stiikist u Tsentralnii Yevropi pislia prezidentstva Trampa, Brexit ta Sovid-19 [Regional stability in Central Europe after

- Trump's presidency, Brexit and Covid-19]. *Mizhnarodnyi naukovyi visnyk, 1–2(23–24)*, 53–65. *Materialy kruhloho stolu «Zahrozy mizhnarodnii bezpetsi v Karpatskomu rehioni»* (m. Uzhhorod, 22 kvitnia 2021 r.) i mizhnarodnoi internet-konferentsii «Jevro-intehratsiini aspekty rozvytku vyshchoi osvity Ukrainy v konteksti suchasnykh vyklykiv i trendiv» (m. Uzhhorod, 22–23 kvitnia 2021 r.). – *Proceedings of the round table “Threats to international security in the Carpathian region”* (Uzhhorod, April 22, 2021) and the *International Internet Conference “European Integration Aspects of the Development of Higher Education in Ukraine in the Context of Modern Challenges and Trends”* (Uzhgorod, April 22–23, 2021). Uzhhorod [in Ukrainian].
8. Parakhonskyi, B. O., & Yavorska, H. M. (2015). *Zovnishnia polityka Ukrainy v umovakh kryzy mizhnarodnoho bezpekovoho seredovyscha: [analytychna dopovid]* [Foreign policy of Ukraine in the context of the crisis of the international security environment: [analytical report]]. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
 9. Perepelytsia, H. M. (2015). *Ukraina – Rosiia: viina v umovakh spivisnuvannia [Ukraine – Russia: war under the conditions of coexistence]* [in Ukrainian].
 10. *Szczyt grupy B9 [Shield of B9 group]*. Retrieved from <http://polska-zbrojna.pl/home/articleshow/27993?t=Szczyt-grupy-B9#> [in Polish].
 11. *NATO New Force Model, 2022*. Retrieved from https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_49755.htm [in English].
 12. *The Secretary General's Annual Report 2022*. Retrieved from https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2023/3/pdf/sGAR22-en.pdf [in English].
 13. *Frensis, D. Tryvoha Polshchi. Yevropeiska kanarka u vuhilnii shakhti [Anxiety in Poland. A European canary in a coal mine]*. Retrieved from <https://glavcom.ua/world/world-politics/trivoha-polshchi-jevropeiska-kanarka-u-vuhilnij-shakhti--922021.html> [in Ukrainian].
 14. *Ucraina spune “Pas!” unui parteneriat strategic cu România [Ukraine says “Step!” to a strategic partnership with Romania]*. Sait Monitorinhu oborony ta Bezpeky [Defense and Security Monitoring website]. Retrieved from <https://monitorulapararii.ro/ucraina-spune-pas-unui-parteneriat-strategic-cu-romania-1-33327> [in Romanian].
 15. *Nicolae Ciucă: Agresiunea rusă ne-a reamintit că principiile UE și parteneriatul euroatlantic trebuie susținute [Russian aggression reminded us that EU principles and the Euro-Atlantic partnership must be supported]*. Retrieved from https://www.realitatea.net/stiri/actual/nicolae-ciuca-agresiunea-rusa-nea-reamintit-ca-principiile-ue-si-parteneriatul-euroatlantic-trebuie-sustinute_6317185e0da10e56275835b2 [in Romanian].
 16. *Podpora Ukrajiny na Slovensku «vysychá materiálne aj morálne» [Ukraine's support in Slovakia “is drying up both materially and morally”]*. Retrieved from <https://spolok-archa.info/podpora-ukrajiny-na-slovensku-vysycha-materialne-aj-moralne/> [in Slovak].
 17. *Dr. Fábián Péter: Az állambiztonságtól a nemzetbiztonságig I [From state security to national security I]*. Retrieved from <https://ujbtk.hu/dr-fabian-peter-az-allambiztonsagtol-a-nemzetbiztonsagig-i/> [in Hungarian].

Одержано редколегією 12.09.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА ДОНЕЧЧИНИ: СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.106-116
УДК 908 (711.4)«1940/1980»

Богуненко В.О.

МОНОПРОФІЛЬНІ МІСТА ДОНБАСУ В ТРАНСФОРМАЦІЯХ МІСТОБУДІВНОЇ ПОЛІТИКИ (1940–1980-ТІ РР.)

У статті досліджується залежність формування монопрофільних міст Донбасу від розвитку містобудівної теорії та умов її впровадження в період 1940-80х рр. Мета роботи: розгляд генези мережі монопрофільних міст Донбасу в умовах трансформацій містобудівної політики у зазначений період. Це потребує звернення до політикостратегічного контексту тогочасних урбанізаційних процесів, визначення рівня розвитку містобудівної теорії, виявлення умов впровадження містобудівних рішень у монопрофільних містах Донбасу, виокремлення серед цих умов тих, які могли сприяти формуванню архітектурно-планувальної, інфраструктурної специфіки цих міст. У роботі характеризуються зміни у владних підходах до цієї проблематики, що визначили специфіку зазначених міст. Доводиться, що, попри декларування «урбаністичних досягнень» владою, містобудівні процеси в монопрофільних містах Донбасу в цей період відбувалися несистемно, будівництво часто велося всупереч генеральним планам, переважала екстенсивна забудова таких міст. Внаслідок цього, до кінця 1980х рр. залишилася в цілому невирішеною житлова проблема в монопрофільних містах Донбасу, вони не отримали цілісного архітектурнопланувального розвитку.

Ключові слова: Донбас, монопрофільні міста, містобудівна політика.

Поселенська структура Донбасу (автор визначає його як економіко-соціокультурну цілісність у межах Донецької та Луганської областей) містить значну кількість монопрофільних міст, які залежать від діяльності підприємств однієї або кількох суміжних галузей. На сьогодні з вісімдесяти дев'яти міст регіону сімдесят мають ознаки монопрофільності; шістьдесят вісім із цих населених пунктів регіону (в яких мешкає біля чверті його населення) отримали міський статус у період існування СРСР. Більшість із них (сорок два міста) пов'язані з вуглевидобувною галуззю; решта – з залізничною, хімічною, енергетичною, вогнетривкою та ін.

В останні десятиліття дослідження різних аспектів історії монопрофільних міст Донбасу було актуалізоване з огляду на необхідність осмислення генези кризових явищ, з якими зіткнулися ці міста у промислово-економічній та соціально-культурній сферах, і було важливим у зв'язку з розробкою урядової стратегії довгострокового розвитку регіону. Нині ж, унаслідок бойових дій на території регіону після повномасштабного вторгнення РФ у лютому 2022 р., масштабної руйнації промислової бази, житловокомунального фонду, соціальної інфраструктури значної кількості цих міст, гостро стоїть питання окремого розгляду доцільності відновлення кожного міста, умов його проведення тощо. Визначення методології відновлення потребує вивчення, критичного осмислення історії формування архітектурнопланувальної, інфраструктурної специфіки мономіст Донбасу.

У сучасній історичній науці увагу промисловоекономічним, соціально-культурним аспектам урбанізації регіону, пов'язаним із появою тут мережі монопрофільних міст, приділяли увагу К. Кузіна, В. Куліков, І. Склокіна, О. Стяжкіна [1] та ін. В історико-архітектурному дослідженні формування центрів міст Донбасу О. Губанова [2] визначалися специфічні просторово-організаційні риси певних типів поселень регіону. Характер містобудівної політики періоду існування СРСР вивчали М. Меєрович, С. Конишева, Д. Хмельницький [3] та ін. Водночас питання формування архітектурнопланувальної та інфраструктурної специфіки міст регіону з вузькою економічною базою залежно від трансформацій містобудівної політики в зазначений період не стало предметом окремого розгляду.

Метою роботи є розгляд генези мережі монопрофільних міст Донбасу в умовах трансформацій містобудівної політики у зазначений період. Це потребує звернення до політикостратегічного контексту тогочасних урбанізаційних процесів, визначення рівня розвитку містобудівної теорії, виявлення умов впровадження містобудівних рішень у монопрофільних містах Донбасу, виокремлення серед цих умов тих, які могли сприяти формуванню архітектурно-планувальної, інфраструктурної специфіки цих міст.

У перше повоєнне десятиліття в УРСР гостро стояло завдання швидкого відновлення житлових та цивільноінфраструктурних об'єктів, у першу чергу – у промислових районах держави. Під час війни пошкодження житлової площі становили: по усупільненому сектору – 67%; по індивідуальному – 76%; найбільших руйнувань зазнав «усупільнений сектор промислових областей» [4]. На владному рівні в той час передбачалося не збавляти темпів промислоуранізаційних процесів. У зв'язку з цим, у праці «Класифікація міст України», розробленій у другій половині 1940х рр. фахівцями інституту проектування містобудування «Діпромiсто», стверджувалося, що завданням «партії та уряду» є розгорнути житлове будівництво в обсягах, більших за

довоєнні; наголошувалося, що понад половина житлового будівництва в УРСР у роки «відновлювальної п'ятирічки» відбуватиметься у «трьох найбільших промислових областях: Сталінській, Ворошиловградській та Дніпропетровській» [5]. У праці виділялися окремі категорії міст за демографічними і виробничо-профільними ознаками. При цьому, під час розгляду «групи міст східних областей» відзначалося поступове збільшення долі багатоповерхових житлових будинків зі зростанням міст за чисельністю населення [6].

Цінним джерелом для дослідження факторів, критеріїв, які вказували на забудову мономіст у ті роки, є інша робота «Діпромiста», написана в ті ж роки – «Районне планування Донецького басейну» [7]. У ній наголошувалося, що прогнозоване зростання кількості міського населення внаслідок механічного приросту потребує насамперед «форсованого розвитку нового житлового будівництва в містах Донбасу» [8]. При цьому відстежується специфіка тогочасної забудови у вугільних районах. Так, відзначалося, що «найбільш висока питома вага одноповерхового фонду зберігається в існуючих кам'яновугільних регіонах (Краснодон-Сорокинський, Свердлово-Ровенецький, Чистяково-Сніжнянський, Кадіївсько-Алчевський, Боково-Хрустальський та ін.)» [9]. У цей час у «середніх та невеликих містах» та великих селищах Донбасу передбачалося проектування переважно одно- та двоповерхового будівництва. У параграфі «Основні принципи забудови населених місць» пояснювалося урахування «сукупності факторів та міркувань, що впливають на проектну поверховість житлового фонду» [10]. Серед інших дослідники відзначали небезпеку гірничих виробок; виходячи з «основних установок поверхні», багатоповерхове будівництво визнавалося можливим у великих містах Донбасу, де «є для цього умови» [11]. Проте й тут, відзначаючи, що «значні групи трудящих» хочуть мати «невеликий город» та утримувати свійських тварин у присадибному господарстві [12], планувалося зведення одно- та двоповерхових будівель. У цілому наведені містобудівні норми не відрізнялися принципово від тих, що містили інструкції Харківського відновлювально-проектного тресту «Облпроект» з будівництва шахтних селищ, датовані 1947 р.р. [13]р.р.

Водночас, як одна з головних проблем міст Донбасу (більшість з яких були монопрофільними), успадкована від доби індустріалізації, усвідомлювалася нерозвиненість комунального господарства, залежність міської інфраструктури від виробничих потужностей, розташованих у межах населеного пункту. Так, зазначалося, що частина міст «мають виключно відомчі водопроводи, як наприклад: Красний Лиман, Дружківка, Іловайськ, Рубіжне та низка інших». Відзначаючи, що багато міст, разом із відомчими, мають і комунальні водопроводи (як, наприклад, Сніжне, Чистяково, Ворошилівськ, Костянтинівка» та ін.), визнавалося, що потужність відомчих значно перевищувала потужність комунальних [14]. Також комунальні мережі залежали від відомчих. Наприклад,

у м. Часів Яр протяжність відомчої каналізаційної мережі складала 1,5 км, у той час як підключень до неї було тридцять два [15].

У згадуваних джерелах засвідчувалися прагнення уряду «перетворити міста та робітничі селища «у ще більш благоустроєні, прикрашені зеленню та квітами, краще освітлені, заощені, такі, що відповідають постійно зростаючим вимогам населення» [16]. Цікаво, що в цей час бюджети міст передбачали «значні асигнування для відновлення зруйнованих розплідників та оранжерей, що є основною базою для озеленіння міст», чому мало сприяти «створення в Києві великого республіканського квітково-насінневе господарства» [17].

У цей час були реконструйовані центри монопрофільних міст Донбасу, зведених у 1930ті рр., а також забудовані центри низки нових монопрофільних міст, пов'язаних із енергетичним, хімічним, вугільним виробництвом: Авдіївки, Вуглегірська, Добропілля, Курахово, Северодонецька та ін. [18]. Згідно з оцінкою архітекторів-фахівців, 1–2 поверхова забудова центрів більшості міст, заснованих до 1917 р. та залежних від діяльності окремих фабрик та заводів, була різнохарактерною та невиразною (за винятком Амвросіївки). У «молодих» містах натомість застосовувалося ансамблеве планування, переважно за типовими проектами; при цьому з монопрофільних міст, де мало місце повноцінне архітектурне планування центру, можна назвати Северодонецьк [19].

Надалі, за часів спроб «економічного ривка» другої половини 1950-х – середини 1960-х рр., спостерігалися певні зміни у містобудівній політиці, початок яких символічно втілюється в урядовій постанові від 4 листопада 1955 р. «Про усунення надмірностей у проектуванні і будівництві» [20]. Ця постанова містила положення щодо необхідності масштабного впровадження будівництва за типовими проектами, дотримання у радянській архітектурі «простоти, суворості форм та економічності рішень», що мало дозволити «зеконотити значні кошти та спрямувати їх на подальший розвиток житлового, культурно-побутового, промислового та сільськогосподарського будівництва, а також розширення робіт з благоустрою та озеленення міст та селищ» [21]. З цього часу, як відзначає О. Губанов, при забудові міст Донбасу ансамблевий принцип не застосовувався, «гнітюча одноманітність набула широкого розповсюдження» [22].

31 липня 1957 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР «Про розвиток житлового будівництва в СРСР» [23]. Традиційно прив'язуючи цей процес до потреб розвитку індустріальної потужності країни, відзначалися негативні явища, зокрема, – несистемна забудова міст, продовження практики «надмірностей» тощо [24]. Ставилося питання про необхідність якісного планування житлового, культурно-побутового та комунального будівництва; про прискорення вирішення житла методами заохочення індивідуального будівництва – силами робітників підприємств та організацій [25]. Важливим

пунктом постанови було положення про зведення, починаючи з 1958 р., «як у містах, так і в сільській місцевості» типових будинків із «економічно облаштованими квартирами» для заселення кожної з них однією окремою родиною [26]. Проектування міст відтоді призвело до ще більшої їх уніфікації, масової появи кварталів «економічно облаштованих будинків» (авторства архітектора В. П. Лагутенка, так званих «хрущовок») [27]. Водночас, від початку 1960-х рр. при зведенні багатоповерхівок у містах Донбасу широко впроваджувався метод великопанельного будівництва [28].

У Донбасі ці роки пов'язані з проведенням «комсомольських будов», тому республіканські ради міністрів, облвиконкоми та керівництво будовами особливу увагу мусили приділяти облаштуванню належних житлових умов, організації виробничого навчання та культурно-побутового обслуговування новоприбулих [29]. Внаслідок розбудови робітничих селищ, наметових «комсомольських містечок» поряд із промисловими новобудовами, їх злиття, інтенсивно виникали монопрофільні міста: Молодогвардійськ, Щастя, та ін. під час планування «молодих міст» містобудівні нормативи застосовувалися непослідовно. Так, у праці «Історія робочих Донбасу» (1981 р.) відзначалося, що при розбудові Докучаєвська були передбачені захисні зелені зони, які відмежовували сельбищну територію від промислової, місця для парків, скверів тощо, тоді як у «рівеснику» Докучаєвська – місті Українську – «цього своєчасно не зробили» [30].

На етапі часткових економічних реформ 1965 – поч. 1970-х рр., розробляючи генплани (Держплан, Діпромід, Держбуд), виходили з позицій розвитку існуючих поселень, можливостей їх трансформацій. Велику увагу фахівці приділяли показникам поверховості міської забудови. Геоцивілбуд СРСР 14.11.1972 р. затвердив «Тимчасові методичні вказівки по складанню техніко-економічних обґрунтувань вибору поверховості житлової забудови в містах». За існування «норми житлозабезпечення» у 20 кв. м загальної площі, при визначенні «структури поверховості» зазначалося, що «основою житлової забудови в містах УРСР буде 9-типоверхова, що складе 88,6% загального обсягу житлового будівництва» [31]. Проте, у невеликих промислових містах Донбасу в цей час збільшення багатопверхового житлового фонду переважно відбувалося за рахунок будівництва «хрущовок» та їх варіантів («бржнєвсок»), що тривало до початку 1990-х р. Також, як визнавалося у згаданій праці «Історія робітників Донбасу», впродовж 1950-1970-х рр. «для міст та робітничих селищ Донбасу залишався характерним... традиційний тип забудови – малоповерхові родинні особняки з присадибними ділянками» [32].

На етапі згортання реформ та нарошування кризових явищ, у середині 1970-х – середині 1980-х рр., у науковій, навчально-методичній літературі постійно відбивалася партійно-урядова риторика щодо «покращення проектної

справи та підготовки містобудівників» [33]; вказувалося на виняткове значення районного планування, його вплив «на розміри міст, їх планувальну структуру та умови життя городян» [34]. Оскільки містобудівна стратегія щодо Донбасу в цей час продовжувала визначатися розвитком промисловості, важливим для містобудівної справи у регіоні було визначення спеціалізованих та багатогалузевих «промислових вузлів», з урахуванням чого, згідно з теорією, мав впроваджуватися принцип «забезпечення виробничих, транспортних та інших зв'язків з місцями розселення робітників, за умови недопущення шкідливого впливу на їх здоров'я. Крім того, декларувалася необхідність «в усіх випадках враховувати місцеві особливості та умови» [35].

При створенні генеральних планів на межі 1970–1980-х рр. «Діпромісто» проводив їх конкурсні пропрацювання. Проте, як можна побачити на прикладі витягу з протоколу партійного зібрання Держплану УРСР тих років, чітке планування міст з урахуванням вищезазначених чинників було проблематичним: фахівцями Держбуду УРСР на початку 1980-х рр. визнавався недосконалим механізм узгодження рішень за генпланами, зокрема, щодо розвитку міст залежно від розміщення виробничих сил, перспектив виробництва та інших показників. Так, на партійному зібранні управлінні цієї установи, що опікувалися планувально-архітектурними питаннями, у березні 1981 р. співробітник Держбуду С. М. Миргородський зазначав: «У нас, на жаль, немає капітального аналізу жодного міста»; і пояснював це відсутністю «зв'язку з місцевими органами» [36]. За кілька місяців він наводив дані щодо пов'язаних із цим порушень принципових рішень генпланів, зокрема у Ворошиловградській обл. [37].

Часткове повернення до естетико-архітектурних пошуків спостерігалося як у житлово-цивільній архітектурі, так і в промисловій. Елементи естетики намагалися впроваджувати у цей час як у екстер'єрі, так і в інтер'єрі промислових будівель; наприклад, у посібнику середини 1980-х рр. стверджувалося, що «при проектуванні промислових будівель і споруд необхідно намагатися, щоб художня композиція комплексів образно та яскраво висвітлювала сутність нашої соціалістичної епохи» [38]. Проте загальна тенденція до розширення території міської забудови призвела до появи в республіці численних нових мікрорайонів на околицях міст. У 1970-ті рр. у монопрофільних містах Донбасу такі значні житлові комплекси з відповідною інфраструктурою, забудовані багатопверхівками, поєднувалися зі старими «посьолками», переважно індивідуальної одноповерхової забудови. У монопрофільних містах у цивільному будівництві широко застосовувалися старі типові проекти. Наприклад, усупереч генплану, затвердженому в 1964 р. для м. Часів Яр в кінці 1960-х – 1970-х рр., була забудована територія стадіону в центрі міста; зведені панельні «п'ятиповерхівки»,

з метою здешевлення вартості будівництва, не мали технічних поверхів; це призвело до погіршення архітектурно-планувальних характеристик міста [39].

На етапі гострої суспільно-економічної кризи та спроб кардинального реформування радянської економічної системи другої половини 1980х – початку 1990х рр. містобудівні процеси на Донбасі визначалися, з одного боку, подальшим скороченням економічного значення регіону, з іншого – збереженням важливості житлового питання. У цей час центральні органи КПРС уже традиційно ставили завдання щодо «послідовного покращення ... якості архітектури та містобудівних рішень», забезпечення «комплексного характеру забудови міст» [40]. Відставання будівельної індустрії намагалися вирішити, зокрема, за рахунок індивідуального будівництва, як і в 1920–1930ті рр. Так, 17 квітня 1986 р. було ухвалено постанову ЦК КПРС «Про основні напрямки прискорення вирішення житлової проблеми в СРСР», де визнавалося необхідним «розширити права місцевих радянських органів у вирішенні питань житлово-цивільного будівництва з тим, щоб відкрити більший простір для ініціативи, активного залучення широких мас трудящих до вирішення житлової проблеми» [41]. Постанова ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР від 11 лютого 1988 р. «Щодо заходів по прискоренню розвитку індивідуального житлового будівництва» містила розпорядження Радам міністрів союзних та автономних республік, місцевим виконкомом «скасувати необґрунтовані обмеження з відводу ділянок для індивідуального житлового будівництва, у тому числі у містах та селищах міського типу, передбачаючи... відвід ділянок у приміській зоні»; у зв'язку з цим визнавалося необхідним внести зміни та уточнення у відповідні генеральні плани [42]. У цих документах можна побачити відхід від містобудівної політики попередніх десятиліть, що ґрунтувалася на ідеї усупільнення житлово-побутової сфери, необхідності в подальшому інтенсифікувати житлову забудову. У монопрофільних містах Донбасу наслідками такої політики стало подальше звуження «міського простору».

Отже, з другої половини 1940-х рр. партійноурядовим керівництвом декларувалися прагнення «закріпити досягнення урбанізації», не знижувати її темпів, більше уваги приділити благоустрою малих та середніх промислових міст Донбасу. Нові підходи до містобудування розроблялися з 1940х рр. фахівцями відділів Держплану, інституту «Діпромiсто», проте вони мали лише часткове втілення в малих промислових містах Донбасу. Як одна з головних проблем тоді усвідомлювалася залежність інфраструктури таких міст від діяльності містоутворюючих підприємств. У 1950–60-х рр. при розбудові близько трьох з половиною десятків нових монопрофільних міст регіону впроваджувалися більш якісні просторово-організаційні рішення, при цьому стандартизована житлова забудова, за обмеження поверховості, призвела до розширення площі цих міст.

У подальші десятиліття, особливо в 1970-х рр., центральні партійно-урядові структури намагалися стимулювати розвиток проектної діяльності, розробку якісних генеральних планів монопрофільних міст. Проте на практиці розвиток міського простору в них відбувався несистемно, будівництво часто велося всупереч генеральним планам, використовувалися старі проєкти, дешеві матеріали. Фахівці того часу вказували на недостатню економічну обґрунтованість містобудування в УРСР, внаслідок чого до кінця 1980-х рр. житлова проблема в монопрофільних містах Донбасу залишилася в цілому невирішеною, вони так і не отримали цілісного архітектурнопланувального розвитку.

SUMMARY

The article examines the dependence of the formation of mono-profile cities in Donbas on the development of urban planning theory and the conditions of its implementation in the 1940-1980s. The purpose of the work: consideration of the genesis of the network of mono-profile cities in Donbas in the context of transformations of urban planning policy in the specified period. This requires turning to the political and strategic context of contemporary urbanization processes, determining the level of development of urban planning theory, identifying the conditions for the implementation of urban planning solutions in mono-profile cities of Donbas, and highlighting among these conditions those that could contribute to the formation of the architectural, planning, infrastructural specifics of these cities. The work characterizes the changes in the authorities' approaches to this issue, which determined the specifics of these cities. It is proved that, despite the declaration of "urbanistic achievements" by the authorities, the urban planning processes in the mono-profile cities of Donbas during this period took place unsystematically, the construction was often carried out contrary to the general plans, and the extensive development of such cities prevailed. As a result, until the late 1980s, the housing problem in the mono-profile cities of Donbas remained largely unsolved, they did not receive integrated architectural planning development.

Keywords: Donbas, mono-profile cities, urban planning policy.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Льченко та ін., за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.
2. Губанов О. В. Композиційно-просторові принципи формування ансамблів 1930-х рр. ХХ ст. в історичних центрах міст Донбасу: автореф. дис. ... канд. архітектури. 18.00.01; Харк. держ. техн. ун-т буд-ва та архіт. Харків, 2008. 20 с.
3. Меєрович М. Г., Коньшева Е. В., Хмельницький Д. С. Кладбище соцгородов. Градостроительная политика в СССР 1928-1932 гг. М.: РОССПЭН, 2011. 270 с.

4. Классификация городов УССР. Киев. 1947 г. ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. Спр. 59. 197 арк. Арк. 85; 177.
5. Там само. Арк. 175; 177.
6. Там само. Арк. 46, 102.
7. Районное планирование Донецкого бассейна. Киев. 1947 г. ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. Спр. 263. 281 арк.
8. Там само. Арк. 154.
9. Там само. Арк. 165 зв.
10. Там само. Арк. 164 зв.
11. Там само. Арк. 163 зв., 164 зв.
12. Там само. Арк. 164.
13. Инструктивные указания и технические условия проектирования шахтных поселков. ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 2. 1947 р. 20 арк.
14. Классификация городов УССР... Арк. 120.
15. Там само. Арк. 134.
16. Там само. Арк. 184.
17. Там само. Арк. 184.
18. Губанов О. В. Вказ. праця. С. 8.
19. Там само. С. 8; 11.
20. Об устранении излишеств в проектировании и строительстве: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 4 ноября 1955 г. КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Т. 8. 1946–1955. М. : Политиздат, 1985. С. 532536.
21. Там само. С. 534.
22. Губанов О. В. Вказ. праця. С. 11.
23. О развитии жилищного строительства в СССР: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 31 июля 1957 г. КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Т. 9. 1956–1960. М. : Политиздат, 1986. С. 193208.
24. Там само. С. 195.
25. Там само. С. 199200.
26. Там само. С. 206.
27. Социально-экономическое развитие городов промышленного региона / под ред. В. Н. Амитана. Донецк : ИЭПИ НАН Украины, «ООО Юго-Восток ЛТД», 2002. 254 с. С 7174.
28. История рабочих Донбасса. Т. I / отв. ред. Кульчицкий С. В. К.: Наукова думка, 1981. С. 339.
29. Об общественном призыве в 1957 г. молодежи для работы на важнейших стройках, расположенных в восточных и северных районах СССР и в Донбассе: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 14 июня 1957 г. КПСС

- в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 9. 1956–1960. М. : Политиздат, 1986. 549 с. С. 181183. С. 182.
30. История рабочих Донбасса... С. 345.
 31. Отчет по теме: использование ЭВМ «Мир-2» для определения оптимального по затратам размещения жилой застройки с выбором ее этажности и очередности строительства при разработке генеральных планов городов (I этап). ЦДАВО України. Ф. 4906. Оп. 6. Спр. 445. 41 арк. Арк. 10,12,13.
 32. История рабочих Донбасса... С. 339.
 33. Архитектура: Учебник для строительных вузов и фак. / И. П. Савченко, А. Ф. Липявкин, П. П. Сербинович. М. : Высшая школа, 1982. 376 с. С. 5.
 34. Орловский Б. Я., Абрамов В. К., Сербинович П. П. Архитектурное проектирование промышленных зданий (архитектурно-композиционные и объемно-планировочные решения) : Учеб. пособие. 2-е издание, перераб. и доп. М. : Высш. школа, 1982. 279 с. С. 5960.
 35. Там само. С. 6263, 6768.
 36. Протоколы партийных собраний и партийного бюро цеховой партийной организации Управления планировки и застройки населенных пунктов и архитектуры Управления жилищногражданских зданий Госстроя УССР. ЦДАГО України. Ф. 294. Оп. 2. Спр. 73. 1981 р., 102 арк. Арк. 13.
 37. Там само. Арк. 27.
 38. Дятков С. В. Архитектура промышленных зданий: Учебн. пособие для строит. вузов. М. : Высш. школа, 1984. 415 с. С. 111.
 39. Міське будівництво у 1960-70-х рр. Стадіон «Металург». Архів Часовоярського історикокраєзнавчого музею. Ф. 8. Оп. 9. Спр. 1. 7 арк. Арк. 57.
 40. Основные направления экономического и социального развития СССР на 1986–1990 годы и на период до 2000 года. КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 15. 19851988. М. : Политиздат, 1989. С. 183253. С. 228, 231.
 41. Об основных направлениях ускорения решения жилищной проблемы в СССР: постановление ЦК КПСС от 17 апреля 1986 г. КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 15. 19851988. М. : Политиздат, 1989. С. 256259. С. 258,259.
 42. О мерах по ускорению развития индивидуального жилищного строительства: постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 11 февраля 1988 г. КПСС в решениях и резолюциях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). Т. 15. 19851988. М. : Политиздат, 1989. С. 541551. С. 543.

REFERENCES

1. Amitan,,V. N. (red.). (2002). Sotsialno-ekonomicheskoe razvitie gorodov promyshlennogo regiona [Socio-economic development of cities in the industrial region]. Donetsk: IEPI NAN Ukrainy, OOO Iugo-Vostok LTD. 254 s. [in Russian].
2. Hubanov, O. V. (2008). Kompozytsiino-prostorovi pryntsypy formuvannia ansambliv 1930-kh rr. XX st. v istorychnykh tsentrakh mist Donbasu [Compositional and Spatial

Principles of the Formation of Ensembles of the 1930s in the Historic Centers of Donbas Cities]: avtoref. dys. ... kand. arkhitektury. 18.00.01; Khark. derzh. tekhn. un-t bud-va ta arkhvit. Kharkiv, 20 s. [in Ukrainian].

3. Kulikov, V., Sklokina, I. (red.). (2018). Pratsia, vysnashennia ta uspikh: promyslovi monomista Donbasu [Labor, exhaustion and success: industrial monotowns of Donbas]. Lviv: FOP Shumylovych. 244 s. [in Ukrainian].
4. Meerovich, M. G., Konyshcheva, E. V., Khmel'nitskii, D. S. (2011). Kladbishche sotsgorodov Gradostroitelnaia politika v SSSR 1928-1932 gg. [Cemetery of socialist cities. Urban Planning Policy in the USSR 1928-1932]. M.: ROSSPEN. 270 s. [in Russian].
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU), f. 294 [[The Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPAU)].
6. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVOU), f.4906 [The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine (CSAAAU)].

Одержано редколегією 22.06.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.116-130

УДК 903.05 (477.6) « 634/637»

Бровендер Ю.М.

ПРОБЛЕМА МЕТАЛОВИРОБНИЦТВА ДОБИ РАНЬОГО МЕТАЛУ ДОНЕЦЬКОГО ГІРНИЧОРУДНОГО ЦЕНТРУ: ДО ДЕЯКИХ БАЗОВИХ ПОНЯТЬ

Стаття присвячена визначенню деяких базових понять проблеми металовиробництва доби раннього металу Донецького гірничорудного центру.

Проблема металовиробництва завжди була однією з найбільш активно досліджуваних тем як у європейській, так і у світовій археології. Комплексний підхід до дослідження давнього металовиробництва, результативність якого очевидна, сприяли народженню нових галузей археологічного знання, серед яких чільне місце займає гірнична археологія. Становлення будь-якого наукового знання неможливе поза понятійним апаратом – одним із найважливіших інструментів наукового пізнання. Роботу підготовлено на межі кількох галузей знань, зокрема археологічних, технічних та природничих. Результатом аналізу став висновок, що Донецький гірничорудний центр (ГРЦ) епохи бронзи – це комплекс спеціалізованих на великомасштабному виробництві пам'яток епохи пізньої бронзи, розташованих у зоні доступних для розробки давнім населен-

ням мідних рудопроявів Бахмутської улоговини, які орієнтовані виключно на гірничорудну справу.

Ключові слова: Донецький гірничорудний центр, металовиробництво, металовиробнича зона, рудник, металургія, металообробка.

Новий етап у вивченні металовиробництва Донецького гірничорудного центру (раніше званого гірничо-металургійним центром), що пов'язується з початком нового тисячоліття, характеризується активністю дослідницького пошуку у взаємодії з різними галузями знань (технічними, природничими).

Проблема металовиробництва завжди була однією з найбільш активно досліджуваних тем як у європейській, так і у світовій археології. Її важливість і надзвичайна актуальність зумовлені, перш за все, тим, що металеві вироби, отримані шляхом виконання найскладніших технологічних операцій, є найважливішим джерелом у вивченні історії однієї з провідних галузей давніх виробництв, що визначала загальнокультурний і соціально-економічний прогрес праісторичних спільнот [1]. Комплексний підхід до дослідження давнього металовиробництва, результативність якого очевидна, сприяли народженню нових галузей археологічного знання, зокрема таких, як: археометалургія, гірнична археологія, геоархеологія (археологічна мінералогія).

Археологічні розкопки давніх гірничих виробок, масштабної техногенної ділянки зі збагачення мідної руди, а також двох поселень на Картамиському комплексі Донецького гірничорудного центру [2], проведені в першому десятилітті ХХІ століття біля с. Новозванівка Попаснянського (натепер Северодонецького) району Луганської області, фактично започаткували новий напрям в українській археології – гірнична археологія [2; 3]. Біля витоків цього напрямку в Україні стояв бахмутський археолог С.Й. Татаринів, який багато років свого життя присвятив дослідженню пам'яток давнього гірництва та металургії Донбасу [4]. Будучи новим в Україні міждисциплінарним знанням, що базується на результатах комплексного аналізу джерел, які походять з рудної території Донбасу, гірнична археологія дозволяє отримати максимально повну інформацію для відтворення цілісної картини металовиробництва в епоху раннього металу.

Розмах польових досліджень на комплексі пам'яток Картамиського археологічного мікрорайону (КАМ), що охопили площу близько 1500 м², дали численні свідчення давньої металоробної діяльності [5]. Осмислення джерел і отриманої на Картамиші інформації, як, утім, і на інших пам'ятках Донецького гірничорудного центру (ДГРЦ), стало можливим завдяки використанню різних природничо-наукових і технічних методів дослідження [6]. У результаті вдалося більш повно реалізувати інформаційний потенціал археологічних пам'яток, що являють собою об'єкти давнього металовиробництва.

Становлення будь-якого наукового знання неможливе поза понятійним апаратом – одним із найважливіших інструментів наукового пізнання. Керую-

чись цією методологічною установкою, ще в 60-і роки ХХ століття Є.М. Черних зробив спробу привести вживані археологами терміни, що стосуються проблеми металовиробництва, до певної системи. Тоді ж він спробував дати визначення і найбільш часто вживаним поняттям, серед яких «металургійний центр», «осередок металургії» та ін. [7]. Зростання джерельної бази, а також розробка проблематики, пов'язаної з давнім металовиробництвом, дозволили Є.М. Черних уже в 70-і роки вжити заходів, спрямованих на деяке корегування понятійного апарату [8–10]. Фактично, публікація Є.М. Черних 1967 року стала єдиним розгорнутим теоретичним дослідженням, присвяченим понятійному апарату давнього металовиробництва. Невеликі коментарі до окремих понять (осередок, провінція, зона), а також характеристика окремих типів гірничо-прохідницьких робіт та їх слідів (шахт, штолень, розносів, провалів) подано Є.М. Черних у декількох наступних роботах [8, с. 166–168; 10 с. 262–263; 11, с. 25–30]. Спроби деяких дослідників взяти участь у дискусії з приводу металознавчих понять [12] не дали нічого нового, оскільки ґрунтувалися на методологічних підходах, висловлених раніше Є.М. Черних.

Певні спроби створення теоретичної бази для геоархеології у вигляді визначення основних понять, які використовуються при характеристиці давнього металовиробництва, були зроблені колективом дослідників під керівництвом В.В. Зайкова [13, с. 256–263]. В цілому ж, слід зауважити, що теоретичні основи гірничої археології, як, утім, і палеометалознавства в цілому, закладені Є.М. Черних в 60-і роки минулого століття, на жаль, не розроблялися в подальшому, що певною мірою стримувало розвиток дослідницької думки щодо ранніх етапів металоробної діяльності східноєвропейського степу та лісостепу.

Подолання ситуації, що склалася, певною мірою намітилося лише в 90-ті роки минулого століття у зв'язку з виходом дослідників на мікрорегіональний рівень аналізу джерел. Результативність такого підходу, особливо останнім часом, наочно демонструється фахівцями східноєвропейського степу і лісостепу [14–21]. Прикладом тому є і дослідження пам'яток КАМ ДГРЦ епохи бронзи [2; 5].

В останні десятиліття успіхи у вивченні спеціалізованих на металовиробництві пам'яток епохи бронзи сприяли виходу на виділення виробничих зон у рамках конкретних культурно-історичних утворень. Такий підхід, як вважається, створює виняткову можливість вирішення проблеми металовиробництва ДГРЦ, що є як сировинним, так і географічним центром, зокрема, і великомасштабного виробництва населення епохи пізньої бронзи в Дніпро-Донському регіоні.

Поняття «зона» як підрозділ металургійної провінції введено в обіг Є.М. Черних. До складу зон, за його визначенням, входили металургійні і металообробні осередки, що проявляють близькість між собою за характером

виробництва, а також мають між собою тісні торговельні зв'язки або будь-які інші відносини [10, с. 263]. У нашому розумінні «зона металовиробничої діяльності» або «металовиробнича зона» – поняття історичне. У широкому сенсі вона являє собою сформовану на певній території і в один час організовану систему металовиробничої діяльності, елементами якої можуть бути гірнична справа, металургія, металообробка, має єдині технологічні традиції, а також певний рівень організації цієї діяльності, відповідний конкретному етапу історичного розвитку [22]. Зона металовиробничої діяльності (металовиробнича зона) епохи пізньої бронзи, одним із складових якої є гірничорудний центр (ГРЦ), сформована на певній території, в один час, високорівнева, пов'язана різними видами металоробної діяльності організована система, що має єдині технологічні традиції, а також багаторівневу організацію виробничої діяльності: а) клани, які зіставляються з поселеннями гірників-металургів (пам'ятки ДГРЦ) і металургів-ливарників (поселення типу Усове-озеро, Мосоловського) та б) окремі сім'ї або майстри, що функціонують у структурі інших, але не всіх селищ (поселення Іллічівка, Капітанове I, Капітанове II та ін.) [22].

Одним із найбільш загальних і часто вживаних понять в оцінці давньої виробничої діяльності є поняття «металовиробництво». Це поняття ми розглядаємо у широкому та вузькому значеннях. Металовиробництво у вузькому сенсі – це сукупність послідовних, тісно пов'язаних між собою технологічних операцій (виробничих циклів), кінцевим результатом яких є отримання продукту – металу [23]. Такими технологічними операціями у виробництві металу є видобуток руди (гірничодобувний цикл), збагачення (гірничозбагачувальний цикл) і металургія (металургійний цикл). Цей ланцюг виробничих операцій у системі металовиробництва доповнюється металообробкою (металообробний цикл). Отже, у широкому значенні, металовиробництво, в нашому розумінні, крім видобутку мідної руди, її збагачення, а також металургії, включає й обробку металу з метою отримання готових до використання виробів.

Гірничодобувний і гірничозбагачувальний цикли виробничої діяльності об'єднуються загальним поняттям гірнична справа [24; 25] і являють собою гірничорудний етап металовиробництва.

Поділ металовиробництва на певні виробничі цикли дає можливість, ґрунтуючись на відповідній джерельній базі пам'ятки, визначити її виробничу спеціалізацію. Такий підхід раніше не застосовувався по відношенню до пам'яток, розташованих в зоні мідних рудопроявів біля копалин.

Одним із базових понять в оцінці виробничої діяльності ДГРЦ, як і будь-якого іншого виробничого центру, де гірнична справа є основною його складовою, є поняття «рудник» або «копальня». Некоректне розуміння цього терміну часто призводить дослідників до помилок. Так, для деяких археологів «гірнична виробка» і «рудник» – слова-синоніми. У цьому випадку кількість

гірничих виробок збігається з кількістю рудників. Таке уявлення [4; 19; 26] спотворює реальні масштаби, як утім, і сам характер металовиробництва в давнину.

У світлі визначень сучасної гірничої науки під рудником (шахто-управлінням) розуміють кілька шахт і поверхневих цехів, об'єднаних єдиним адміністративно-господарським управлінням, у яких є загальне централізоване господарство з переробки і відправки корисних копалин [27, с. 13]. У зв'язку з цим, під давнім рудником (копальнею) автор розуміє сукупність функціонуючих в один час на території одного конкретного рудопрояву гірничих виробок або навіть одного масштабного за площею кар'єра з поверхневими виробничими (техногенними) ділянками зі збагачення корисних копалин, що являють собою єдиний виробничий комплекс. Іншими словами рудник (копальня) – виробничий комплекс одночасно функціонуючих на одному рудопрояві різних підземних і наземних об'єктів з проходки, видобутку рудного тіла, а також його збагачення [28].

Виділення на території того чи іншого рудопрояву, що має сліди давніх гірничих виробок, одного або декількох рудників завдає певних труднощів. Необхідні докази про одночасне функціонування всіх гірничих виробок і відповідної інфраструктури, представлені наземними виробничими (в т.ч. техногенними) ділянками, а також поселеннями давніх рудокопів, сукупно утворюючих єдиний виробничо-побутовий комплекс, що функціонує в рамках одного масиву населення. У зв'язку з цим, стає очевидним, що кількість рудників (копалин), які визначаються деякими дослідниками в абсолютних величинах, є відносним. Умовними є і самі поняття «рудник» та «рудники» на території одного рудопрояву, які даються дослідниками до масштабно проведених робіт на площі всього археологічного мікрорайону, складовою частиною якого вони є.

У зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини гірничодобувний цикл представлений гірничими виробками, а також комплексом гірських знарядь (мотики, кайла, молоти), виготовлених із місцевої породи кварцитоподібного пісковика. Є дані, що свідчать про використання в гірничодобувних роботах на копальнях ДГРЦ [29; 30], а також на Каргалах, що на Південному Уралі [31, с. 78 мал. 2.2], металевих знарядь.

Гірничодобувний цикл у системі металовиробництва доповнюється комплексом технологічних операцій, пов'язаних зі збагаченням корисних копалин (гірничо-збагачувальний цикл).

Під збагаченням руд розуміється стадія обробки руди, при якій відокремлюються цінні мінерали з використанням дроблення і подрібнення [32]. Знаряддя гірничо-збагачувального циклу представлені рудодробильними / рудотерочними комнями, плитами-платформами, а також кістянними зна-

ряддями, переважно з ребер тварин, які були задіяні у флотаційному способі збагачення руди.

У ланцюзі давнього металовиробництва найскладнішим у технологічному плані є металургійний цикл. На сьогодні існують десятки визначень поняття «металургія». Однак, на жаль, більшість із них не мають чіткості звучання, здатного відрізнити металургійний цикл від інших, тісно пов'язаних із ним виробничих циклів, особливо, металообробного.

Є.М. Черних під металургією розуміє весь комплекс виробничих операцій з металом. Його початок дослідник вбачає у виплавці металу з руди, а закінчення – у виготовленні виробів із виплавленого металу. Дослідник також уточнює, що в разі виготовлення виробів тільки з привозного металу, можна говорити про «місцеву металообробку» [7].

Деякі дослідники, абсолютизуючи уточнення Є.М. Черних, під металообробкою розуміють виготовлення металевих виробів виключно з привозного металу [13].

Розпливчастість визначень створює таку ситуацію, коли два різних поняття, які є ключовими в палеометалознавстві, дослідниками розуміються як щось єдине, а одні й ті ж джерела (наприклад, ливарні форми) в одному випадку відносяться до металургійного циклу, а в іншому – до металообробного. Така ситуація не дозволяє говорити про більш вузьку спеціалізацію пам'ятки з вираженою виробничою спрямованістю, особливо коли мова йде про спеціалізовані пам'ятки типу Мосоловки, Усового озера, або про пам'ятки, розташованих в зоні мідних рудопроявів.

Відсутність чітких визначень понять в області давнього металовиробництва призводить і до таких курйозів, коли до металообробного циклу відносять технологічні операції, пов'язані з дробленням і розтиранням руди з метою її збагачення [33]. Деякі дослідники ці операції (отримання рудного концентрату) пов'язують з металургійним циклом [34]. З металургійним виробництвом дехто пов'язує кам'яні і кістяні вироби, які самі ж визнають як знаряддя, що використовуються в процесі видобутку і збагачення руди [35]. Має місце й уявлення, згідно з яким під металообробкою розуміють увесь комплекс технологічних операцій з виплавки руди, плавки металу та обробки металу. До джерел, що вказують на місцеву металообробку, відповідно до такого уявлення, належать «...шлаки, краплі металу й інші предмети, які можуть вказувати на виплавку металу з руди, плавку або обробку металу – пер. Ю.Б.» [36, с. 19]. Отже, металургія у дослідників, що мають таке уявлення, є складовою частиною металообробки.

Вихід з ситуації, що склалася, як нам уявляється, полягає у чіткості визначень понять, зокрема таких, як «металургія» і «металообробка», оперування якими дозволяє дослідникам чітко диференціювати свідчення давньої

виробничої діяльності, пов'язуючи їх з конкретним циклом металовиробництва. Одним із джерел, що сприяє вирішенню цієї проблеми, є визначення, подане в новому словнику іноземних слів. Під металургією тут розуміється галузь науки, техніки і галузь промисловості, що охоплюють процеси здобуття металів із руд або інших матеріалів, а також процеси, пов'язані зі зміною хімічного складу, структури металевих сплавів [37].

Співзвучним є визначення, подане В.В. Зайковим і його колегами. Згідно з їхніми уявленнями, металургія – технологія отримання металів із руд, а в сучасному значенні – галузь науки і техніки та галузь промисловості, що охоплюють процеси видобутку металів із руд або інших матеріалів [13, с. 259].

Узагальнюючи існуючі в металургії як галузі науки і техніки визначення і роблячи спробу диференціювати досить близькі, але не тотожні поняття (технологічні процеси) «металургія» і «металообробка», вважаємо за доцільне дати своє визначення. Під металургійним процесом у металургії міді ми розуміємо всі речові перетворення мідних руд, пов'язані з їх термічною обробкою (попередній окислювальний випал і, власне, металургійний переділ) аж до отримання злитка чорної або чистої міді, або бронзи. До джерел металургійного циклу слід відносити залишки теплотехнічних конструкцій (зокрема шлакований камінь), шлаковану кераміку (плавильні ємності), відходи металургійного виробництва (шлак, штейн), а також мідні злитки. Зауважимо, що в цьому випадку мідні злитки повинні супроводжуватися іншими знахідками, пов'язаними з металургією. Наявність злитків у культурному шарі пам'ятки за відсутності інших свідчень металургії (наприклад, шлаковок або шлаку і т.д.) може свідчити не про металургійний, а про металообробний цикл.

Завершальним етапом у ланцюзі металовиробництва (в широкому сенсі) є металообробний цикл. До металообробки ми відносимо всі подальші технологічні процеси на шляху до виготовлення конкретних металевих виробів, в т.ч. надання металу певної форми шляхом застосування ливарних форм, а також подальших етапів термофізичної обробки (загартування, відпал, проковка і т. д.), що надають виробу остаточну задану форму і міцність. Серед джерел металообробного циклу виділяються ливарні форми, ковадла, молоточки, абразиви. Ця група знарядь на пам'ятках ДГРЦ не численна, і в кількісному відношенні вона значно поступається знаряддям гірничорудного циклу. Подібна ситуація характерна і для поселення Горний Каргалінського виробничого комплексу, а також комплексу Михайло-Овсянка.

Отже, на пам'ятках КАМ, як і на інших пам'ятках ДГРЦ, розташованих у зоні мідних рудопроївів Бахмутської улоговини Донбасу, наявні свідчення, що демонструють усі цикли давнього металовиробництва. Найбільш численними серед них є свідчення гірничого та гірничо-збагачувального циклу. Так, простежені на Картамиші значні масштаби видобутої і збагаченої руди

[38; 39], як утім, і на інших рудопросях Бахмутської улоговини, вже сьогодні дають підстави вважати функціонування пам'яток нарудної території Донбасу переважно в системі гірничорудної справи. Аналогічна спеціалізація спостерігається і на інших виробничих комплексах Східної Європи – Михайло-Овсянці і Каргалах. Особливістю ДГРЦ є значно менша представленість у його культурних нашаруваннях свідоств металургії та металообробки. Обмежена їх кількість на пам'ятках ДГРЦ вказує на виробництво металевих виробів, орієнтоване лише на внутрішнє споживання [40; 41].

Функціонування повного циклу давнього металовиробництва, а також масштабність давніх гірських робіт, які навіть візуально фіксуються в зоні мідних рудопросяв Бахмутської улоговини [40], дають підстави стверджувати про існування на Донецькому кряжі в епоху бронзи потужного виробничого центру, орієнтованого на великомасштабне виробництво.

Поняття гірничо-металургійний центр (ГМЦ), яке широко використовується дослідниками по відношенню до пам'яток в зоні мідних рудопросяв, дотепер не має чіткого визначення. Так, С.Й. Татаринів у словнику, поданому у своїй кандидатській дисертації, дав таке визначення цьому поняттю: «Донецький ГМЦ в епоху міді-бронзи об'єднував родовища мідних і поліметалевих руд, розробки-рудники, стоянки-майстерні гірників-металургів із мідно-плавильними печами, короткочасними і довготривалими житлами, звичайні і спеціалізовані поселення» [19, с. 5]. Є.М. Черних під поняттям ГМЦ розуміє розроблювану давнім населенням рудну територію, відокремлену від інших аналогічних територій безрудними зонами. В сукупності, великі обшири в десятки і сотні тисяч квадратних кілометрів, де рудні зони чергуються з безрудними, дослідником об'єднані поняттям гірничо-металургійна область (ГМО). Відмінності між ГМЦ і ГМО Є.М. Черних бачить лише в їх масштабності, у вигляді співвідношення понять «частина» і «ціле» [7, с. 298].

ГМЦ – одне з ключових понять у вивченні проблеми металовиробництва. Уявлення про нього з позицій комплексної оцінки цієї діяльності в рамках навколишнього його простору Дніпро-Донського регіону визначає напрямок дослідницького пошуку у вирішенні проблеми давнього металовиробництва. ГМЦ – виробниче утворення, обмежене на місцевості доступною для розробки рудної базою, яка є джерелом здійснюваної давнім населенням металовиробничої діяльності на суміжній із ним території (виробничій зоні), яке функціонує в рамках великомасштабного гірничорудного і металургійного виробництва.

Оскільки основною продукцією донецьких копалень, як власне, і каргалінських, і михайло-овсянківських були не металеві вироби, і навіть не злитки, як це уявлялося раніше [4; 19], а збагачена мідна руда (концентрат) – сировина для металургійного виробництва [16], то ці виробничі центри можна визначати лише як гірничорудні (ГРЦ).

Отже, у нашому розумінні Донецький ГРЦ епохи бронзи – це комплекс спеціалізованих на великомасштабному виробництві пам’яток епохи пізньої бронзи, розташованих у зоні доступних для розробки давнім населенням мідних рудопроявів Бахмутської улоговини, які орієнтовані виключно на гірничорудну справу.

SUMMARY

The article is devoted to the definition of some basic concepts of metal production of the early metal era of the Donetsk mining and ore centre.

The problem of metalworking has always been one of the most actively researched topics in both European and world archaeology. A comprehensive approach to the study of ancient metalworking, the effectiveness of which is obvious, contributed to the birth of new branches of archaeological knowledge, among which mining archaeology occupies a prominent place. The formation of any scientific knowledge is impossible without the conceptual apparatus – one of the most important tools of scientific knowledge. The work was prepared on the border of several fields of knowledge, including archaeological, technical and natural sciences. The result of the analysis was the conclusion that the Donetsk Mining and Ore Center of the Bronze Age is a complex specialized in large-scale production of late Bronze Age monuments located in the area of the copper ore deposits of the Bakhmut basin accessible for development by the ancient population, which are focused exclusively on mining.

Keywords: Donetsk mining centre, metal production, metal production zone, mine, metallurgy, metal processing.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Дергачев В.А. Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы / В.А. Дергачев, В.С. Бочкарев. Кишинев, 2002. 348 с.
2. Brovende Yu. Naiko H., Brovender O. Mining under the early metal in the context of Kartamysh ore occurrence of Ukrainian Donbas / Yu. Brovender, H. Naiko, O. Brovender // Mining of Mineral Deposits, 15(3). Dnipro, 2021. P. 45–53.
3. Бровендер Ю.М. Донбаський державний технічний університет у вивченні давньої виробничої діяльності племен східноєвропейського степу та лісостепу (до вузівського ювілею) / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко, А.Д. Пряхін // ПГА: Матеріали VI-го Картамиського міжнародн. польового семінару. Алчевськ: ДонДТУ, 2007. С. 5–10.
4. Татаринов С.И. Древние горняки-металурги. Славянск: Печатный двор, 2003. 131 с.
5. Бровендер Ю.М. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам’яток бронзового віку в Центральному Донбасі / Ю.М. Бровендер, В.В. Отрошенко, А.Д. Пряхін // *Археологія*. № 2. 2010. С. 87-101.

6. Бровендер Ю.М. Опыт комплексного изучения памятников производственной деятельности Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы / Ю.М. Бровендер, Ю.П. Шубин // *ДАЗ*. № 16. Донецк: Вид-во Донецк. нац. ун-ту, 2012. С. 108–113.
7. Черных Е.Н. О терминах «металлургический центр», «очаг металлургии» и других // *СА*. № 1. М., 1967. С. 295–301.
8. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. М.: Наука, 1976. 302 с.
9. Черных Е.Н. Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // *СА*. № 4. 1978. С. 53–82.
10. Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. София: Изд-во Болгарской Академии наук, 1978. 386 с.
11. Черных Е.Н. Горные выработки и их основные участки / Е.Н. Черных, Е.Ю. Лебедева // Черных Е.Н., Лебедева Е.Ю., Кузьминых С.В., Луньков В.Ю., Горожанин В.М., Горожанина Е.Н., Овчинников В.В., Пучков В.Н. Каргалы. Том 1. М.: Языки славянской культуры, 2002. С. 25–38.
12. Куртомашев М.В. К дискуссии о терминах и понятиях «горнометаллургическая область», «металлургический центр», «очаг металлургии» // *Северная Евразия в эпоху бронзы: пространство, время, культура: Материалы междунаrodn. конф. Барнаул, 2002. С. 174–176.*
13. Зайков В.В. Основы георхеологии / В.В. Зайков, А.М. Юминов, Е.В. Зайкова, А.Д. Таиров. Челябинск: ЮУрГУ, 2011. 263 с.
14. Черных Е.Н. Археологические памятники эпохи бронзы на Каргалах (поселение Горный и другие) / Е.Н. Черных, С.В. Кузьминых, Е.Ю. Лебедева, С.А. Агапов, В.Ю. Луньков, Л.Б. Орловская, Т.О. Тенейшвили, Д.В. Вальков // *РА*. № 1. 1999. № 1. С. 77–102.
15. Черных Е.Н. Першинский некрополь: курган № 1 / Е.Н. Черных, С.В. Кузьминых, Е.Ю. Лебедева, В.Ю. Луньков // Каргалы. Т. IV. М.: Языки славянской культуры, 2005. С. 21–48.
16. Черных Е.Н. Каргалы: феномен, парадоксы и модель функционирования / Е.Н. Черных // *Древнейшие этапы горного дела в Северной Евразии. Каргалинский комплекс: Материалы междунаrodn. полевого симпозиума. М., 2002. С. 85–86.*
17. Черных Е.Н. Каргалы. Том V. М.: Языки славянской культуры, 2007. 200 с.
18. Матвеева Г.И. Горно-металлургический комплекс бронзового века у с. Михайло-Овсянка на юге Самарской области (первые результаты исследования) / Г.И. Матвеева, Ю.И. Колев, А.И. Королев // *Вопросы археологии Урала и Поволжья*. № 2. Самара, 2004. С. 69–88.
19. Татаринів С.Й. Історія гірничої справи, металургії та металлообробки доби бронзи Східної України. Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. 324 с.
20. Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы. Луганск, 2010. 488 с.
21. Бровендер Ю.М. Металовиробництво Дніпро-Донського регіону в епоху раннього металу: підсумки та перспективи дослідження // *Матеріали 1-го Всеукраїнського з'їзду*. Київ: ІАНАУ, 2019. С. 229–236.

22. Бровендер Ю.М. Донецкий гірничо-металургійний центр доби бронзи. Автореф. ... дис. док. іст. наук. К., 2016. 30 с.
23. Бровендер Ю.М. Мідні руди України як сировина для виробничої діяльності за доби палеометалу. // *Szlaki Miedzymorza: Baltik – Bug – Pont (od III do połowy I tys. przed chr.)*. Obrzycko, 2008. С. 27–29.
24. Лидин Д.Г. Горное дело: терминологический словарь. 4-е изд. / Д.Г. Лидин, Л.Д. Воронина, Д.Р. Каплунов и др. М., 1990. 694 с.
25. Горная энциклопедия. М., 1986.
26. Татаринов С.И. Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы. Артемовск, 1993. 153 с.
27. Килячков А.П. Технология горного производства. М.: Недра, 1971. 285 с.
28. Brovender Yu. On the use of the concept «pit» in archeology // *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. № 4 [252]. Северодонецьк, 2019. С. 12–16
29. Бровендер Ю.М. Итоги раскопок техногенного участка на Картамышском рудопроявлении // *Древности*. 2006. 2008. Харьков, 2008. С. 184–203.
30. Бровендер Ю.М. Поселение Червоно озеро 3 Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // *ДАЗ*. № 13/14. Донецьк: ДонНУ, 2010. С. 203–221.
31. Кузьминых С.В. Металл и металлические изделия / Каргалы. Т. III. М.: Языки славянской культуры, 2004. С. 76–100.
32. Толковый металлургический словарь. Основные термины / Под ред. проф. В.И. Куманина. М., 1989. 446 с.
33. Коробкова Г.Ф. Поселение Михайловка – эталонный памятник древнейшей культуры (экология, жилища, орудия труда, системы жизнеобеспечения, производственная структура) / Г.Ф. Коробкова, О.Г. Шапошникова. СПб.: Евророссийский Дом, 2005. 316 с.
34. Кузнецова Э.Ф. Древняя металлургия и гончарство Центрального Казахстана / Э.Ф. Кузнецова, Т.М. Тепловодская. Алматы, 1994. 207 с.
35. Горашук И.В. Каменные и костяные орудия с рудника бронзового века Михайло-Овсянка на юге Самарской области / И.В. Горашук, Ю.И. Колев // *Вопросы археологии Урала и Поволжья*. № 2. Самара, 2004. С. 89–104.
36. Гошко Т.Ю. Металлообработка у населения Правобережної Лісостепової України за доби пізньої бронзи. К.: ІА НАН України, 2011. 128 с.
37. Новый словарь иностранных слов, by EdwART, 2009.
38. Бровендер Ю.М. Определение объемов горных работ и оценка добычи медных руд на древних разработках Картамышского рудопроявления в Донбассе / Ю.М. Бровендер, Г.Я. Гайко, Ю.П. Шубин // *Матеріали та дослідження з археології Східної України*. Вип. 10. Луганськ: СНУ, 2010. С. 213–219.
39. Бровендер Ю.М. Донецкий гірничо-металургійний центр і виробничі центри східноєвропейського степу доби бронзи: порівняльний аналіз виробничої діяльності // *Археологія і давня історія України*, 2(39). Київ, 2021. С. 109–118
40. Бровендер Ю.М. О характере и масштабах производственной деятельности на Картамышском горно-металлургическом комплексе эпохи бронзы // *Проблеми*

истории и археологии Украины: Материалы VI международн. научн. конф. Харьков, 2008. С. 13.

41. Бровендер Ю.М. Итоги исследования комплекса горно-металлургических памятников на Картамышском рудопоявлении Донбасса // *Проблемы исследования памятников археологии Восточной Украины*: Материалы III-го международн. истор.-археолог. научн. конф. Луганск, 2012. С. 551–556.

REFERENCES

1. Dergachev, V. A., & Bochkarev, V. S. (2002). *Metallicheskie serpy pozdnei bronzy Vostochnoi Evropy [Metal sickles of the Late Bronze Age of Eastern Europe]*. Kishinev [in Russian].
2. Brovende, Yu., Haiko, H., & Brovender, O. (2021). Mining under the early metal in the context of Kartamysh ore occurrence of Ukrainian Donbas. *Mining of Mineral Deposits*, 15(3), 45–53. Dnipro [in English].
3. Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., & Priakhin, A. D. (2007). Donbaskyi derzhavnyi tekhnichnyi universytet u vyvchenni davnoi vyrobnychoi diialnosti plemen skhidnoievropeiskoho stepu ta lisostepu (do vuzivskoho yuvileiu) [Donbas State Technical University in the study of the ancient production activity of the tribes of the Eastern European steppe and forest-steppe (dedicated to the university's anniversary)]. *PHA: Materialy VI-ho Kartamyskoho mizhnarodn. polovoho seminaru*, 5–10. Alchevsk: DonDTU [in Ukrainian].
4. Tatarinov, S. I. (2003). *Drevnie gorniaki-metallurgi [Ancient miners-metallurgists]*. Slaviansk: Pechatnyi dvor [in Russian].
5. Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., & Priakhin, A. D. (2010). Kartamysh kompleks hirnycho-metallurhiinykh pam'iatok bronzovoho viku v Tsentralnomu Donbasi [Kartamysh complex of mining and metallurgical monuments of the Bronze Age in Central Donbas]. *Arkheolohiia*, 2, 87–101 [in Ukrainian].
6. Brovender, Iu. M., & Shubin, Iu. P. (2012). Opyt kompleksnogo izucheniia pamiatnikov proizvodstvennoi deiatelnosti Donetskogo gorno-metallurgicheskogo tsentra epokhi bronzy [Experience of a comprehensive study of monuments of industrial activity of the Donetsk mining and metallurgical center of the Bronze Age]. *DAZ*, 16, 108–113. Donetsk Vid-vo Donetsk nats un-tu [in Russian].
7. Chernykh, E. N. (1967). O terminakh metallurgicheskii tsentr ochag metallurgii i drugikh [About the terms “metallurgical center”, “hotbed of metallurgy” and others]. *SA*, 1, 295–301. Moskva [in Russian].
8. Chernykh, E. N. (1976). *Drevniaia metalloobrabotka na Iugo-Zapade SSSR [Ancient metalworking in the South-West of the USSR]*. Moskva: Nauka [in Russian].
9. Chernykh, E. N. (1978). Metallurgicheskie provintsii i periodizatsiia epokhi rannego metala na territorii SSSR [Metallurgical provinces and periodization of the early metal era on the territory of the USSR]. *SA*, 4, 53–82 [in Russian].
10. Chernykh, E. N. (1978). *Gornoe delo i metallurgiiia v drevneishei Bolgarii [Mining and metallurgy in ancient Bulgaria]*. Sofiia: Izd-vo Bolgarskoi Akademii nauk [in Russian].
11. Chernykh, E. N., Lebedeva, E. Iu., Kuzminykh, S. V., Lunkov, V. Iu.,

12. Gorozhanin, V. M., Gorozhanina, E. N., Ovchinnikov, V. V. et al. (2002). *Gornye vyrabotki i ikh osnovnye uchastki [Mining workings and their main areas]*. Vol. 1. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury [in Russian].
13. Kurtomashev, M. V. (2002). K diskussii o terminakh i poniatiiakh gornometallurgicheskoi oblasti metallurgicheskii tsentr ochag metallurgii [On the discussion about the terms and concepts “mining and metallurgical region”, “metallurgical center”, “hotbed of metallurgy”]. *Severnaia Evraziia v epokhu bronzy: prostranstvo, vremia, kultura: Materialy mezhdunarodn konf.*, 174–176. Barnaul [in Russian].
14. Zaikov, V. V., Luminov, A. M., Zaikova, E. M., & Tairov, A. D. (2011).
15. *Osnovy geoarkheologii [Basics of Geoarchaeology]*. Cheliabinsk: IuUrGU [in Russian].
16. Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V., Lebedeva, E. Iu., Agapov, S. A.,
17. Lunkov, V. Iu., Orlovskaiia, L. B., Teneishvili, T. O. et al. (1999). Arkheologicheskie pamiatniki epokhi bronzy na Kargalakh (poselenie Gornyi i drugie) [Archaeological monuments of the Bronze Age in Kargaly (the settlement of Gorny and others)]. *RA*, 1, 77–102 [in Russian].
18. Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V., Lebedeva, & Lunkov, V. Iu. (2005). Pershinskii nekropol: kurgan № 1 [Pershin necropolis: mound No. 1]. *Kargaly*, vol. 4, 21–48. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury [in Russian].
19. Chernykh, E. N. (2002). Kargaly: fenomen, paradoksy i model funkcionirovaniia [Kargaly: phenomenon, paradoxes and model of functioning]. *Drevneishie etapy gornogo dela v Severnoi Evrazii. Kargalinskii kompleks: Materialy mezhdunarodn. polevogo simpoziuma*, 85–86. Moskva [in Russian].
20. Chernykh, E. N. (2007). *Kargaly [Kargaly]*. Vol. 4. Moskva: Iazyki slavianskoi kultury [in Russian].
21. Matveeva, G. I., Kolev, Iu. I., & Korolev, A. I. (2004). Gorno-metallurgicheskii kompleks bronzovogo veka u s. Mikhailo-Ovsianka na iuge Samarskoi oblasti (pervye rezultaty issledovaniia) [The mining and metallurgical complex of the Bronze Age near the village Mikhailo-Ovsianka in the south of the Samara region (first results of the study)]. *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*, 2, 69–88. Samara [in Russian].
22. Tatarynov, S. I. (2006). Istoriia hirnychoi spravy, metalurhii ta metaloobrobky doby bronzy Skhidnoi Ukrainy [History of mining, metallurgy and metalworking of the Bronze Age of Eastern Ukraine]. *Candidate's thesis*. Donetsk [in Ukrainian].
23. Sanzharov, S. N. (2010). *Vostochnaia Ukraina na rubezhe epokh srednei – pozdnei bronzy [Eastern Ukraine at the turn of the Middle – Late Bronze Ages]*. Lugansk [in Russian].
24. Brovender, Yu. M. (2019). Metalovyrobnytstvo Dnipro-Donskoho rehionu v epokhu rannoho metalu: pidsumky ta perspektyvy doslidzhennia [Metal production of the Dnipro-Don region in the era of early metal: results and prospects of research]. *Materialy 1-ho Vseukrainskoho zizdu*, 229–236. Kyiv: IANANU [in Ukrainian].
25. Brovender, Yu. M. (2016). Donetskyi hirnycho-metalurhiynsi tsentr doby bronzy [Donetsk mining and metallurgical center of the Bronze Age]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
26. Brovender, Yu. M. (2008). Midni rudy Ukrainy yak syrovyna dlia vyrobnychoi diialnosti za doby paleometalu [Copper ores of Ukraine as a raw material for production during

- the paleometal age]. *Szlaki Miedzymorza: Baltik – Bug – Pont (od III do polowy I tys. przed chr.)*, 27–29. Obrzycko [in Ukrainian].
27. Lidi, D. G., Voronina, L. D., Kapluniv, D. R. et al. (1990). *Gornoe delo: terminologicheskii slovar [Mining: terminological dictionary]*. Moskva [in Russian].
 28. *Gornaia entsiklopediia [Mining Encyclopedia]*. (1986). Moskva [in Russian].
 29. Tatarinov, S. I. (1993). *Drevnii metall Vostochnoi Ukrainy. Ocherki istorii gornogo dela, metallurgii i metalloobrabotki v epokhu bronzы [Ancient metal of Eastern Ukraine. Essays on the history of mining, metallurgy and metalworking in the Bronze Age]*. Artemovsk [in Russian].
 30. Kiliachkov, A. P. (1971). *Tekhnologiya gornogo proizvodstva [Technology of mining production]*. Moskva [in Russian].
 31. Brovender, Yu. (2019). On the use of the concept «pit» in archeology. *Visnyk Shkhidnoukrajins'koho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia*, 4(252), 12–16. Sievierodonetsk [in English].
 32. Brovender, Yu. M. (2008). Itogi raskopok tekhnogenogo uchastka na Kartamyshskom rudoproiavlenii [Results of excavations of a technogenic site at the Kartamysh ore occurrence]. *Drevnosti 2006–2008*, 184–203. Kharkov [in Russian].
 33. Brovender, Yu. M. (2010). Poselenie Chervone ozero 3 Donetckogo gornometallurgicheskogo tcentra epokhi bronzы [Settlement Chervone Lake 3 of the Donetsk mining and metallurgical center of the Bronze Age]. *DAZ*, 13/14, 203–221. Donetsk: DonNU [in Russian].
 34. Kuzminykh, S. V. (2004). Metall i metallicheskie izdeliia [Metal and metal products]. *Kargaly*, vol. 3, 76–100. Moskva: Iazyki slavianskoi kul'tury [in Russian].
 35. Kumanin, V. I. (Ed.). (1989). *Tolkovyi metallurgicheskii slovar. Osnovnye terminy [Explanatory metallurgical dictionary. Basic terms]*. Moskva: Russkii iazyk [in Russian].
 36. Korobkov, G. F., Shaposhnikova, O. G. (2005). *Poselenie Mikhailovka – etalonnyi pamiatnik drevneiamnoi kul'tury (ekologiya, zhilishcha, orudiia truda, sistemy zhizneobespecheniia, proizvodstvennaia struktura) [The settlement of Mikhailovka – a standard monument of the ancient pit culture (ecology, dwellings, tools, life support systems, production structure)]*. Sankt-Peterburg: Evropeiskii Dom [in Russian].
 37. Kuznetcova, E. F., & Teplovodskaia, T. M. (1994). *Drevniaia metallurgiya i goncharstvo Tsentral'nogo Kazakhstana [Ancient metallurgy and pottery of Central Kazakhstan]*. Almaty [in Russian].
 38. Gorashchuk, I. V., & Kolev, Iu. I. (2004). Kamennye i kostiane orudiia s rudnika bronzovogo veka Mikhailo-Ovsianka na iuge Samarskoi oblasti [Stone and bone tools from the Bronze Age Mikhailo-Ovsyanka mine in the south of the Samara region]. *Voprosy arkheologii Urala i Povolzhia*, 2, 89–104. Samara [in Russian].
 39. Hoshko, T. Iu. (2011). *Metaloobrobka u naseleenniia Pravoberezhnoi Lisostepovoi Ukrainy za doby piznoi bronzы [Metalworking in the population of the Right Bank Forest-Steppe Ukraine during the Late Bronze Age]*. Kyiv: IA NAN Ukrainy [in Ukrainian].
 40. *Novyi slovar inostrannykh slov [New dictionary of foreign words]*. (2009). By EdwART [in Russian].
 41. Brovender, Iu. M., Gaiko, G. Ia., & Shubin, Iu. P. (2010). Opredelenie obemov gornykh rabot i otsenka dobychi mednykh rud na drevnikh razrabotkakh Kartamyshskogo rudo-

proiavlennia v Donbasse [Determination of the volume of mining work and assessment of copper ore production at the ancient workings of the Kartamysh ore occurrence in the Donbass]. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Ukrainy*, 10, 213–219. Lugansk: SNU [in Russian].

42. Brovender, Yu. M. (2021). Donetskyi hirnycho-metallurhiinyi tsentr i vyrobnychi diialnosti skhidnoievropeiskoho stepu doby bronzy: porivnialnyi analiz vyrobnychoi diialnosti [Donetsk Mining and Metallurgical Center and Production Centers of the Eastern European Steppe of the Bronze Age: Comparative Analysis of Production Activity]. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2(39), 109–118. Kyiv [in Ukrainian].
43. Brovender, Iu. M. (2008). O kharaktere i masshtabakh proizvodstvennoi deiatelnosti na Kartamyshskom gorno-metallurgicheskome komplekse epokhi bronzy [On the nature and scale of production activities at the Kartamysh mining and metallurgical complex of the Bronze Age]. *Problemy istorii i arkheologii Ukrainy: Materialy VI mezhdunarodn. nauchn. konf.*, 13. Kharkov [in Russian].
44. Brovender, Iu. M. (2012). Itogi issledovaniia kompleksa gorno-metallurgicheskikh pamiatnikov na Kartamyshskom rudoproiavlenii Donbassa [Results of the study of the complex of mining and metallurgical monuments at the Kartamysh ore occurrence in Donbass]. *Problemy issledovaniia pamiatnikov arkheologii Vostochnoi Ukrainy: Materialy III-go mezhdunarodn. istor. – arkheolog. nauchn. konf.*, 551–556. Lugansk [in Russian].

Одержано редколегією 17.05.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.130-139

УДК. 94(477.62):629-021.58

Євсеєнко С.А.

ГОРЛІВКА НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1940 – ПЕРША ПОЛОВИНА 1941 РР.)

Метою цієї наукової розвідки є гостра необхідність подолання існуючих старих радянських стереотипів, правдивого й об'єктивного зображення проблем періоду на початковому етапі Другої світової війни, а точніше – в 1940–1941 роках, у населених пунктах, які входили до складу Горлівки. Автор розкриває частину основних проблем розвитку виробничої та соціальної інфраструктури міста на основі використання широкого кола архівних матеріалів та статистичних даних. У цей період у Горлівці продовжується адміністративне реформування, місто поділяється на три райони, проходить процес удосконалення старих промислових підприємств, відкриваються нові, однак соціальна сфера залишається слабкою, що є усталеним для радянського режиму. Місто являє собою адміністративну одиницю з доволі потужним індустріальним

потенціалом (з переважанням видобувної, машинобудівної та хімічної промисловості) і водночас непропорційно слабким сільським господарством та легкою промисловістю, кволою соціальною інфраструктурою.

Ключові слова: Горлівка, реконструкція шахт, водогін, парк, соціальна структура.

Події Другої світової війни стали одним із ключових моментів у новітній історії нашої держави, з огляду на те, що саме на теренах УРСР відбулися основні бойові дій. Водночас саме Україна найбільше постраждала внаслідок окупації. Але, разом із тим, суперечливість та складність політичних та соціально-економічних процесів, що відбувалися тут у 1941–1945 рр., викликають необхідність об’єктивного та неупередженого їх дослідження. Однак, внаслідок того, що означені події у визначенні «Велика Вітчизняна війна» набули ключового значення для радянської, а потім і для російської ідеології та пропаганди, проблема її вивчення трансформувалася з дослідницької площини у площину ідеологічну та політичну.

Відтворення специфічних методологічних схем та тотальне обмеження доступу до джерел радянських часів визначили розвиток доволі специфічного типу «досліджень». Подолання необ’єктивності у вивченні історії Другої світової війни за останні тридцять років відбулося саме за рахунок руйнування ідеологічних стереотипів та залучення нового масиву джерел.

Водночас цей процес стосується головним чином досліджень, присвячених масштабним проблемам зазначеного періоду, натомість у галузі регіональної історії досі відчувається гострий дефіцит праць, що дозволили б скласти об’єктивну картину історії окремих населених пунктів у період війни та особливо – окупації. Дослідницькі напрацювання останніх років і впровадження у науковий обіг великого масиву маловідомих раніше джерел дозволяють поновому подивитися на сукупність процесів, які відбувалися також на території Донеччини в цей період.

Проблема, що вивчається, так і не стала об’єктом ґрунтовного дослідження як у наукових працях радянської історіографії, так і за часів сучасного формування історичної науки. Питання історії Горлівки в роки Другої світової війни, створення промислової площадки між окремими районами міста так і не стали темою окремих наукових розвідок. Це питання у своїх краєзнавчих працях розглядали І. Павлик, П. Жеребецький, А. Шевченко [1]. Найбільш ґрунтовною роботою є нарис і документи, які дозволяють по-новому побачити проблему, що вивчається, авторами яких є В. Сусліков та Д. Титаренко [2].

Метою цієї наукової розвідки є гостра необхідність подолання існуючих старих радянських стереотипів, правдивого й об’єктивного зображення

проблем періоду на початковому етапі війни, а точніше в 1940–1941 роках, у населених пунктах, які входили до складу Горлівки.

Адміністративно Горлівка на початку 1941 р. визначалася як місто обласного підпорядкування та центру Горлівського району, для якого цей рік мав стати ключовим у складному процесі адміністративно-територіальних перетворень, розпочатих ще у 30-ті роки.

Саме створена у вересні 1930 р. шляхом простого об'єднання Петровського (Микитівського) та Залізничанського районів, Горлівка, як нова адміністративна одиниця, отримала у своє підпорядкування величезну територію у 1233,3 км², на якій було 12 селищних та рудничних Рад, що включали ще й 18 сільських [3].

Існування подібного утворення було викликано необхідністю мати постійний робочий, «пролетарський» контроль над сільськими районами, які опиралися проведенню колективізації на містах.

Утворення 2 липня 1932 р. Сталінської області супроводжувалося декларованим перетворенням Горлівської районної ради на міську (що відбулося трохи раніше – 4 квітня того ж року), але в реальності статус району зберігався за цією територією протягом усіх 1930-х рр.

Після завершення колективізації було розпочато процес поступового «урізання» Горлівського району, спочатку за рахунок території окремих сільських Рад, а в 1936 р., з виведенням з його складу території Дзержинська і навколишніх селищ, район фактично поділили навпіл.

Набуття Ново-Горлівкою, Комсомольськом та Калінінським статусу міст, а також утворення 13 лютого 1940 р. відповідних партійних комітетів остаточно заплутало ситуацію – у межах міста обласного підпорядкування існувало ще чотири міста з окремими органами влади.

Намагаючись подолати таке складне і невизначене становище, у квітні 1941 р. обком Сталінської області запропонував створити три внутрішні міські райони, підпорядковані Горлівській міській Раді. Партійні рішення формально закріпили указом Президії Верховної Ради УРСР від 16 червня 1941 р. Цим наказом було позбавлено Калінінськ, Комсомольськ та Микитівку статусу міст та розподілено територію Горлівки на три внутрішні райони, які існують і досі [4, с. 238]. Однак втілення указу відклалося аж до 1943 р., через початок війни. Отже, у нашому нарисі йтиметься мова про територію Горлівського району станом на червень 1941 р., загальним розміром у 433,7 км² та населенням приблизно в 220 000 осіб, з яких понад 40 тисяч були робітниками промислових підприємств [5].

Система міського управління Горлівки, як і загалом у СРСР, являла собою паралельно існуючі виконавчі органи влади – Ради, та реальні носії повноважень – партійні комітети. Виконавчий комітет Горлівської міської Ради з 1938 р.

очоловав Степан Володимирович Судейко, а Горлівським міським комітетом КП(б)У так само з 1938 р. керував Олександр Олександрович Харченко.

Основними галузями економіки довоєнної Горлівки була видобувна (вугільні шахти, ртутний, доломітний та алебастровий комбінати), машинобудівна та хімічна промисловість. Найбільш потужну галузь економіки Горлівського району складала вугільна промисловість, представлена у передвоєнні роки трестом «Артемвугілля», який, у свою чергу, складався з трестів «Горлівськвугілля» та «Калінінвугілля» і об'єднував 12 вугільних шахт.

У четвертому кварталі 1941 р. до них мали додатися ще дві – № 4–5 та «Ново-Кондратьєвська» – з запланованою потужністю по 3000 тонн на добу, однак, з цілком зрозумілих причин, обидві шахти навіть не встигли отримати необхідного обладнання та постійних надшахтних будівель [6].

До тресту «Горлівськвугілля» входили 5 великих шахт із видобутком за 1940 рік:

- шахта «Кочегарка» – 983 788 тонн на рік (30 % від загального видобутку тресту);
- шахта «Комсомолец» – 729 476 тонн (22 %);
- шахта № 5 ім. В.І. Леніна – 740 296 тонн (22,5 %);
- шахта № 19-20 – 703 865 тонн на рік, або 21,5 %.
- шахта «Рудуч» 2 – 128 376 тонн (4 %).

Отже, без урахування відсутніх відомостей по Микитівській групі дрібних копалень, річний видобуток вугілля тресту «Горлівськвугілля» за 1940 рік склав 3 285 801 тонну [7].

До тресту «Калінінвугілля» входило 7 шахт, видобуток вугілля якими у 1940 році склав:

- шахта ім. М. Румянцева – 900 347 тонн, або 29,7 % від загального (але відомості щодо належності шахти у 1941 р. саме до цього тресту мало-вірогідні);
- шахта ім. М.І. Калініна – 862 500 тонн (28,5 %);
- шахта ім. Сталіна – 655 494 тонни (21,6 %);
- шахта Кондратьєвка – 473 601 тонна (15,6 %);
- шахта Підземгаз – 468 880 тонн (15,5 %);
- шахта Олександр-Захід – 270 009 тонн (8,9 %);
- шахта №8 (стара) – 235 266 тонн, тобто 7,8 %.

Отже, в цілому за 1940 рік трестом «Калінінвугілля» видобуто 3 030 100 тонн вугілля [8].

Місячний видобуток вугілля за червень 1941 року склав 279 629 тонн по шахтах «Горлівськвугілля» та 342 919 тонн по шахтах «Калінінвугілля» (без даних по шахті «Олександр-Захід»). У цей самий час у вугільній галузі міста

було зайнято 27 174 особи, з яких на підземних роботах працювало 17 705, з-поміж яких – 3 811 вибійників [9].

Що стосується загального стану забезпечення тресту «Артемвугілля» у передвоєнні роки, то датована вереснем 1940 р. доповідна записка змальовує досить сумну картину, з якої, окрім звичних фактів відсутності лісу для кріплення, транспорту, освітлювальних приладів тощо, найбільше впадає в очі фраза такого змісту: «навіть цвяхи на шахтах тресту відсутні...» [10]. Звіти вказують також і на низький рівень механізації шахт Горлівки.

У червні 1941 р. часткове використання ручної праці при видобутку вугілля спостерігалось лише по шахті № 8 ім. Сталіна (приблизно 10,5% від загального), на всіх інших копальнях праця вибійника мала стовідсоткове забезпечення пневматичними молотками.

Але картина застосування прогресивнішої гірничої техніки виглядає скромно – важкі врубові машини у кількості 14 штук були встановлені лише на шести шахтах міста, а роботу їх впевнено можна вважати неефективною. Так, підтвердженням цьому є те, що станом на червень 1941 р. зі встановлених врубових машин 6 було у ремонті чи у простої, а з 8 «працездатних» машин жодна не використовувалася на повну потужність (виконання плану видобутку складало від 12,6% по шахті «Кочегарка» до 92% по шахті № 9) [11].

На жаль, окрім цього, механізація праці не розповсюджувалася за межі забою. Підземна відкатка подекуди залишалася кінною, оскільки кількість електровозів (148 машин різних типів, в середньому по 10–15 на одну шахту) була недостатньою.

Роботи на поверхні, особливо відкатка та сортування вугілля, майже цілком здійснювалися вручну, часто з використанням праці жінок. Зважаючи, що виробник гірничої техніки – Горлівський машинобудівний завод ім. С.М. Кірова – знаходився практично поряд із шахтами, а, отже, і консультації фахівців, і обслуговування машин були доступні, але спадає на думку, що керівництво як шахт, так і трестів, більше переймалося рівнем видобутку вугілля, ніж питаннями механізації, та й надійність вітчизняного обладнання залишала бажати кращого.

Машинобудівна галузь промисловості в Горлівці була представлена заводом ім. С.М. Кірова, який випускав шахтне обладнання. Станом на 1940 р. завод займав територію виробничих площ обсягом в 54698 м², 5386 працівників (з них 4119 осіб робочих професій та 619 осіб інженерно-технічного персоналу).

Завод протягом року випустив 746 важких врубових машин ГТК-3, 1679 насосів різних типів, 1316 корпусів моторів, 77 вентиляторів та на 17 тисяч карбованців запчастин для різного гірничого обладнання. Валова продукція машзаводу за 1940 рік склала 76 139 000 карб., товарна – 70 551 000 карб. [12].

Хімічну промисловість презентували Азотно-туковий завод ім. С. Орджонікідзе, Ново-Горлівський та Микитівський коксохімічні заводи, що давали до 6 тисяч тонн коксового вугілля на добу, та завод Наркомату боєприпасів № 64.

Азотно-туковий завод був одним із найбільших підприємств у галузі, на ньому працювало 8 тисяч робітників. Його основна продукція – аміак, аміачна вода та аміачна селітра, міцна та слабка азотна кислоти, сірчана кислота, балонний кисень. Завод мав основні цехи № 1–12, цех СКБ, парокотельню, електроцех, потужну ремонтну майстерню, крім того, протягом 1941 р. планувалося запустити в експлуатацію новий цех № 3679, змонтувати установку регенерації газойля, переобладнати електричну та механічну майстерні [13].

Завод Наркомату боєприпасів № 64 мав виробляти до 36000 тонн сульфітного (для оборонних потреб) та сирого (для шахтної вибухівки) тринітротолуолу на рік. Однак погана виробнича дисципліна та постійні перебої у забезпеченні сировиною призвели до того, що у 1940 р. завод виконав план з валової продукції лише на 67,9% (а по військових замовленнях – на 55,7%) [14].

Окрім названих підприємств, у Горлівці працювали Микитівський доломітний та алебастровий заводи, Центральна електростанція потужністю у 12000 кіловат, у III кварталі 1941 р. планувався до запуску завод залізобетонних труб [15].

Місцева промисловість Горлівки складалася з:

- двох комунальних шахт («Солідарність Донбасу» та «Жовтнева революція»);
- дрібних напівкустарних підприємств – механічної майстерні (цеха – годинниковий, точної механіки, нікелювальний, з ремонту гармонік, модельний та механічний);
- чавунно-ливарного заводу при ГМЗ, чотирьох годинникових майстерень, хімічного комбінату та меблевої фабрики;
- підприємств будівельного профілю (цегляного заводу, піщаних та вапнякових кар'єрів);
- швацької майстерні.

Кооперативна промисловість об'єднувалася у шість артілей («Прогрес», «Червоний Жовтень», «Червона Зоря», ім. Комінтерна, Коопхудожник та Транспортбуд) [16].

У сільському господарстві Горлівського району в 1941 р. використовувалося 23365 га оранки, з яких колгоспами – 4239 га та радгоспами і підсобними господарствами підприємств – 19124 га. Головними культурами були зернові та кормові, земельної площі під овочі було зайнято близько 2%, і під картоплю – близько 3%. Поголів'я худоби на 1 жовтня 1941 р. мало такий вигляд: великої рогатої худоби – 4912 голів, коней – 1686 голів, свиней – 19839 голів,

дрібної рогатої худоби – 1 342 голови, птахів – 8 870 штук та 742 бджолиних родини на пасіках [17].

Місто мало більш-менш впорядковану центральну частину та досить занедбані окраїни. Близько 30 км. складала протяжність брукованих вулиць та тротуарів. Каналізація була виключно тільки в центральній частині Горлівки. Централізований водогін було збудовано в центрі і також у Микитівці. Тоді як інші райони міста користувалися вуличною водогінною мережею та вигрібними ямами.

Дуже гостро стояла в місті житлова проблема. Так, на селищі шахти «Кочегарка» у 1941 р. повністю житлом було забезпечено тільки біля 5% населення, середній розмір житлової площі на одну особу складав 3,75 м² при нормі у 6 м² [18.]

У Горлівці нараховувалося 50 шкіл (разом із сільськими – 74), з яких 27 – з повною та неповною середньою освітою. 23 школи були з початковою. У школах навчалося близько 24,5 тисячі учнів. Також у місті працювали: гірничий технікум і медична школа, гірничопромислове училище та ФЗУ. Було відкрито 4 палаци культури, 11 клубів. У 1940 р. в Горлівці було відкрито український драматичний театр [19].

Отже, підводячи підсумки, необхідно зазначити, що Горлівський район у 1940-му – першій половині 1941 р. являв собою адміністративну одиницю з доволі потужним індустріальним потенціалом (з переважанням видобувної, машинобудівної та хімічної промисловості) і водночас непропорційно слабким сільським господарством та легкою промисловістю, кволюю соціальною інфраструктурою.

SUMMARY

The purpose of this scientific investigation is the need to overcome the existing old Soviet stereotypes, and an objective depiction of the problems in the settlements that were part of the town of Horlivka in 1940-1941. The author reveals some problems of the industrial and social infrastructure in the town using of a wide range of archival materials and statistical data. During this period, administrative reformation was continued in Horlivka, the town was divided into three districts, old industrial enterprises were being improved, new ones were being opened, but the social sphere remained weak. The town was an administrative unit with a fairly strong industrial potential (with a predominance of mining, machine-building and chemical industries) and at the same time with disproportionately weak agriculture and light industries, and weak social infrastructure.

Keywords: Horlivka, mine reconstruction, water supply, park, social structure.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Павлик И.С. Горловка. Историко-экономический очерк. Донецк : «Донбасс», 1971; Жеребечкий П.И. Горловка. Научно-публицистические очерки. Донецк : Издательское предприятие КП «Регион», 2001; Жильцов И.А. Горловка. Путеводитель. Донецк : Донбасс, 1980; Шевченко А.В. Як починалася Горлівка. Горловка, 1997.
2. Сусликов В. С., Титаренко Д. М. Горлівка в період Великої Вітчизняної війни та перші повосенні роки (1941-1950): історичний нарис та джерела / В. С. Сусликов, Д. М. Титаренко. Донецьк: Норд-прес, 2010.
3. ДОДА, ф. Р-4301, оп. 1, спр. 1, лл. 78-84.
4. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша / Упоряд. Сусликов В. С., Шевлякова Т. Ю., Маслова Л. В., та ін. Горлівка : Поліпрес, 2007.
5. ДОДА, ф. 326, оп. 1, спр. 1926, арк. 49.
6. Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 301, арк. 2-3.
7. Там само, ф. Р-4301, оп. 1 дод., спр. 1, арк. 78-84.
8. Там само, ф. Р-5337, оп. 1, спр. 176, арк. 1, 6-7.
9. Там само, ф. Р-4301, оп. 1 дод, спр. 2, арк. 189, 192, 195, 198, 201, 204; ф. Р5337, оп. 1, спр. 1, арк. 6, 12, 15, 18, 21.
10. Там само, ф. 232, оп. 2, спр. 361, арк. 60-62.
11. Там само, ф. Р-4301, оп. 1 дод, спр. 2, арк. 187-202, ф. Р-5337, оп. 1, спр. 1, арк. 1-21.
12. Там само, ф. 232, оп. 8, спр. 173, арк. 53-55, 65.
13. Там само, ф. 326, оп. 1, спр. 1943, арк. 1, 45; оп. 2, спр. 97, арк. 17; спр. 48, арк. 176.
14. Там само, ф. 232, оп. 2, спр. 361, арк. 32-33; ф. 326, оп. 5, спр. 46, арк. 46-49.
15. Там само, ф. 326, оп. 1, спр. 1926, арк. 49-51.к
16. Там само, ф. Р-4649, оп. 1, спр. 10, ар. 103-104.
17. Там само, ф. 232, оп. 8, спр. 222, арк. 125.
18. Там само, ф. 326, оп. 1, спр. 1926, арк. 49-55.
19. Там само, ф. 326, оп. 2, спр. 48, арк. 172.

REFERENCES

1. Pavlik, I. S. (1971). *Gorlovka. Istoriko-ekonomicheskii ocherk [Gorlovka. Historical and economic essay]*. Donetsk: «Donbass» [in Russian];
2. Zherebetskii, P. I. (2001). *Gorlovka. Nauchno-publitsisticheskie ocherki [Gorlovka. Scientific and journalistic essays]*. Donetsk: Izdatelskoe predpriiatie KP Region [in Russian];
3. Zhiltsov, I. A. (1980). *Gorlovka. Putevoditel [Gorlovka. Guidebook]*. Donetsk: Donbass [in Russian];
4. Shevchenko, A. V. (1997). *Yak pochynalasia Horlivka [How Horlivka began]*. Horlivka [in Ukrainian].

5. Suslykov, V. Ye., & Tytarenko, D. M. (2010). *Horlivka v period Velykoi Vitchyznianoï viiny ta pershi povienni roky (1941–1950): istorychnyi narys ta dzherela [Horlivka during the Great Patriotic War and the first postwar years (1941–1950): historical sketch and sources]*. Donetsk: Nord-pres [in Ukrainian].
6. DODA, f. R-4301, op. 1, spr. 1, ll. 78–84 [Donetsk Regional State Archives (DRSA), fund R-4301, description 1, file 1, pp. 78–84]. [in Ukrainian].
7. Suslykov, V. Ye., Shevliakova, T. Yu., Maslova, L. V. et al. (Cmps). (2007). *Istoriia Horlivky v dokumentakh i materialakh. Chastyna persha [History of Horlivka in documents and materials. Part one]*. Horlivka: Polipres [in Ukrainian].
8. DODA, f. 326, op. 1, spr. 1926, ark. 49 [DRSA, fund 326, description 1, file 1926, p. 49]. [in Ukrainian].
9. *Tam samo*, f. 326, op. 2, spr. 301, ark. 2–3 [Ibid., fund 326, description 2, file 301, pp. 2–3]. [in Ukrainian].
10. *Tam samo*, f. R-4301, op. 1 dod., spr. 1, ark. 78–84 [Ibid., fund R-4301, description 1 additional, file 1, pp. 78–84]. [in Ukrainian].
11. *Tam samo*, f. R-5337, op. 1, spr. 176, ark. 1, 6–7 [Ibid., fund R-5337, description 1, file 176, pp. 1, 6–7]. [in Ukrainian].
12. *Tam samo*, f. R-4301, op. 1 dod, spr. 2, ark. 189, 192, 195, 198, 201, 204; f. R-5337, op. 1, spr. 1, ark. 6, 12, 15, 18, 21 [Ibid., fund R-4301, description 1 additional, file 2, pp. 189, 192, 195, 198, 201, 204; fund R-5337, description 1, file 1, pp. 6, 12, 15, 18, 21]. [in Ukrainian].
13. *Tam samo*, f. 232, op. 2, spr. 361, ark. 60–62 [Ibid., fund 232, description 2, file 361, pp. 60–62]. [in Ukrainian].
14. *Tam samo*, f. R-4301, op. 1 dod, spr. 2, ark. 187–202, f. R-5337, op. 1, spr. 1, ark. 1-21 [Ibid., fund R-4301, description 1 additional, file 2, pp. 187–202; fund R-5337, description 1, file 1, pp. 1–21]. [in Ukrainian].
15. *Tam samo*, f. 232, op. 8, spr. 173, ark. 53–55, 65 [Ibid., fund 232, description 8, file 173, pp. 53–55, 65]. [in Ukrainian].
16. *Tam samo*, f. 326, op. 1, spr. 1943, ark. 1, 45; op. 2, spr. 97, ark. 17; spr. 48, ark. 176 [Ibid., fund 326, description 1, file 1943, pp. 1, 45; description 2, file 97, p. 17; file 48, p. 176]. [in Ukrainian].
17. *Tam samo*, f. 232, op. 2, spr. 361, ark. 32–33; f. 326, op. 5, spr. 46, ark. 46–49 [Ibid., fund 232, description 2, file 361, pp. 32–33; fund 326, description 5, file 46, pp. 46–49]. [in Ukrainian].
Tam samo, f. 326, op. 1, spr. 1926, ark. 49–51.k [Ibid., fund 326, description 1, file 1926, pp. 49–51.kj]. [in Ukrainian].
Tam samo, f. R-4649, op. 1, spr. 10, ar. 103–104 [Ibid., fund R-4649, description 1, file 10, pp. 103–104]. [in Ukrainian].
Tam samo, f. 232, op. 8, spr. 222, ark. 125 [Ibid., fund 232, description 8, file 222, p. 125]. [in Ukrainian].
18. *Tam samo*, f. 326, op. 1, spr. 1926, ark. 49–55 [Ibid., fund 326, description 1926, pp. 49–55]. [in Ukrainian].

19. *Tam samo, f. 326, op. 2, spr. 48, ark. 172 [Ibid., fund 326, description 2, file 48, p. 172]. [in Ukrainian].*

Одержано редколегією 22.12.2022 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.139-145

УДК 929 «2022»

Лусак Т.К.

ВИПУСКНИК СЛОВ'ЯНСЬКОГО КОЛЕДЖУ – ОБОРОНЕЦЬ МАРІУПОЛЯ

Стаття висвітлює сучасні події російсько-української війни. На прикладі випускника коледжу створюється картина протистояння українців «братній» навалі. Авторка використовує метод біографістики, який надає можливість на подіях життя однієї людини відтворити історичний фон основних подій, надати історичний портрет людини на тлі епохи.

Метою статті є дослідження участі випускника коледжу Богдана Грищенкова в обороні міста Маріуполя та перебування його у полоні рашистів. Активно залучаються усні історичні матеріали, що підтверджує дієвість та важливість методу усної історії в сучасному історіописанні. У роботі піднімаються важливі проблеми відповідальності за скоєні воєнні злочини, необхідність вшанування пам'яті полеглих учасників війни та поважного ставлення як окремої людини, так і суспільства в цілому до її ветеранів. Книга випускників коледжу, яку готують до ювілею закладу освіти, стане одним із проявів такого шанування.

Ключові слова: оборона Маріуполя, бригада «Азов», військовополонені, Книга випускників.

Історична довідка. Батальйон «Азов» було створено 05 травня 2014 року у м. Бердянськ як батальйон патрульної служби поліції особливого призначення МВС на підставі рішення Міністерства внутрішніх справ України.

17 вересня 2014 року наказом міністра внутрішніх справ України батальйон «Азов» було реорганізовано та розширено до складу полку поліції особливого призначення «Азов» МВС.

11 листопада міністром внутрішніх справ України було підписано наказ про переведення полку «Азов» до складу Національної гвардії України з подальшою доукомплектацією його до бойового стандарту бригад Національної гвардії, як окремий загін спеціального призначення «Азов» військової частини 3057 Національної гвардії України.

У лютому 2023 року окремих загін спеціального призначення «Азов» став 12-ю бригадою спеціального призначення НГУ «Азов» [1].

Метою статті є дослідження участі випускника коледжу Богдана Грищенкова в обороні міста Маріуполя та перебування його в полоні у рашистів.

Метод дослідження – літературно-інформаційний: опрацювання книг, авторами яких є працівники і вихованці гуртка, «Наші друзі – військові!», «Наші друзі – військові 2», інтернет-ресурси, інтерв'ю з Богданом та його мамою [2].

Богдан Грищенков вступив на навчання до Відокремленого структурного підрозділу Слов'янський коледж Національного авіаційного університету в 2012 році. Навчався в групі 1E12 за спеціальністю «Монтаж та обслуговування електрообладнання аеропортів». Класним керівником Богдана був Гризодуб Павло Валерійович, який характеризував його як дисциплінованого, чемного, порядного курсанта. У 2015 році він закінчив коледж і вирішив присвятити своє життя військовій службі.

На це рішення вплинула окупація рашистами міста Слов'янська, яка тривала з 12 квітня по 05 липня 2014 року, зміна світоглядних наративів і бажання взяти участь у звільненні окупованої частини Донецької області.

Богдан вирішив служити саме в полку «Азов» з декількох причин: там уже рік служив однокласник, який надавав тільки позитивні відгуки про цей підрозділ, саме влітку 2015 року в Києві проходив відбір до цього підрозділу, позитивна ідейна та моральна характеристика полку.

Новоприбулий борець «Азову» отримав псевдо «Пугач», почав навчатися військовій справі і боронити місто Маріуполь. За його словами, у підрозділі служили глибоко мотивовані люди, які не хотіли десь відсидітися, а проходили військовий вишкіл задля майбутньої перемоги.

Бійці ретельно займалися бойовою підготовкою, що дало великий результат на початку повномасштабної війни.

Повномасштабну війну капітан Грищенков зустрів вдома, а після повідомлення про початок війни, прибув до своєї частини. В дорозі почув вибухи і остаточно зрозумів, що війна дійсно розпочалася.

«Російські війська стрімко наблизилися до Маріуполя із Заходу – напрямку, з якого ніхто не чекав на загрозу.

Місто атакували 18–22 тис. росіян за потужної підтримки важкої техніки, артилерії, авіації та флоту. Їм протистояли близько 5,7 тис. українських захисників з дуже обмеженою кількістю зброї та боєприпасів. Навіть за такого співвідношення сил битва за Маріуполь тривала 86 днів, 82 з яких – у цілковитому оточенні» [3].

«Домаха... Павловськ... Маріуполь... Жданов... Маріуполь... Колись у цьому місті пахло йодом, рибою та фруктовими деревами з Малої Садової. Саманними будівлями, газовими ліхтарями та староримським гранітом від

вимощених бруківок. Громадськими лазнями, шкіряними майстернями, рибними заводами.

Трохи пізніше – Покровським ярмарком, який торгує калошами, донецьким вугіллям, завантаженим на пароплав «Ведмедиця», заводами й купальнями.

Ще рік тому – напівзамкненим морем, грушами та жасмином. Літнім відпочинком, цукровим пляжним піском та кембриджською геранню з вулиці Куїнджі.

Зараз на місці Маріуполя – сонячного, із запахами йоду, риби та Покровського ярмарку – стоїть обвуглена примара. Він ще дихає, але дихання уривчасте. Місто більше не оточене гладеньким морем. Немає дівчат, одягнених у синій блузон, написаних Тетяною Яблонською, Драмтеатру з виставами Толстого, Чехова та Шукшина. Дитячих садків, які співають на всі лади «Морозець, морозець, пощипав нам щічки», та стадіону, який за старою звичкою зуть «Іллічівцем». Лишилися тільки виснажені люди й занімілі діти. Повідомлення в телефоні «Будь ласка, не плач» і жменя гречки, «запарена» холодною водою. Каркаси будівель, що пам'ятають і рибні заводи, і фестивалі GogolFest і шкіряні майстерні», – так описує знищений Маріуполь весною 2022 року письменниця Ірина Говоруха у своїй книзі «Плахта. Південний Схід» [4, с. 7–8].

Богдан разом зі своєю ротою зайшли на територію заводу Азовсталь приблизно 20 квітня 2022 року. За його словами, вона була передостанньою. Тобто азовці під керівництвом Б. Грищенкова захищали Маріуполь майже до останнього.

Завод Азовсталь залишався під контролем України завдяки відважним захисникам, включаючи військових із полку «Азов». Вони фактично опинилися в повній блокаді і зазнали важких умов життя без води, їжі, медикаментів та боеприпасів.

Тривалий час російським військам не вдавалося захопити Азовсталь, завдяки його складній логістиці та власним підземним комунікаціям. Проте, українська влада прийняла важливе рішення з метою збереження життя захисників – здачу Азовсталі, як операцію з порятунку. Захисників повинні бути обміняні на полонених російських військових через посередництво ООН і Міжнародного Червоного Хреста.

На пропозицію скласти зброю і вийти з Азовсталі Б. Грищенков відреагував позитивно. Бо обставини були надто складні: ворог мав перевагу в усіх видах озброєння та боеприпасах, інтенсивні бої тривали вже два з половиною місяці, багато важко поранених не отримували належної медичної допомоги, оскільки не вистачало ліків.

Але наші вороги розпочали кампанію засудження цих воїнів до смертної кари. Більшу частину з них відправили до виправної колонії в село Оленівка

під Донецьком, де вони перебували у моторошних умовах, призначених для кримінальних злочинців.

Ось як наш випускник згадує про перебування в полоні: «Табором Оленівку назвати не можна. Це бараки, територія з парканом, колючкою. Ти не володієш собою. Тебе годують, викликають на допити. Ти не володієш нічим і підконтрольний росіянам та так званим «ДНРівцям».

У нашому бараці за кількістю спальних місць мало бути до 100 людей, а перебувало понад 330 спочатку, потім ставало все менше, бо забирали когось в одне місце, когось – в інше.

Спочатку було дуже важко з їжею. Потім усе трішки стабілізувалося, але достатньої кількості їжі не було, і полоненні часто втрачали від слабкості свідомість.

Під час перебування в полоні мріяв про прості речі, згадував своє життя, хотілося вийти звідси, бути в Україні, побачити маму, бабусю з дідусем, поїхати кудись відпочити з дружиною. Почав більше цінувати людяність, дружбу, хліб.

Увечері перед терористичним актом ми спілкувалися з побратимами, бо більше не було що робити. Книг вже у цьому бараці не було, ми їх залишили в попередньому.

Там була така спека! Тому ходили та розмовляли. На жаль, більшість моїх співрозмовників загинули.

У таку спеку в душному бараці спати було дуже неприємно. Багато хто не спав, тому крутилися, спілкувалися. Але нам у цей день сказали, щоб о 22.30 год. Усі були в бараці. Виходити в туалет можна було по одному чи по двоє, хоча до цього вечора дозволялося гуляти і на прилеглий території.

Там, за територією колонії, були вогневі позиції артилерії. Тобто, коли звідти працювали, то вікна дрижали. Коли була відповідь з українського боку, ми були надзвичайно морально задоволені.

Пам'ятаю, що в ту ніч з однієї сторони касета Градів ударила, потім був якийсь вибух десь дуже близько і вилетіло скло. Вікна не дозволяли відчиняти, щоб хоча б свіже повітря було. Тому, коли одне скло вилетіло, я підняв голову й подумав: «О, буде свіже повітря!». Накрився та ліг далі спати.

Прокинувся від високої температури, був на підлозі. Усе пекло, було гаряче. На спині відчув вогонь. Зрозумів, що багато диму було з боку виходу. Усе горить ліворуч і праворуч. І такий нелюдський крик по всьому бараці!

Якось інтуїтивно вирішив перевірити ліжко, де був командир першої роти. Його не було. Я декілька раз крикнув: «Хто є з третьої роти?». Хтось дав звук, але я вже зрозумів, що в мене під ногами скло та вогонь, тому почав пересуватися ближче до виходу.

Там якийсь хлопець стояв навколішки та кричав. Я йому кажу: «Братику, давай з ангара виліземо». Він відповів, що не зможе. Але я його все ж таки

витагнув. Потім почав дивитися, що зі мною – там була кров, моя чи не моя було не зрозуміло.

Навколо лунали крики. Ми намагалися трьохсотим надати хоча б якусь медичну допомогу – перев'язували футболками, шнурками. Потім ще дотягнули вже за територію й цього хлопця. Я не знаю, чи живий він, чи ні, тягли, щоб не згорів. Витягали й 200-х, які вже були загиблі.

Там просто був хаос – люди кричать та горять, а ти нічого не можеш зробити. Яким медиком ти б не був, які б ти курси не проходив, але пальцями півголови не склеїш.

Але цікаво, що перед вибухом охорона, яка нас на відстані десь метрів 50 охороняла, коли ми заїжджали, викопала собі окоп. Такий собі бліндаж, але без накриття і з бруствером в сторону. Це дуже дивно.

І навіщо нас було переселяти до цього бараку, який не обладнаний для життя.

Охорони ніде не було видно. Хлопці проламали паркан, і ми просто почали виходити за територію бараку, що палав, бо вогонь міг перекинутися і на нас.

Коли ж зібралися всі в одному місці, то перенесли найтяжчих поранених ближче до паркану, мертвих – теж ближче до нього. Легкопоранені знаходилися десь посередині, а більш вцілілих ніхто не контролював.

Тільки після двох годин до поранених допустили медичних працівників, які зробили фільтрацію поранених: тяжкі, середні, легкі. Намагалися ще врятувати тих, хто помирав прямо біля паркану.

Уже на світанку, о четвертій, чи п'ятій годині, почали приїжджати не швидкі допомоги, а КАМАЗи, й ми подавали список на охорону. Потім поранених вивозили в лікарні міста Донецька.

Я поїхав в останній чи передостанній партії, бо в мене були мінімальні поранення порівняно з іншими побратимами. Весь наступний час перебував у лікарні до моменту обміну» [5].

Пережити ніч з 28 на 29 липня 2022 року у нашвидкуруч побудованому бараці в російському полоні зі 193 полонених не змогли щонайменше 50 захисників. Ще 70 зазнали поранень внаслідок терористичного акту, який вчинили росіяни.

Боєць полку «Азов», капітан, випускник нашого коледжу Богдан Грищенко не тільки вижив, його обміняли 21 вересня 2022 року, разом із 214 українськими захисниками Маріуполя, пройшов реабілітацію, але й знайшов у себе сили повідати світу про цей жахливий теракт, який здійснили агресори.

Нині Богдан Грищенко повернувся до служби.

У 2024 році Відокремленому структурному підрозділу «Слов'янський фаховий коледж Національного авіаційного університету» виповниться 60

років, і стаття про нашого захисника увійде до книги про видатних випускників коледжу, робота над якою триває сьогодні.

SUMMARY

The article highlights the current events of the Russian-Ukrainian war. The resistance of Ukrainians to the invasion is shown on the example of a college graduate. The author uses the biographical method to reproduce the historical background of the main events on the events of a person's life. The purpose of the article is to study the participation of the college graduate Bohdan Hryshchenkov in the defence of the city of Mariupol and his stay in the captivity. Oral historical materials are widely used in the article to confirm the effectiveness and importance of the oral history method in modern historiography. The work deals with important issues of responsibility for committed war crimes, the need to honour the memory of fallen war participants and the attitude of both an individual and society as a whole to veterans. The book of college graduates, which is being prepared for the anniversary of the educational institution, is going to be one of the respect manifestations.

Keywords: defence of Mariupol, “Azov” brigade, prisoners of war, Book of graduates.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Сайт полку «Азов». URL : <https://azov.org.ua/pro-nas/> (дата звернення 25.09.2023).
2. Завгородній С., Лисак Т. Наші друзі – військові. Краматорськ. «Друкарський двір», 2017. С. 95–97.
3. Сайт редакції ТЕКСТИВ і мариупольського сайту 0629.com.ua. URL : https://texty.org.ua/d/2023/mariupol_chronicles/ (дата звернення 25.09.2023).
4. Говоруха Ірина. Плахта. Південний схід. Київ: Саміт – книга, 2023. 430 с., С. 7–8.
5. Сайт «Вікна». URL : <https://vikna.tv/istorii/interviu/intervyu-zahysnyka-mariupolya-yakuj-vyzhyv-u-terakti-v-olenivezi/?fbclid=IwAR37aEcs2uMC6ChfExrECerNMAk1gdf2E4gh5P18HR7cE0erKLdR8KCv-js> (дата звернення 26.09.2023).

REFERENCES

6. Sait polku “Azov”. URL : <https://azov.org.ua/pro-nas/>. [in Ukrainian].
7. Zavhorodnii S. & Lysak T. (2017). Nashi druzi – viiskovi [Our friends are military]. Kramatorsk. «Drukarskyi dvir» [in Ukrainian].
8. Sait redaktzii TEKSTIV i mariupolskoho сайtu 0629.com.ua. URL : https://texty.org.ua/d/2023/mariupol_chronicles/ [in Ukrainian].
9. Hovorukha I. (2023) Plakhta. Pivdennyi skhid [Sheet the South-east]. Kyiv: Samit – knyha [in Ukrainian].

10. Sait «Vikna». URL : <https://vikna.tv/istorii/interviu/intervyu-zahysnyka-mariupolya-yakyj-vyzhyv-u-terakti-v-olenivci/?fbclid=IwAR37aEcs2uMC6ChfExrECerNMAk1gdf2E4gh5P18HR7cE0erKLdR8KCv-js> [in Ukrainian].

Одержано редколегією 26.09.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.145-150

УДК 94(477)+093 «20»

Новосельський А.М.

ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПРЕЙСКУРАНТІВ ЯК ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ДІЯЛЬНОСТІ БЕЛЬГІЙСЬКИХ СКЛЯНИХ ПІДПРИЄМСТВ КОСТЯНТИНІВКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Дослідження присвячено питанню інформаційного потенціалу прейскурантів як джерела з історії діяльності бельгійських скляних підприємств Костянтинівки кінця ХІХ – початку ХХ ст. Мета роботи – визначити структуру прейскурантів, проаналізувати зміст та сутність прейскурантів товариства Скляних заводів за чотири роки видання відомостей (фрагментарно 1909 і 1912 рр., повно 1913 і 1916 рр.). Наукова новизна роботи полягає в тому, що в сучасних загальних виданнях щодо діяльності бельгійських товариств різних галузей на території Катеринославської губернії, зокрема, й у межах сучасної Донецької області, прейскуранти скляних товариств не розглядалися і не були залучені як джерела вивчення історії промислового розвитку краю. У висновку прейскуранти бемського, матового, візерунчастого віконного скла та дзеркал товариства Скляних заводів надають цінний матеріал перш за все з питань виробничої та комерційної діяльності, оскільки детально представляють розрахунки вартості бемського віконного скла та широке коло відомостей стосовно номенклатури всієї скляної продукції власного підприємства.

Ключові слова: бельгійське скляне виробництво, прейскуранти, скляна продукція, віконне скло, дзеркальне скло.

У кінці ХІХ – на початку ХХ ст. серед найактивніших європейських інвесторів, які вкладали кошти у розвиток промисловості на півдні України, були бельгійці – піддані Королівства Бельгія, для яких одним із пріоритетних напрямів було виробництво скла. У Катеринославській губернії таким місцем скляного виробництва стала станція Костянтинівка Бахмутського повіту (сьогодні м. Костянтинівка, Донецької області), де з 1897 р. діяли скляний і пляшко-

вий заводи, що належали організованому в Бельгії акціонерному товариству «Скляних заводів на Дінці» (Societe des Verreries de Donetz), і з 1900 р. – дзеркальний, що належав анонімному товариству «Дзеркальних заводів на Півдні Росії» (Societe anonyme des Glaceries du midi de la Russie) [1, с. 6–7; 76–77] (надалі скорочено – товариство Скляних заводів і товариство Дзеркальних заводів). Цей комплекс підприємств бельгійського скляного виробництва не мав собі подібних в Україні.

У досліджуваній період, враховуючи загальні тенденції розвитку підприємств Європи та Російської імперії, бельгійські скляні товариства використовували у своїй комерційній діяльності преїскуранти. Преїскуранти – довідники цін на різні види і сорти товарів або на певні послуги. Що призначалися для потенційних клієнтів, як наголошувало товариство Скляних заводів, «преїскуранти та докладні кошториси на запит» [2, с. 6].

У дослідженні розглянуто питання інформаційного потенціалу преїскурантів як джерела з історії діяльності бельгійських скляних підприємств Костянтинівки кінця XIX – початку XX ст. У рамках цього дослідження передбачається також визначити їх структуру, зіставити, проаналізувати зміст та суть відомостей.

Це питання стало предметом дослідження вперше. У сучасних загальних виданнях щодо діяльності бельгійських товариств різних галузей на території Катеринославської, зокрема, й у межах сучасної Донецької області, преїскуранти скляних товариств не розглядалися, не були залучені [3; 4]. Частково зміст преїскурантів проаналізовано в контексті праці автора щодо історії скляного виробництва у Костянтинівці [1].

На сьогодні відомі преїскуранти товариства Скляних заводів чотирьох років видання [5; 6; 7: 8]. Про більш ранні видання, ніж 1909 р., відомості відсутні. Щодо останнього, є непряма згадка 1917 р. [9]. Доступні екземпляри збереглися не в повному вигляді, зокрема, фрагментарно 1909 і 1912 рр., достатньо повно 1913 і 1916 рр. Преїскуранти за змістом фактично уніфіковані, різняться по роках доповненнями, відповідно, – певною кількістю сторінок, тобто вмістом відомостей.

Загальний зміст відображає повна назва: Преїскурант бемського, матового, візерунчастого віконного скла та дзеркал. Широко представлені розрахунки вартості віконного скла. За основу взято таке: товщина одинарна, полуторна, подвійна; сорти від 1-го до 3-го; розряди від 1-го до 9-го; міра у вершках, листах і ящиках. Для зручності розрахунків була подана таблиця «Міра одного листа скла у перекладі на дюйми та міліметри» [7, с. 7; 8, с. 7], у якій також вказані окремі сталони, зокрема, «1 вершок = 1,75 дюйма = 44,45 міліметра».

Основу преїскурантів складали такі розрахунки. «Ціна бемського скла одинарної товщини, розмірами від 1-го до 9-го розряду включно» [7, с. 12;

8, с. 12] і «Ціна бемського скла полуторної товщини, розмірами від 10-го до 17-го розміру включно» [7, с. 27; 8, с. 28]. Ціна показана за один лист. Ціна скла подвійної товщини окремо не була розрахована, втім зазначалось, що подвійне цінується на одну третину дорожче. Після загальних назв, на окремих сторінках, були подані таблиці. Зокрема, «розрядів, розмірів, кількості листів у ящиках і ціна за лист скла одинарної товщини 1-го, 2-го та 3-го сортів» [7, с. 13; 8, с. 13]. «Ціна за лист полуторного скла розміром від 10-го до 17-го розміру включно», де були такі колонки, як міра у вершках, кількість листів у ящику, ціна за лист 1-го та 2-й сортів [7, с. 28; 8, с. 29]. Ціна вказувалась у рублях та копійках. Кожен з наступних преїскурантів скасовував попередній.

Окрему сторінку займала таблиця з цінами за ящик бемського скла (одинарної товщини) від 1-го до 3-го сорту [6, с. 8; 7, с. 8; 8, с. 8]. А також розцінка матового, матово-візерчастого, візерункового та гофреного скла [6, с. 9; 7, с. 9; 8, с. 9]. «Всі ці ціни без усіяких знижок».

Пропонувалось кольорове віконне скло різних кольорів: червоний, зелений, синій та інші; а також візерунчасті, власного вироблення [7, с. 39]. У преїскуранті за 1916 р. надрукована окрема таблиця «Преїскурант на кольорове скло одинарної товщини (ціни розуміються за ящик бемського укладання) [8, с. 42]. «Усі ціни розуміються нетто франко ст. Костянтинівка». Окремо наголошувалось, що зразки скла із зазначенням умов купівлі надсилалися на першу вимогу безкоштовно. Крім того, «у великому виборі» звичайне бемське візерунчасте і матово-візерчасте скло різноманітних красивих малюнків, виконані «кращою закордонною емаллю, що не змивається і не стирається» [7, с. 39].

Крім власне віконного скла, у преїскурантах містилися відомості щодо іншої скляної продукції. Так, зокрема, пропонувалось скло «Фото», яке використовується переважно заводами фотографічних пластин [7, с. 11; 8, с. 11]. «Пробуйте його для картин». Також легерні дзеркала [8, с. 27]. У преїскуранті 1916 р. з'являється скло зі спеціальним загартуванням, пряме і гнуче, для газово-калійних ліхтарів [8, с. 10].

Із преїскурантів можна дізнатись, що товариство, прийнявши від товариства Дзеркальних заводів виняткове право на продаж спеціального скла виробу Радомського заводу названого товариства, «пропонувало у великому виборі» його сорти скла [7, с. 40; 8, с. 44]. Про що товариство також повідомляло в рекламі [10]. Відомо, що завод в Радомі (Царство Польське) діяв з 1909 р. У справі ж збуту продукції дзеркального заводу у Костянтинівці товариство Дзеркальних заводів діяло відповідно до умов Дзеркального синдикату, приєднавшись до нього на відповідних умовах [1, с. 13]. Так, наприклад, влітку 1905 р. товариство через пресу сповіщало, що з питань продажу слід звертатись до Головної контори [11]. Щодо існування власних преїскурантів самого товариства, відомостей не виявлено.

Із преїскурантів можна дізнатися про зміну назви товариства: на 1909 р. – Донецьких скляних заводів, на 1912 р. – Донецьких скляних і хімічних заводів у Костянтинівці. На той час хімічне виробництво, яке раніше фактично було як допоміжне, увійшло до основної сфери діяльності. Крім назви, товариство мало власну фабричну марку «Два дзвони», назва і зображення якої були на заголовному листі. Також вказувались дати заснування товариства та початку його функціонування. Є адреса для листів і замовлень. Зокрема, це поштове відділення Дмитрівського селища, адреса для телеграм – Костянтинівка Скляно. Є також відомості щодо представників з продажу, зокрема, адреси. Якщо на 1909 р. по різних містах, переважно губернських, їх налічувалось дев'ять, то на 1913 р. – 20.

Мали місце примітки з десяти пунктів, які стосувались різних сторін діяльності скляних підприємств [7, с. 6; 8, с. 6]. Так, зокрема, у другому пункті повідомлялось, що всі юридичні питання, які можуть виникнути з приводу виконання замовлень, підлягають розбору у судових установах селища Дмитрівського або губернського міста Катеринослава.

На початку всіх преїскурантів друкувались стислі відомості по кожному з підприємств (включаючи хімічний завод). Зокрема, щодо виробничої потужності, кількості робітників, асортименту. А також деякі додаткові відомості. Наприклад, всі без перевантаження, що дуже важливо для такої продукції, як скло та пляшки, товари вантажаться своїми робітниками прямо у вагони, доходять до станції призначення [6, с. 3]. «За ціною дуже доступні», пляшки «витримують пастерілізацію до 60 градусів».

Преїскурант 1916 р. найбільш повно розкриває асортимент пляшкового заводу. Так, крім різноманітних пляшок, вироблялись банки для варення, банки для елементів, аптекарські та матеріальні склянки, ізолятори, телеграфні та телефонні ролики, стаканчики для хімічних заводів, балони та ін. [8, с. 3]. Питанням залишається те, чому про цю скляну продукцію немає згадки у преїскуранті за 1913 р., хоча з інших джерел відомо, що принаймні більша частка зазначеної продукції вироблялась раніше. Так, наприклад, як мінімум з початку століття аптекарські склянки, а з 1910 р. – банки для варення, про що свідчить відповідна реклама у пресі [12].

Були подані відомості щодо значних досягнень та визнання: «Виробництва наші удостоїлися» сімох золотих медалей [6, с. 4]. На виставках у таких містах, як: Київ, Ростов-на-Дону (двічі), Казань, Санкт-Петербург, Катеринослав, Одеса. У 1913 р. додалась ще одна медаль із Києва. На обкладинках нанесені умовні зображення медалей.

Преїскуранти також містили відомості щодо власної залізниці. Зокрема, що всі заводи з'єднані рейковою гілкою, що належить товариству, на відстані близько трьох верст, керованої власним залізничним персоналом. Винятком

є прейскурант за 1916 р., де вже вказано близько десяти верст. Усі товари вантажились своїми робітниками прямо у вагони, що доходили до станції призначення без перевантаження, що було важливо для такого товару, як скло та пляшки.

Окремі сторінки займали види заводів. Максимум шість, як подано у прейскуранті 1916 р. На видових фотографіях можна побачити панорами підприємств, виробничі споруди тощо.

Отже, прейскуранти бемського, матового, візерунчастого віконного скла та дзеркал товариства Скляних заводів є цінними історичними джерелами з історії становлення і розвитку як товариства в цілому, так і його окремо взятих скляних підприємств. Насамперед, це стосується виробничої та комерційної діяльності.

Детально описані розрахунки вартості бемського віконного скла. Широке коло відомостей щодо номенклатури всієї скляної продукції власного підприємства. Окремо приділена увага продукції підприємства-партнера – товариства Дзеркальних заводів.

SUMMARY

The study is devoted to the informational potential of price lists as a source from the history of activity of the Belgian glass enterprises of Kostyantynivka in the late 19th and early 20th centuries. The purpose of the work is to determine the structure of the Society of Glass Factories' price lists and to analyze their content and essence (fragmentary 1909 and 1912, full 1913 and 1916). The scientific novelty of the work lies in the fact that in modern general publications on the activities of Belgian companies in various industries on the territory of Katerynoslav Province, in particular, and within the modern Donetsk Oblast, the price lists of glass companies were not considered and were not involved as sources for studying the history of the region's industrial development. The price lists of Bemsky, frosted, and patterned window glass and mirrors of the Society of Glass Plants provide valuable material, foremost on issues of production and commercial activity. They present in detail the calculations of the cost of Bemsky window glass and a wide range of information regarding the nomenclature of all glass products of their own enterprise.

Keywords: Belgian glass production, price lists, glass products, window glass, mirror glass.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Новосельський А. Скло Донеччини: історія скляного виробництва Костянтинівки. Ж.: Вид-во О. Євенок. 2020. 184 с.
2. *Горно-заводское дело*. 1916. № 36-37.
3. Лазебник В. Сталь у степу. Погляд з України. Дн.: Арт-прес. 2017. 240 с.

4. Пеетерс В. Сталь у степу. К. 2010. 104 с.
5. Прейскурант Общества Донецких стекольных заводов. М. 1909. (фрагментарно).
6. Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стёкол и зеркал. Об-ва Донецких и химических заводов в Константиновке. М. 1912. (фрагментарно).
7. Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стёкол и зеркал. Об-ва Донецких и химических заводов в Константиновке. М. 1913. 45 с.
8. Прейскурант бемских, матовых и узорчатых оконных стёкол и зеркал. Об-ва Донецких и химических заводов в Константиновке. М. 1916. 48 с.
9. *Промышленность и торговля Украины*. 12.02.1923. № 11.
10. *Зодчий*. 1910. № 4.
11. *Киевлянин*. 15.08.1905. № 224.
12. *Утро*. 27.03.1910. № 1001.

REFERENCES

1. Novoselskyi, A. (2020). *Sklo Donechchyny: istoriia sklianoho vyrobnytstva Kostiantynivky [Glass of Donetsk region: the history of Kostiantynivka glass production]*. Zhytomir: Vyd-vo O. Yevenok [in Ukrainian].
2. *Gorno-zavodskoe delo*, 36–37. 1916 [in Russian].
3. Lazebnyk, V. (2017). *Stal u stepu. Pohliad z Ukrainy [Steel in the steppe. A view from Ukraine]*. Dnipro: Art-pres [in Ukrainian].
4. Peeters, V. (2010). *Stal u stepu [Steel in the steppe]*. Kyiv [in Ukrainian].
5. *Preiskurant Obshchestva Donetskikh stekolnykh zavodov (fragmentarno) [Price list of the Society of Donetsk Glass Factories (fragmentarily)]*. (1909). Moskva [in Russian].
6. *Preiskurant bemsikh matovykh i uzorchatykh okonnykh stekol i zerkal Ob-va Donetskikh i khimicheskikh zavodov v Konstantinovke (fragmentarno) [Price list of bema, matte and patterned window glass and mirrors. Societies of Donetsk and chemical plants in Konstantinovka (fragmentarily)]*. (1912). Moskva [in Russian].
7. *Preiskurant bemsikh matovykh i uzorchatykh okonnykh stekol i zerkal Ob-va Donetskikh i khimicheskikh zavodov v Konstantinovke (fragmentarno) [Price list of bema, matte and patterned window glass and mirrors. Societies of Donetsk and chemical plants in Konstantinovka (fragmentarily)]*. (1913). Moskva [in Russian].
8. *Preiskurant bemsikh matovykh i uzorchatykh okonnykh stekol i zerkal Ob-va Donetskikh i khimicheskikh zavodov v Konstantinovke (fragmentarno) [Price list of bema, matte and patterned window glass and mirrors. Societies of Zodchii Moskva]* [in Russian].
9. *Promyshlennost i torgovlia Ukrainy, 11*. Dated 12.02.1923 [in Russian].
10. *Zodchii, 4*. 1910 [in Russian].
11. *Kievlianin, 224*. Dated 15.08.1905 [in Russian].
12. *Utro, 1001*. Dated 27.03.1910 [in Russian].

Одержано редколегією 26.10.2022 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

ПРОТЕСТАНТСЬКІ ГРОМАДИ ДОНЕЧЧИНИ ТА ЛУГАНЩИНИ У 1943–1945 РР.

Стаття присвячена дослідженню становища протестантських громад Донеччини та Луганщини у 1943–1945 рр. з використанням широкого кола джерел, зокрема архівних. Встановлено, що надаючи перевагу РПЦ, влада за допомогою Рад, НКДБ контролювала інші конфесії. Громади євангельських християн і баптистів, найбільш численні в регіоні, та адвентисти 7-го дня вважались лояльними до влади, натомість п'ятидесятники опинились у підпіллі з 1945 р., оскільки не хотіли приєднуватись до контрольованої владою Всесоюзної ради євангельських християн і баптистів (ВРЕХіБ). Серед методів боротьби з нелояльними громадами влада застосовувала контроль, тиск, переслідування, репресії, не реєструвала громади, вилучала приміщення молитовних будинків, залучала агентів. Як наслідок, радянська влада, не маючи часу, можливості та ресурсів тотально контролювати релігійне життя, уніфікувала його за допомогою кишенькової РПЦ, загнавши неправославні громади Донбасу в глибоке підпілля, та вдалася до репресій проти найактивніших служителів культів.

Ключові слова: євангельські християни та баптисти, адвентисти, п'ятидесятники, Рада у справах релігійних культів.

В українській історичній науці на сьогодні відчувається брак наукових праць, які б аналізували державно-протестантські відносини, методи, засоби та наслідки радянської антирелігійної політики, боротьбу конфесій за своє існування. Науковий інтерес становить історія протестантських громад після Другої світової війни, адже активне релігійне життя стало одним із наслідків нацистської окупації. Значна частина протестантських течій була представлена саме в промислових регіонах УРСР, зокрема на території Донеччини та Луганщини. Саме впродовж 1943–1945 років радянська влада повертала собі контроль над Донбасом та неправославними релігійними громадами, поступово заганяючи їх у глибоке підпілля.

Дослідження цієї теми актуально і з точки зору сучасного становища протестантських громад на тимчасово окупованій частині Донецької та Луганської областей. Починаючи з 2014 року регулярно надходила інформація про переслідування, вбивства пасторів та віруючих, захоплення та знищення молитовних будинків [1].

Аналіз історіографічних досліджень, присвячених історії протестантизму в СРСР, демонструє, що значна частина робіт має узагальнюючий характер, дослідники зосереджуються переважно на другій половині 1940–1980-х рр. [2; 3; 4]. Серед дослідників, які висвітлювали питання протестантських громад Донеччини та Луганщини, варто виділити: І. Данілову, С. Петрова, розвідки Я. Года та Ю. Вільхового, О.О. Онищук. Д. Веденєєв у своїх розробках зупиняється на особливостях роботи радянських спецслужб, спецопераціях та справах проти релігійних діячів. Погоджуємось із Ольгою Довбнею, що досі залишається недослідженою репресивна складова частини релігійної політики радянської держави щодо протестантів ряду регіонів та областей України, серед яких і територія Донбасу, де кількість та чисельність громад була значною. Крім того, бракує комплексних досліджень й історико-статистичних розвідок у цьому напрямку [5, с. 19].

У зв'язку з чим, виходячи з наукової значущості теми та недостатньої її розробленості, мета статті полягає у висвітленні на основі архівних матеріалів стану протестантських громад Донеччини та Луганщини у 1943–1945 рр.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), Державного архіву Донецької області (далі ДАДО), Державного архіву Луганської області (далі ДАЛО).

Географічні межі дослідження охоплюють Донецьку та Луганську області України (на 1939–1945 рр. – Сталінська і Ворошиловградська області УРСР відповідно), які доцільно розглядати як український Донбас.

Одним із наслідків Другої світової війни стала лібералізація та легалізація релігійного життя в СРСР. Від другої половини 1943 року починається процес інституціоналізації нової релігійної політики Сталіна. Напередодні відкриття Другого фронту Сталін намагався показати союзникам, що він продовжує виконувати домовленості. 14 вересня 1943 року було створено Раду у справах Руської православної церкви, а 19 травня 1944 року утворено Раду у справах релігійних культів (далі РСРК). У такий спосіб Сталін залишив церкву під контролем держбезпеки, а для всього зовнішнього світу подав це так, як це хотіли чути західні демократи. Пізніше ілюзії були розвіяні, а в 1960-х роках багато західних діячів заговорили про те, що Ради по суті є підрозділами відділу КДБ, які займаються справами «церковників і сектантів» [6, с. 161–162].

Контроль над релігійним життям, окрім Ради у справах РПЦ та РСРК, покладалася на контррозвідувальне управління НКДБ СРСР та його підрозділи в наркоматах республік. Зусилля спрямовувались на виявлення фактів співпраці членів релігійних громад із окупантами, ліквідацію антирадянських формувань серед церковників та сектантів. Органи держбезпеки займались

розвідувально-інформаційними заходами, контролем за ситуацією, проводили масштабні операції з ліквідації цілих громад [7, с. 120–121; 125–126].

У звітах уповноваженого у справах РПЦ по УРСР зазначалось, що релігійність населення СРСР після війни не зменшилась, зокрема в регіоні [8, арк. 43–44]. Після війни у Сталінській та Ворошиловградській областях протестантські течії займали друге за чисельністю місце після РПЦ. Однією з найбільш розповсюджених релігійних течій став баптизм. 27 жовтня 1944 року Тимчасова рада євангельських християн і баптистів припинила своє існування, Союз баптистів та Союз євангельських християн об'єднались, за сприяння радянської влади, у Всесоюзну раду євангельських християн і баптистів ВРЄХіБ (пізніше ВРЄХБ). Головним результатом, який хотіло отримати при цьому радянське керівництво, було створення одного підконтрольного союзу баптистів. Не всі віруючі погоджувались із об'єднанням, виникла течія «чистих баптистів», яка діяла на Донбасі, в Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій та інших областях УРСР [9, с. 17]. Влада спровокувала розкол у церкві ЄХБ, поглибивши кризу баптизму та у державно-церковних відносинах. Державі й партії виявилось набагато складніше боротися з розколом, аніж утримувати в межах закону єдине, штучно створене, братство шести конфесій [10, с. 6–7].

«Совершенці» або «чисті баптисти» виступили за чистоту баптистського віровчення, наголошуючи, що громади ЄХБ «не чисті», бо підкоряються владі, визнаючи реєстрацію та беручи участь у державних заходах. Очолював «чистих» баптистів колишній проповідник Червоноармійської громади ЄХБ Михайло Зюбанов. Найбільш інтенсивно рух розвивався у містах Макіївка, Краматорськ, Жданово-Порт, селах Григорівка, Новогорлівка Трудівське Сталінської області, селищі Тельман Ворошиловградської області. Значна частина «совершенців» була репресована у другій половині 1950-х років [11, с. 293–294].

Статистичних відомостей про «чистих баптистів» майже немає, громади були малочисельні, переважали віруючі похилого віку. Відомо, що станом на 1945 рік у Ворошиловградській області баптистська община нараховувала до 10 тисяч осіб [12, арк. 13]. Громади зі Сталінської та Харківської областей намагались об'єднатись, проте втратили зв'язок між собою [13, с. 387]. Дані, які є по регіону, стосуються вже об'єднаної громади ЄХБ.

Слід зауважити, що загалом діяльність церкви ЄХБ активізувалась саме у східних промислових регіонах України. Це певною мірою було пов'язано з особливим економічним статусом цих регіонів, які були життєво важливими для СРСР. Після війни на території Ворошиловградської та Сталінської областей прибула для відновлювальних робіт велика кількість робітників із усіх куточків України, й місіонери ЄХБ розуміли величезне значення промислових

районів для розвитку церкви. У Сталінській області в 1946 р. із 40 районів ЄХБ були представлені у 18 промислових районах. Особливо великі громади були у містах Сталіно, Костянтинівка, Сніжне. Така ж картина спостерігалась і у Ворошиловградській області, де з 36 громад ЄХБ (у 1946 році) 29 знаходилися у промислових районах, і тільки 7 – у сільськогосподарських. У 1945 р. кількість віруючих ЄХБ у регіоні становила: 5561 – у Сталінській та 1671 – у Ворошиловградській областях. У 1946 р. функціонувало 86 релігійних громад у Сталінській та 36 у Ворошиловградській областях [14, с. 169; 11, с. 290–292].

Пресвітерсько-проповідницький корпус громад ЄХБ був достатньо міцним, добирався із середовища талановитих, впливових і авторитетних віруючих. У пресвітерському складі церкви у Ворошиловградській області були представники робітничих професій, зокрема шахтарі, металурги, які добре зарекомендували себе на виробництвах та користувались значним авторитетом та впливом серед робітників [8, арк. 184]. У Сталінській області в 1945 р. в громадах працювало 30 рукопокладених пресвітерів, 42 нерукопокладених пресвітери (керуючих), 5 дияконів, 2 благовісники. У цей же час у Ворошиловградській області діяло 30 релігійних громад, 14 рукопокладених пресвітерів, 11 керуючих, 2 благовісники [11, с. 291; 15, с. 88].

У регіоні також були представлені християни євангельської віри (далі ХЄВ) або п'ятидесятники. На 1 липня 1945 р. у Ворошиловградській області нараховували до 10 общин ХЄВ, кількість віруючих 94 особи [16, арк. 1–8; 14–16; 25–27].

24 серпня 1945 р. представники ВРЄХіБ та ХЄВ підписали Серпневу угоду («Про об'єднання з євангельськими християнами й баптистами в один союз»). Для реалізації приєднання до Союзу ЄХБ п'ятидесятників було використано досвід євангельських християн та баптистів, так само вирішальним у зближенні став тиск влади, відкривались можливості для контролю й маніпулювання релігійними громадами та їхніми лідерами. Причому у випадку з ХЄВ перед владою постало набагато складніше завдання. П'ятидесятники мали дуже істотні догматичні й обрядові відмінності від євангельських християн-баптистів. Це, передовсім, хрещення духом святим і глосололія, також омовіння ніг, відмова від яких означала розрив із фундаментальними засадами п'ятидесятницької віри й принциповими формами її вираження. Після того, як органи влади категорично відмовили лідерам ХЄВ у праві на самостійну реєстрацію, деякі з них почали пошук шляхів об'єднання. За Серпневою угодою п'ятидесятники йшли на серйозні поступки, влада по суті пропонувала їм не об'єднання, а асиміляцію.

Однак, п'ятидесятники, які приєдналися до Союзу, назагал не відмовилися від омовіння ніг; крім того, через деякий час виявилось, що лідери євангельських християн і баптистів також не виконують умов Угоди [17, с. 506–507].

Об'єднання на місцях проходили важко: громади ЄХВ Ворошиловградської області виявили бажання зареєструватися лише в липні 1945 р., що дозволяє нам зробити припущення, що це було пов'язане з тим, що вже в наступному місяці громади ЄХВ УРСР увійшли до ВРЄХіБ. Проте, оскільки станом на 1 липня 1945 р. кількість громад п'ятидесятників не перевищувала 10 одиниць з чисельністю віруючих до 120 осіб, обласна РСРК не зареєструвала всі громади. Згодом п'ятидесятники Ворошилоградщини відмовились від участі у ВРЄХіБ та продовжили перебувати в підпіллі.

У регіоні також були представлені адвентисти 7-го дня, однак їх було мало, переважно переважали жінки старші 60 років, українки. У Ворошиловградській області був зареєстрований лише один молитовний будинок адвентистів [8, арк. 192; 16, арк. 14–16; 25–27].

Одним із найважливіших питань для існування релігійної громади ставала її реєстрація та надання їй у користування молитовного будинку чи церкви за наявності клопотання групи віруючих. Рада у справах РПЦ мала розглядати це клопотання та самостійно приймати рішення про реєстрацію, відкриття чи заборону надання приміщення. У такий спосіб питання про витіснення неправославних конфесій та релігійних культів вирішувалось досить просто. До того ж, паралельно діяли РСРК, завданням яких було не «зареєструвати та надати», а «виявити та не дозволити» [18, арк. 13–14; 19, арк. 102].

У документах за 1943–1945 рр. зустрічаємо інформацію про порушення, зловживання, відкрите негативне ставлення з боку місцевої влади. Були випадки, коли міська рада не приймала заяви на реєстрування громад ЄХВ. Часто представники райвиконкому навіть не спрямовували віруючих із заявами до уповноваженого, а одразу категорично забороняли відкривати молитовний будинок [15, с. 88]. Нова релігійна політика влади зустрічала опір з боку місцевих партійних керівників, частина з яких багато років мала атеїстичну позицію, інші були розгублені, були й ті, хто ставився байдуже [20, арк. 24–25].

Досить часто спостерігались випадки непорозумінь місцевої влади та Рад у фінансових питаннях. Так, одна з громад ЄХВ Ворошиловградської області подала скаргу до РСРК з приводу того, що міський відділ м. Рубіжне вимагав неправомірно високе оподаткування. Обласний фінансовий відділ розглянув скаргу на користь громади ЄХВ [16, арк. 1]. Часто траплялись випадки хабарництва з боку працівників самих Рад, коли обласні уповноважені могли допомогти вирішити проблему за окрему винагороду [21, с. 198].

Після звільнення окупованих територій, разом із наданням громадам молитовних будинків розпочалась практика вилучення громадських будівель, обладнаних під час окупації під молитовні будинки. Хоча Рада у справах РПЦ і видала постанову від 1 грудня 1944 р. «Про заборону адміністративного виселення громад з приміщень, які вони займають, без надання їм інших

приміщень» [19, арк. 102; 22, арк. 1–2], на місцях її не дотримувались. Після виходу Постанови РНК СРСР (серпень 1945 р.), згідно з якою центральні органи православної церкви (Патріархія, Єпархіальні управління, приходські спільноти та монастирі) отримали обмежені права юридичної особи, приміщення надавалось віруючим за договором у безкоштовне та безстрокове використання [19, арк. 102; 22, арк. 1–2]. У такий спосіб православні громади отримали преференції, що цілком вкладалося в політику витіснення будь-яких інших конфесій. Принцип надання реєстрації та молитовних будинків і церков для релігійних культів був майже таким самим, як і для РПЦ [23, арк. 2–3], проте остання постанова чітко розставила пріоритети, тому їхня діяльність залежала від лояльності ставлення до радянської влади.

З 1 листопада 1943 р. до 1949 р. місцевою владою Донеччини було вилучено у віруючих 102 приміщення (16 колишніх церковних та 86 громадських). У Ворошиловградській області подібні дії набирали характеру жорстких адміністративних кампаній, які нерідко супроводжувалися викиданням предметів церковного майна на вулицю, заборонаю духовенству відправлення богослужіння з погрозами притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності [24, с. 95].

Для громад відсутність реєстрації означала, що вони перебували у нелегальному становищі та ставали об'єктами оперативної розробки спецслужб. Крім того, така значна кількість протестантських напрямів та їх активність не могла не бентежити радянське керівництво та місцеву владу. Ворошиловградська обласна РСРК збирала інформацію про гірників, які входили до складу ЄХБ, закликала пресвітерів забрати довідку про реєстрацію, припинити агітацію серед населення [16, арк. 25–27]. НКГБ працювало проти місіонерів «Світло Сходу» з Німеччини, які прибули до УРСР ще в роки нацистської окупації, значна кількість цих проповідників діяла серед євангелістів Донбасу. Окрема увага приділялась адвентистам 7-го дня, проти яких НКДБ УРСР була заведена централізована агентурна справа «Оракул». В УРСР велась Централізована справа проти Всеукраїнської колегії єпископів п'ятидесятників-трясунів, яка з 1930 р. перебувала в підпіллі й легалізувалась в роки окупації. За архівними матеріалами дізнаємося про діяльність цієї течії у Ворошиловграді та Краснодоні, члени якої проводили антирадянську пропаганду та залучали до своєї спільноти місцеву молодь [7, с. 124; 25, арк. 17].

Серед методів боротьби з протестантськими течіями було також використання агентів. Відомо про агента «Вугляр» 1926 року народження, уродженця Ворошиловградської області, студента 4 курсу гірничого технікуму. Слідство з'ясувало, що він, під впливом своєї матері, став членом «секти євангельських християн-баптистів», користувався авторитетом серед громади. Управління НКДБ УРСР у Ворошиловградській області скерувало «Вугляра» на виявлення

керівного складу «секти євангельських християн-баптистів» у м. Красний Луч Ворошиловградської області [26].

Значна частина віруючих та проповідників були репресовані. У січні 1946 р. було засуджено активістів громади баптистів с. Микитівка Ворошиловградської області. 19 серпня 1946 р. Сталінським обласним судом до 7 років виправно-трудоих таборів із позбавленням прав на 3 роки та конфіскацією майна як «проповідника та організатора нелегального антирадянського сектантського угруповання п'ятидесятників» засуджено М. Зулідова, електрослюсаря шахти ім. Орджонікідзе м. Макіївка Сталінської області. За відмову скласти військову присягу через релігійні переконання 1945 р. було ув'язнено дев'ятнадцятирічного п'ятидесятника М. Левчука. Всього на Донеччині у повоєнні роки органами держбезпеки було незаконно репресовано 107 баптистів і п'ятидесятників [24, с. 101].

Дослідник Д.В. Веденєєв вказує на те, що значна кількість релігійних громад з різних причин (репресії з боку радянської влади, невизнання до війни, лояльне ставлення з боку нацистів та ін.) дійсно співпрацювала з окупаційною владою. Проте хибні звинувачення, причиною яких дослідник вважає нерозуміння та небажання радянської влади розібратись в особливостях віровчення (відмова вступати до комсомолу та тримати в руках зброю – у Свідків Єгови та баптистів), на наш погляд, базуються на цілковитому несприйнятті релігійних культур, які держава, підтримавши РПЦ, фактично оголосила поза законом [7, с. 126; 27, с. 496].

Результатом впровадження жорстких методів стало неприйняття протестантськими осередками антирелігійної політики влади, незгода з її антидемократичними законами. Це призвело до ізоляції великої кількості громад протестантів, які відмовлялись брати участь у виборах до органів влади, служити в лавах радянської армії, бути членами колективних господарств та продовжували проводити закриті молитовні зібрання. У протестантизмі зростає кількість незареєстрованих громад, сформувалися розгалужені підпільні організації. За різноманітністю та кількістю віруючих протестантське підпілля не поступалося легальним осередкам, однак через свою приховану діяльність вони не мали серйозного впливу на розвиток протестантизму та загальну релігійну ситуацію в Україні. Більш детально ці процеси авторка досліджує в монографії «Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни» [29].

Висновки. Протягом 1943–1945 років на території Донеччини та Луганщини, як і на інших територіях СРСР, фіксувалось активне релігійне життя, представлене діяльністю різних течій та культур, заборонених до війни, зокрема і протестантського напрямку. Найбільш поширеними були громади ЄХБ, діями також п'ятидесятники та адвентисти 7-го дня.

До всіх конфесій, що діяли в регіоні, влада застосовувала методи тиску та контролю. Проте, не всі конфесії влада вважала лояльними. Серед протестантів це були церква ЄХБ та адвентисти 7-го дня. Конфесії п'ятидесятників, єговістів та інші, дрібніші, систематично переслідувалися, їм відмовляли у реєстрації, а отже, на праві на існування та діяльність, що призводило до їх переходу на нелегальне становище. Не маючи часу, можливості та ресурсів тотально контролювати релігійне життя, радянський уряд у центрі та на місцях уніфікував його за допомогою кишенькової РПЦ, загнавши неправославні громади Донбасу в глибоке підпілля, та вдавався до репресій проти найбільш активних служителів культів.

Перспективними напрямками дослідження є подальше вивчення протестантських громад Донеччини та Луганщини в роки СРСР, зокрема у 1920–1930-ті. На окреме дослідження заслуговує питання боротьби віруючих із радянською владою, їхньої адаптації до змін у релігійній сфері. Важливим у подальшому є залучення документів із фондів Галузевого державного архіву СБУ.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the situation of the Protestant communities of Donetsk region and Luhansk region in 1943-1945. It was established that, giving preference to the Russian Orthodox Church, the authorities with the help of the Soviets and the NKGB controlled other denominations. The EHB communities, the most numerous in the region, and the 7th-day Adventists were considered loyal to the authorities, but the Pentecostals, on the other hand, have been underground since 1945, due to their unwillingness to join the government-controlled VREHiB. Among the methods of combating disloyal communities, the authorities used control, pressure, persecution, repression, did not register communities, seized premises of prayer houses, and engaged agents.

Keywords: Evangelical Christians and Baptists, Adventists, Pentecostals, Council on Religious Cults.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Євангельські протестантські Церкви просять захистити їх від бойовиків на Донбасі. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/26284-yevangelski-protestantski-cerkvi-prosyat-zaxistiti-yix-vid-bojovikiv-na-donbasi.html> (дата звернення 07.07.2023).
2. Петров С. Огляд історіографії політики в СРСР щодо євангельських церков у 1940-1960-і рр. Схід. № 1 (133). 2015 р. С. 87–96.
3. Воронянська Н. Розвиток церкви адвентистів сьомого дня в Україні у дослідженнях радянської та сучасної вітчизняної історіографії / Історія релігій в Україні: науковий щорічник / упоряд. О. Киричук, М. Омельчук, І. Орлевич. Л.: Львівський музей історії релігії; вид-во «Логос», 2010. Книга І. С. 272–278.

4. Сігарчук Р. Огляд сучасних історіографічних досліджень з історії адвентистів сьомого дня в Україні Українське релігієзнавство. 2009. № 49. С. 249–260.
5. Довбня О. Репресії проти протестантів УСРР/УРСР (1920–1980-ті рр.) у сучасній вітчизняній історіографії: регіональний аспект. Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 21. Том 1. 2018. С. 15–22.
6. Петров С. Євангельські церкви в зовнішньо-політичному векторі релігійної політики СРСР В 1941–1948 рр. Схід. № 1 (127) 2014. С.160–165.
7. Веденєєв Д.В., Лисенко О.Є. Релігійні конфесії України як об'єкт оперативної розробки німецьких і радянських спецслужб (1943–1945 рр.). Український історичний журнал. 2012. №4. С. 104–126.
8. ЦДАГО України. Ф.1. Оп. 23. Спр.1640. Арк. 43–44.
9. Вишиванюк О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Івано-Франківськ, 2006. 20 с.
10. Лахно О.П. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): автореф. дис. канд. іст. наук: 09.00.11. Київ, 2008. 19 с.
11. Год Я., Вільховий Ю. Громади церкви ЄХБ у містах і селах Донбасу (сер. 40-х – 50-ті рр. ХХ ст.) / Історія України. Маловідомі імена, події, факти. (Збірник статей). Київ-Донецьк, 2001. С. 289–295.
12. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп.23. Спр. 1641. Арк.13.
13. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / Редкол. : А.Колодний (голова) та ін. Київ : Світ Знань, 2002. Т.5. Протестантизм в Україні. 424 с.
14. Герасимова М.С. Повсякденне життя Донбасу в 1945-1953 р р. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2007. 265 с.
15. Онищук О.О. Відродження релігійного життя на Луганщині в роки Великої вітчизняної війни. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. 2012. № 1006. С. 83–89.
16. ДАЛО. Ф.Р-2626. Оп.1. Спр.2. 29 арк.
17. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. К.: Світогляд, 2005. 741 с.
18. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.1. 13 арк.
19. ДАДО. Ф.Р-4022. Оп.1. Спр.2. 135 арк.
20. ДАДО. Ф.Р-4022. Оп.1. Спр.1. 39 арк.
21. Данілова І. Комуністична ідеологія і боротьба з протестантизмом у післявоєнній Україні (середина 1940-х-1950-ті рр.). Україна ХХ ст. : Культура, ідеологія, політика : 36.ст. Київ, 2008. Вип.14. С. 194–204.
22. ДАЛО. Ф.Р-2673. Оп.1. Спр.3. 16 арк.
23. ДАЛО. Ф.Р-2519. Оп.10. Спр.1. 101 арк.
24. Войналович В.А., Кочан Н.І. Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 304 с.

25. ДАЛО. Ф.П-179. Оп.3. Спр. 307. 31 арк.
26. Зуляк І. Агентурно-оперативна діяльність і управління НКДБ УРСР в 1946 р. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Zuliak_Ivan/Ahenturno-operatyvna_dialnist_II_upravlinnia_NKDB_URSR_v_1946_r.pdf? (дата звернення 07.07.2023)
27. Веденєєв Д.В. Особливості діяльності радянських спецслужб у релігійній сфері на визволеній території України (1943–1945 рр.). *Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.* : влада, збройні сили, суспільство. Київ, 2014. С. 492–502.
28. Данилова І.Ю. Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945–1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою: автореф. дис канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2010. 21 с.
29. Проценко Є.О. Культурні процеси на Донбасі в роки Другої світової війни / За ред. проф. І.М. Грідіної. *Донецький національний університет імені Василя Стуса*. Вінниця : ТВОРИ, 2020. 280 с.

REFERENCES

1. *Yevanhelski protestantski Tserkvy prosiat zakhystyty yikh vid boiovykiv na Donbasi [Evangelical Protestant Churches ask to protect them from militants in Donbas]*. Retrieved from <https://www.religion.in.ua/news/vazhlyvo/26284-yevangelski-protestantski-cerkvi-prosyat-zaxistiti-yix-vid-bojovikiv-na-donbasi.html> [in Ukrainian].
2. Petrov, S. (2015). Ohliad istoriohrafii polityky v SRSR shchodo yevanhelskykh tserkov u 1940–1960-i rr. [Review of the historiography of politics in the USSR regarding evangelical churches in the 1940s–1960s]. *Skhid, 1(133)*, 87–96 [in Ukrainian].
3. Voronianska, N. (2012). Rozvytok tserkvy adventystiv somoho dnia v Ukraini u doslidzhenniakh radianskoï ta suchasnoï vitchyznianoï istoriohrafii [The development of the Seventh-day Adventist Church in Ukraine in the studies of Soviet and modern national historiography]. *Istoriia religii v Ukraini: naukovyi shchorichnyk, knyha 1*, 272–278. O. Kyrychuk, M. Omelchuk, I. Orlevych (Eds.). Lviv: Lvivskiy muzei istorii religii; vyd-vo «Lohos» [in Ukrainian].
4. Sitarchuk, R. (2009). Ohliad suchasnykh istoriohrafichnykh doslidzhen z istorii adventystiv somoho dnia v Ukraini [Review of modern historiographical research on the history of Seventh-day Adventists in Ukraine Ukrainian Religious Studies]. *Ukrainske religiiieznavstvo, 49*, 249–260 [in Ukrainian].
5. Dovbnia, O. (2018). Represii proty protestantiv USRR/URSR (1920–1980-ti rr.) u suchasniï vitchyznianiï istoriohrafii: rehionalnyi aspekt [Repressions against Protestants of the USSR/USSR (1920–1980s) in modern national historiography: regional aspect]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk, 21(1)*, 15–22 [in Ukrainian].
6. Petrov, S. (2014). Yevanhelski tserkvy v zovnishno-politychnomu vektorï relihiinoï polityky SRSR v 1941–1948 rr. [Evangelical churches in the foreign-political vector of the religious policy of the USSR in 1941–1948]. *Skhid, 1(127)*, 160–165 [in Ukrainian].
7. Viedienieiev, D. V., & Lysenko, O. Ie. (2012). Relihiini konfesii Ukrainy yak obiekty operativnoi rozrobky nimetskykh i radianskykh spetssluzhb (1943–1945 rr.) [Religious confessions of Ukraine as an object of operational development by German and Soviet special services (1943–1945)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal, 4*, 104–126 [in Ukrainian].

8. TsDAHO Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPAU)]. F.1. Op. 23. Spr.1640. Ark. 43–44 [Fund 1. Description 23. File 1640., Pp. 43–44]. [in Ukrainian].
9. Vyshyvaniuk, O. H. (2006). Konfesiini aspekty etnotransformatsiinykh protsesiv v Ukraini (1944–1953 rr.) [Confessional aspects of ethno-transformational processes in Ukraine (1944–1953)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
10. Lakhno, O. P. (2008). Opozytsiia v yevanhelsko-baptystskomu rusi v URSR (seredyna 40-kh – 80-ti roky XX stolittia) [Opposition in the Evangelical-Baptist movement in the Ukrainian SSR (the mid-40s–80s of the 20th century)]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Hod, Ya, & Vilkhovyi, Yu. (2001). Hromady tserkvy YeKhB u mistakh i selakh Donbasu (ser. 40-kh –50-ti rr. XX st.) [Communities of the Church of the Evangelical Christian Baptists in the cities/town and villages of the Donbas (the mid-40s – 50s of the 20th century)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty. (Zbirnyk statei) – History of Ukraine. Little-known names, events, facts. (Collection of articles)*, 289–295. Kyiv-Donetsk [in Ukrainian].
12. TsDAHO Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPAU)]. F. 1. Op.23. Spr. 1641. Ark.13 [Fund 1. Description 23. File 1641. P. 13]. [in Ukrainian].
13. Istoriia religii v Ukraini: u 10-ty t. [History of religion in Ukraine: in 10 volumes]. (2002). *T. 5. Protestantyzm v Ukraini – Vol. 5. Protestantism in Ukraine*. A. Kolodnyi and others (Eds.). Kyiv: Svit Znan [in Ukrainian].
14. Herasymova, M. S. (2007). Povsiakdenne zhyttia Donbasu v 1945-1953 rr. [Everyday life in the Donbas in 1945–1953]. *Candidate's thesis*. Donetskyi natsionalnyi un-t. Donetsk [in Ukrainian].
15. Onyshchuk, O. O. (2012). Vidrozhennia relihiinoho zhyttia na Luhanshchyni v roky Velykoi vitchyzniansoi viiny [Revival of religious life in Luhansk Region during the Great Patriotic War]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, 1006*, 83–89 [in Ukrainian].
16. DALO. F.R-2626. Op.1. Spr.2. 29 ark. [State Archive of Luhansk Region (SALR). Fund- Repository 2626. Description 1. File 2. 29 p.]. [in Ukrainian].
17. Voinalovych, V. A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940 – 1960-kh rokiv: politolohichnihnyh diskurs [Party-state policy regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s–1960s: a political discourse]*. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].
18. DALO. F.R-2673. Op.1. Spr.1. 13 ark. [State Archive of Luhansk Region (SALR). Fund- Repository 2673. Description 1. File 1. 13 p.]. [in Ukrainian].
19. DADO. F.R-4022. Op.1. Spr.2. 135 ark. [State Archive of Donetsk Region (SADR). Fund- Repository 4022. Description 1. File 2. 135 p.]. [in Ukrainian].
20. DADO. F.R-4022. Op.1. Spr.1. 39 ark. [State Archive of Donetsk Region (SADR). Fund- Repository 4022. Description 1. File 1. 39 p.]. [in Ukrainian].
21. Danilova, I. (2008). Komunistychna ideolohiia i borotba z protestantyzmom u pisliavoiennii Ukraini (seredyna 1940-kh–1950-ti rr.) [Communist ideology and the struggle against Protestantism in post-war Ukraine (the mid-1940s–1950s)]. *Ukraina XX st.: Kultura, ideolohiia, polityka: Zb. st., 14*, 194–204. Kyiv [in Ukrainian].

22. DALO. F.R-2673. Op.1. Spr.3. 16 ark. [[State Archive of Luhansk Region (SALR). Fund- Repository 2673. Description 1. File 3. 16 p.]. [in Ukrainian].
23. DALO. F.R-2519. Op.10. Spr.1. 101 ark. [[State Archive of Luhansk Region (SALR). Fund- Repository 2519. Description 10. File 1. 101 p.]. [in Ukrainian].
24. Voinalovych, V. A., & Kochan, N. I. (2014). *Relihiyni chynnyk etnopolitychnykh protsesiv na Donbasi: istoriia i suchasnist* [The religious factor of ethnopolitical processes in the Donbas: history and modernity]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa of NAN Ukrainy [in Ukrainian].
25. DALO. F.R-179. Op.3. Spr.307. 31 ark. [[State Archive of Luhansk Region (SALR). Fund-Repository 179. Description 3. File 307. 31 p.]. [in Ukrainian].
26. Zuliak, I. *Ahenturno-operatyvna diialnist i upravlinnia NKDB URSR v 1946 r.* [Agency-operational activity and management of the People's Commissariat of State Security (PCSS) of the Ukrainian SSR in 1946]. Retrieved from https://shron1.chtyvo.org.ua/Zuliak_Ivan/Ahenturno-operatyvna_diialnist_II_upravlinnia_NKDB_URSR_v_1946_r.pdf [in Ukrainian].
27. Viedenieiev, D. V. (2014). Osoblyvosti diialnosti radianskykh spetssluzhb u relihiinii sferi na vyzvolenni terytorii Ukrainy (1943–1945 rr.) [Peculiarities of the activities of the Soviet special services in the religious sphere in the liberated territory of Ukraine (1943–1945)]. *Borotba za Ukrainu v 1943–1944 rr.: vlada, zbroini syly, suspilstvo*, 492–502. Kyiv [in Ukrainian].
28. Danylova, I. Iu. (2010). Protestantски relihiini orhanizatsii v Ukraini u povoiennyi period (1945–1955 rr.): struktura, diialnist ta stosunki z vladoiu [Protestant religious organizations in Ukraine in the post-war period (1945-1955): structure, activity and relations with the authorities]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kyiv [in Ukrainian].
29. Protsenko Ye.O.(2020). Kulturni protsesy na Donbasi v roky Druhoi svitovoi viiny [Cultural processes in Donbas during the Second World War]. Vinnytsia : TVORY [in Ukrainian].

Одержано редколегією 10.07.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.162-169

УДК 37.01+908

Сиротенко В.П.

ЗАХОДИ ПАТРІОТИЧНОГО СПРЯМУВАННЯ В ДОНЕЦЬКОМУ ОБЛАСНОМУ КРАЄЗНАВЧОМУ МУЗЕЇ

Стаття присвячена аналізу основних заходів патріотичного спрямування в діяльності Донецького обласного краєзнавчого музею: у науково-дослідній (розробка наукової теми «Археологічні знахідки доби бронзи на території Донецької області, робота над створенням музею російсько-української війни),

науково-експозиційній та виставковій (виставка до 90-річчя Національної академії Національної гвардії України «3 Академією у серці», фотовиставка робіт Олега Максименка «Нескорений Майдан») та науково-просвітницькій роботі (розміщення на сайті музею матеріалів до Дня Соборності України, Дня пам'яті героїв Крут, Дня Героїв Небесної Сотні – акцентуація уваги на знаменних подіях минулого й сучасного України; проведення бесіди до 95-ї річниці з дня народження Олекси Тихого) та ін. Визначаються особливості діяльності музею в умовах повномасштабного вторгнення, коли відбулася повторна (2014, 2022) релокація музею та більшість заходів переведено в онлайн-режим. Проведено також термінологічний аналіз поняття «патріотизм».

Ключові слова: національно-патріотичне виховання, музейна педагогіка, виставкова діяльність.

Якщо спробувати дати визначення поняттю «патріотизм», його сутності, охарактеризувати людину-патріота, то, безумно, на це було б витрачено не один десяток сторінок убористого тексту, що, однак, не гарантувало б повноту відповіді. Так, лише у статті «Патріотизм» (Вікіпедія) зазначається, що його визначення дають філософи, соціальні психологи, політологи, а тому для підкреслення багатогранності зазначеного феномену наголосимо, що це «одне з найглибших почуттів, яке закріплювалося століттями розвитку відокремлених етносів. Це соціально-політичне явище, якому притаманні природні витоки, власна внутрішня структура, що в процесі суспільного розвитку наповнювалася різним соціальним, національним і класовим змістом» [4]. Здавалося б, глибину, вагомість, силу цього прекрасного почуття не можна сплутати ні з чим, не можна заперечити його вагомості для всього суспільства й кожної окремої людини, однак, виявляється, не все так однозначно. Так, серед авторів фундаментальних праць, присвячених проблемі патріотизму, простежуються різні оцінки щодо спрямованості й кінцевого результату патріотичного виховання: одні відзначають лише позитивні наслідки – «це дуже позитивне явище здатне розвивати і зміцнювати державу, підтримувати та зберігати її культурні традиції та звичаї», а інші в ньому бачать певну загрозу, оскільки «прихильність до своєї держави і конкретно своєї культури сприяє розвитку надмірно націоналістичних і ксенофобських настроїв, які не особливо в'яжуться з демократичної концепцією» [6]. Таке побоювання може видатися дещо дивним, але, на жаль, цьому є підтвердження. Згадаймо, як картали В. Сосюру за прояв українського буржуазного націоналізму після написання вірша «Любіть Україну» (це явно ідеологічно лівацьке звинувачення?!). А тепер прислухаємося, яка вакханалія українофобії, патологічної ненависті до всього українського лунає з вуст багатьох росіян різного суспільного рангу, які розписуються у своїй любові до «матушки Рассеи». Уже цих двох прикладів

достатньо, щоб усвідомити, наскільки важливо правильно розставляти акценти, маючи справу з патріотичним вихованням. А на сьогодні в Україні, яка веде нещадну війну з російським агресором, у плані патріотизму її громадян не все так однозначно.

Поглянемо, наприклад, у 2012 рік. В Україні проходять матчі чемпіонату Європи з футболу, на стадіонах, коли грає українська збірна, майорять жовто-блакитні прапори, на щоках багатьох уболівальників нанесено грим із кольорами українського державного прапора. І ось лиховісна весна 2014 року – вулицями донецьких міст прокочуються різношерсті натовпи з колорадськими стрічками, з гаслами во славу Росії, закликами до повалення української держави. Або подивимося, де і з ким, тепер колишній капітан української футбольної збірної, який неодмінно виходив на поле з жовто-блакитною стрічкою в зачісці, Анатолій Тимощук. Тож задумаймося над словами організатора творчої дитячої студії «Мистецька майстерня»: «Зараз побутує думка, що патріотизм – це фестиваль, це патріотична пісня, і це вишиванка... прапорцем можна ще помахати, при цьому говорячи там російською мовою або сидючи в «Однокласниках» чи «Вконтакте». А насправді що таке патріотизм? Це любов до свого, до рідного. Хай це буде рідне містечко, рідна вулиця, рідна хата, рідне село – громада. Патріотизм виховується. Це таке соціальне явище, яке виховується не спеціально, а тільки середовищем» [5].

Вагомість патріотичного виховання належним чином усвідомлюється на всіх рівнях сучасного українського суспільства, свідченням чого є, наприклад, «Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України», прийнята Міністерством освіти і науки України 6 червня 2022 року (№ 527). У ній, зокрема, наголошується: «У період війни, яку російська федерація розв'язала і веде проти України, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді – формування нового українця, що діє на основі національних та європейських, цінностей» [2].

Зауважимо, що в Концепції говориться про національно-патріотичне виховання на основі, зокрема, національних цінностей. Це надзвичайно важливе уточнення, оскільки в радянські часи будь-який прояв поваги до національних традицій, культури, української мови тощо розцінювався комуністичними ідеологами неодмінно як прояв українського буржуазного націоналізму. І відгомін цього ще довго лунатиме в Україні, що можна проілюструвати ставленням до Степана Бандери, членів ОУН-УПА – це все «вороги, яких неодмінно треба знищити» (!). Тому наведемо одне, на наш погляд, дуже вагоме міркування щодо патріотизму і націоналізму: «Крім того, що ці два терміни досить часто використовуються разом, а іноді і підмінюють один одного, між ними існує різниця. Основні відмінності в цих поняттях полягають в тому, що:

націоналізм – це любов саме до своєї нації, своєї культури, і своїх традицій, а патріотизм – це любов до країни в цілому. Включаючи все населення, всі національні меншини зі своїми культурними особливостями. Варто зазначити, що в реальному житті ці поняття дійсно досить часто переплітаються, оскільки патріоти в більшості випадків є націоналістами, хоча це не є правилом» [6]. Як бачимо, ці поняття повинні не протиставлятися одне одному, а бути взаємодоповнюючими, гарантуючи значно більші потенції того, хто органічно сполучає їх. Власне, це мав на увазі П. Тичина, коли писав: «Забудеш рідний край – тобі твій корінь всохне. Вселюдське замовчиш – обчухраним зростеш».

Оскільки патріотизм – явище надзвичайно багатогранне, то проявляється він може в найрізноманітніших ситуаціях і з найрізноманітніших причин. При цьому матеріалом можуть слугувати будь-які факти, події, особистості тощо, тож майже неможливо назвати державну, громадську чи приватну інституцію, яка б не була причетна до цього виховного процесу. Безумовно, що вагоме місце тут належить фактам як віддаленій історії, так і сучасним подіям: «Формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалів свободи, соборності та державності, зокрема, від княжої доби, українських козаків, Українських Січових Стрільців, армій Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, учасників антибільшовицьких селянських повстань, загонів Карпатської Січі, Української повстанської армії, українців-повстанців у сталінських концтаборах, учасників дисидентського руху. Також національно-патріотичне виховання має здійснюватися на прикладах мужності та героїзму учасників революційних подій в Україні у 2004, 2013–2014 роках, Героїв Небесної Сотні, учасників антитерористичної операції та операції об'єднаних сил у Донецькій та Луганській областях, спротиву окупації та анексії Автономної Республіки Крим російською федерацією, війни російської федерації проти України» [2]. Тож залучатися можуть освітньо-виховні заклади усіх рівнів, твори мистецтва, театральні-естрадні дійства, засоби масової інформації. Зрозуміло, що осторонь цього не можуть залишатися й музеї найрізноманітніших типів, а серед них красназвчкі музеї можуть відігравати першу скрипку, оскільки володіють багатющим місцевим матеріалом, а, як відомо, процес виховання почуття Батьківщини починається з виховання любові, шанування, гордості за батьківщину. І це доволі справедливо, оскільки останнім часом музей усе більше перетворюється із закладу, з якого черпають всіяку пізнавальну інформацію, на активного учасника пізнавально-виховного процесу. Не випадково сьогодні доволі широко використовується термін «музейна педагогіка»: «Термін «музейна педагогіка» вперше ввів у науковий обіг у 1934 році К. Фрізен (Німеччина). Це галузь діяльності, що здійснює

передачу культурного досвіду на основі міждисциплінарного та поліхудожнього підходу через педагогічний процес в умовах музею. Завдання музейної педагогіки витікають із вимог сьогодення, мудрого використання історичної та культурної спадщини нашого народу у системі освітньо-виховної роботи. Їх мета полягає в свідомому сприйнятті навчального матеріалу (може бути вузькою, широкою або спеціальною), має передбачати навчальні та виховні задачі, допомагати у підвищенні інтересу учнів до навчання [3].

Говорячи про заходи патріотичного спрямування, проведені Донецьким обласним краєзнавчим музеєм (далі ДОКМ), обмежимося хронологічними рамками 2022–2023 років. Уся діяльність музею ґрунтується на річному плані роботи, який затверджується Донецьким обласним Управлінням культури і туризму. План складається з восьми розділів, які й визначають напрямки діяльності музею: наприклад, «Науково-дослідна робота», «Науково-експозиційна та виставкова робота», «Науково-просвітницька робота», «Охорона культурної спадщини» тощо. Як бачимо, в плані безпосередньо відсутній напрямок «Робота з патріотичного виховання», але ця ідея пронизує буквально кожен конкретний захід, незалежно від його «прив'язки» до того чи іншого напрямку. Так, планом роботи на 2022 рік передбачалося проведення таких заходів: розділ «Науково-дослідна робота» – розробка наукової теми «Археологічні знахідки доби бронзи на території Донецької області» – використання історико-культурних надбань минувшини; робота над створенням музею російсько-української війни – військово-патріотичне виховання на прикладі сучасності; розділ «Науково-експозиційна та виставкова робота» – виставка до 90-річчя Національної академії Національної гвардії України «З Академією у серці», фотовиставка робіт Олега Максименка «Нескорений Майдан» – ознайомлення з героїкою українського сьогодення; розділ «Науково-просвітницька робота» – розміщення на сайті музею матеріалів до Дня Соборності України, Дня пам'яті героїв Крут, Дня Героїв Небесної Сотні – акцентація уваги на знаменних подіях минулого й сучасного України; проведення бесіди до 95-ї річниці з дня народження Олекси Тихого – залучення місцевого краєзнавчого матеріалу, що підкреслює причетність донецького регіону до всеукраїнського руху опору комуністичній системі, пробуджує гордість за земляків, викликає повагу до них, бажання наслідувати їхню справу служіння громадським інтересам.

Розпочата Росією війна суттєво вплинула на можливості в повній мірі реалізувати заплановане, викликала необхідність коригування не лише існуючого плану, а й методологічних підходів до власне основ функціонування музею, поставлених ним просвітньо-виховних завдань: «В умовах війни найбільш актуальними складовими національно-патріотичного виховання є: громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне, екологічне» [1]. Зміна векторів щодо стратегії національно-патріотичного виховання поставила

перед співробітниками ДОКМ необхідність чітко визначити власні пріоритети, залучати ефективні підходи, методи організації та проведення накреслених заходів, перегляду їхньої актуальності. Зважаючи на те, що сам музей власне на сьогодні не має свого приміщення, працівники евакуювалися з Краматорська й мають можливість спілкуватися лише в режимі онлайн, цілком логічно було те, що основні зусилля зосереджено на: виставковій діяльності, науково-дослідницькій та науково-просвітницькій роботі.

Щодо виставкової діяльності, то можна зазначити, що вдалося знайти ефективне поєднання традиційного місцевого колориту з найактуальнішими подіями, що мають місце на Донеччині. Так, підготовлено і представлено фотовиставки Зої Шу «Після полону» (Верхньодніпровська центральна районна бібліотека), «Соледар. Сіль. Війна» (Покровськ, Київ, Дрогобич).

Науково-дослідна робота зосереджується на збереженні та розширенні контактів (хай сьогодні й у режимі онлайн!) музейників, членів Донецької організації Національної спілки краєзнавців України, представників громадськості шляхом проведення науково-практичних конференцій «Краєзнавчий рух на Донеччині» (грудень 2022 і 2023 років), «круглого столу» «Чим живе сучасне краєзнавство», присвяченого Дню української державності, акцентації уваги на формуванні громадянської позиції (обласний семінар для музейних працівників «Роль музеїв у подоланні колабораційних настроїв у громадян України»), залучення широких кіл громадськості, переважно молоді, шляхом проведення відкритих консультувань на різні теми (наприклад, «Моніторинг об'єктів культурної спадщини без візуального обстеження в умовах воєнного стану»).

У науково-просвітницькій сфері ведеться систематична робота (розміщення матеріалів на сайті ДОКМ) в кількох напрямках: 1 – відзначення знаменних дат та державних й історико-культурних свят (до Дня Соборності України, Дня пам'яті героїв Крут, Дня Героїв Небесної Сотні, до Дня пам'яті та примирення й Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, «Дещо про виникнення слов'янської писемності (До Дня слов'янської писемності та культури)», «Витоки та етапи становлення української державності»); 2 – ведення календаря «Гордість Донеччини» – стислі повідомлення про видатних земляків з нагоди їхнього дня народження (до 125-ї річниці від дня народження Володимира Сосюри, до 85-ї річниці від дня народження Василя Стуса, до 96-ї річниці від дня народження Олекси Тихого, до 92-ї річниці від дня народження Івана Дзюби тощо); 3 – віртуальна екскурсія «Історія Краматорська в топонімічних назвах» (формування відчуття причетності до історії своєї батьківщини).

Є в арсеналі працівників ДОКМ і такі форми роботи, які передбачають безпосередній контакт із певною аудиторією (заходи проводяться за місцем тимчасового проживання того чи іншого співробітника). Це квести (наприклад, кулінарний квест «Приготуєш як наші предки?») та майстер-класи («Ве-

ликодні листівки», до Дня Святого Миколая). На наш погляд, це особливо важливі форми роботи, оскільки дозволяють трансформувати відвідувача музею з пасивного реципієнта (що характерно в багатьох випадках і до цього часу) на активного суб'єкта, який не лише сприймає певну інформацію, а дієво її засвоює, свідомо насичується нею. А це в повні відповідіє глобальній ситуації, коли сучасне українське суспільство прагне виховувати громадян із розвиненим мисленням, здатним адекватно, критично, виражено сприймати будь-яку інформацію, мати з цього приводу власну думку, здатних аргументовано її відстоювати. І тут, як нам видається, у працівників ДОКМ є певні резерви. Погляньмо, наприклад, на тематику майстер-класів. Для мирного часу вона не викликає жодних заперечень, але в умовах війни її варто максимально наблизити до реальних потреб. Так, можна запропонувати такі теми занять для майстер-класів: надання елементарної само- та взаємодопомоги при пораненнях, дії для усунення стресового стану, депресивності, як обладнати елементарне захисне укриття тощо. Можна також навчатися виготовляти витинанки з національною символікою, зображенням персонажів, подій за мотивами українських історичних пісень, дум, героїчних казок, ілюстраціями до творів національно-патріотичного звучання.

Отже, ДОКМ – це вагомий центр з патріотичного виховання, особливо школярів та молоді. Тому, для підвищення ефективності його діяльності в цьому напрямку варто подумати над розробкою методики моніторингу результативності проведеного заходу, вияву міри його впливу на відвідувачів або користувачів. Це, безумовно, послужить загальній справі виховання свідомих громадян України.

SUMMARY

The article is devoted to the analysis of the main events of patriotic direction in the activity of the Donetsk Regional Museum of Local Lore: scientific research (development of the scientific topic “Archaeological finds of the Bronze Age in Donetsk Oblast”, the creation of a museum of the Russian-Ukrainian war), scientific expositions and exhibitions (the 90th anniversary of the National Academy of the National Guard of Ukraine “With the Academy in the Heart”, a photo exhibition of Oleg Maksimenko’s works “Unconquered Mайдan”), scientific and educational work (materials on the website of the museum “The Day of the Unity of Ukraine”, “The Day of Remembrance of the Heroes of Krut”, “The Day of the Heroes of the Heavenly Hundred”) emphasizing the significant events of Ukraine’s past and present. The specifics of the museum’s activities in the conditions of a full-scale invasion are determined, when the museum was relocated twice (2014, 2022) and most of the activities were transferred to the online mode. A terminological analysis of the concept of “patriotism” was also carried out.

Keywords: national-patriotic education, museum pedagogy, exhibition activity.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аналізуємо нову Концепцію національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: <https://naurok.com.ua/post/analizuemo-novu-koncepciyu-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-shkolyariv> (дата звернення 28.07.23).
2. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> / (дата звернення 28.07.23).
3. Музейна педагогіка в науковій освіті : монографія / ред. кол.: С.О. Довгий, О.М. Топузов, В.А. Бітаєв та ін. ; за наук. ред. С.О. Довгого. Київ : Національний центр «Мала академія наук України», 2020. 334 с. URL: <https://undip.org.ua/library/muzeyna-pedahohika-v-naukoviy-osviti-monohrafiia/> (дата звернення 28.07.23).
4. Патріотизм — Вікіпедія (wikipedia.org) (дата звернення 28.07.23).
5. Патріотизм – це щось зробити для України, а не просто футболку з гербом носити – пластунка. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27349927.html> (дата звернення 28.07.23).
6. Патріотизм – що це таке, та хто такі патріоти. URL: <https://termin.in.ua/patriotyzm/> (дата звернення 28.07.23).

REFERENCES

1. *Analizuiemo novu Kontseptsiuu natsionalno-patriotichnoho vykhovannya v systemi osvity Ukrainy [We analyze the new Concept of national-patriotic education in the system of education of Ukraine]*. Retrieved July, 28, 2023 from <https://naurok.com.ua/post/analizuemo-novu-koncepciyu-nacionalno-patriotichnogo-vihovannya-shkolyariv> [in Ukrainian].
2. *Kontseptsiia natsionalno-patriotichnoho vykhovannya v systemi osvity Ukrainy [The Concept of national-patriotic education in the system of education of Ukraine]*. Retrieved July, 28, 2023 from <http://nvk59.sadok.zt.ua/koncepcziya-naczionalno-patriotichnogo-vykhovannya-v-systemi-osvity-ukrayiny/> [in Ukrainian].
3. Dovyhi, S.O., Topuzov, O. M. & Bitayev, V.F. (2020). *Muzeina pedahohika v naukovii osviti [Museum pedagogy in scientific education]*. Kyiv : «Mala akademiia nauk Ukrainy» [in Ukrainian].
4. *Patriotyzm. Veb-sait [Patriotism. Website]*. Retrieved July, 28, 2023 from <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].
5. *Patriotyzm – tse shchos zrobyty dlia Ukrainy, a ne prosto futbolku z herbom nosyty – plastunka [Patriotism is doing something for Ukraine, and not just wearing a t-shirt with the coat of arms – a layer]*. Retrieved July, 28, 2023 from <https://www.radiosvoboda.org/a/27349927.html> [in Ukrainian].
6. *Patriotyzm – shcho tse take, ta khto taki patrioty [Patriotism – what is it, and who are patriots]*. Retrieved July, 28, 2023 from <https://termin.in.ua/patriotyzm/> [in Ukrainian].

Одержано редколегією 29.07.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

ІСТОРІЯ ШКОЛИ СЕЛА МАЯКИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ ІСТОРИЧНИХ ПЕРІОДІВ

Сучасне українське суспільство виявляє особливий інтерес до вивчення історії рідного краю, бо саме краєзнавчі матеріали є дієвими у боротьбі з ідеологічними наративами радянської пропаганди та «руського миру». Історія школи села Маяки Краматорського району Донецької області тісно переплетена з історією села, є віддзеркаленням багатьох історичних процесів, що відбувалися на теренах Донеччини. Метою статті є відновлення сторінок історії шкільного життя різних поколінь села Маяки крізь призму історичних періодів, викриття радянських та російських пропагандистських міфів, які стосуються організації шкільного життя. Головними джерелами під час написання статті стали спогади старожилів, односельців села Маяки. Протягом багатьох років XXI ст. авторка збирала інформацію з різних питань історії села, спілкуючись з очевидцями подій. Шкільне життя відображено через призму подій довоєнного періоду (30-ті роки XX ст.), Другої світової війни, повоєнних часів, радянського періоду 60-х – 80-х років XX ст., періоду незалежної України.

Ключові слова: Донеччина, село Маяки, шкільна освіта, освітньо-виховний процес, педагогічний персонал.

У 2023 році Маяківській школі могло б виповнитися 112 років. У ній навчалось багато поколінь маячан та мешканців із навколишніх сіл. Школа села Маяки була центром освітнього процесу, культурного, спортивного життя. Була... У червні 2022 року, під час широкомасштабної війни, Росія здійснила акт тероризму і вандалізму, знищивши будівлі школи і клубу ракетними ударами.

Актуальність теми. У багатьох історичних джерелах є інформація про сучасне село Маяки Краматорського району Донецької області. Воно відоме археологічними знахідками часів пізнього палеоліту, бронзового та раннього залізного віку, археологічними розкопками Маяцького городища періоду середньовіччя [1, с. 14–15]. Сьогодні спостерігаємо зростання інтересу до вивчення історії рідного краю, бо саме краєзнавчі матеріали є дієвими у боротьбі з ідеологічними наративами радянської пропаганди та «руського міра». Історія Маяківської школи тісно переплетена з історією села, є актуальною для розкриття теми цієї статті.

Метою статті є відновлення сторінок історії шкільного життя різних поколінь села Маяки крізь призму історичних періодів, викриття радянських та російських пропагандистських міфів у шкільному житті.

Головними джерелами під час написання статті стали спогади старожилів, односельців села Маяки. Протягом багатьох років ХХІ ст. авторка збирала інформацію з різних питань історії села, спілкуючись з очевидцями подій.

Виклад основного матеріалу.

Відомо, що на початку ХХ ст. навчання дітей у селі Маяки відбувалося у церковно-приходській школі при Покровській сільській церкві [8]. До речі, акт вандалізму здійснила і радянська влада під час періоду перебудови, знищивши будівлю цегляної церкви, збудованої ще у 1878 році. Навчав дітей священник у хатині поблизу церкви, де він і мешкав. Навчали Закону Божому, арифметиці, грамоті. До школи ходили переважно хлопчики, та й то із заможних сімей [6]. У школі була сувора дисципліна, неслухняних били та відраховували з неї.

На початку ХХ століття с. Маяки належало до Ізюмського повіту Харківської губернії. Земство розпочало будівництво цегляної двоповерхової школи. Цеглу возили биками й кіньми зі Слов'янська, а навкруги був ліс. Разом із найманими робітниками працювали маячани. Так, наприклад, брати Іван і Петро Сороки з Маяків зробили бляшаний дах [6], про що тривалий час свідчила монограма на зовнішній стіні школи – знак початкових літер прізвища та імені: «С. І.» та «С. П.».

Школу з просторими класами, високими вікнами, дерев'яною підлогою відкрили в 1911 році. Це була чотирирічна земська школа. У її приміщенні знаходилась і квартира для вчителя. Інформації щодо перебігу освітнього процесу до середини 30-х років ХХ ст. немає.

«Школу я пам'ятаю з 1934 року. У селі було понад 700 дворів, у кожній хаті по 4–5 і більше дітей. У середині 30-х років у школі вже навчалось від 700 до 800 дітей, було навіть по три класи», – згадувала вчителька М. Я. Волкова (Шаренко) [6]. Навчання відбувалося у дві зміни. Поряд із цегляною красунею-школою була дерев'яна. У ній навчались учні початкових класів. До Другої світової війни при школі діяло багато гуртків. Особливою популярністю користувався драматичний гурток. Ним керував учитель географії Броніслав Васильович Домбровський (поляк за національністю). Він був режисером, постановником і художнім керівником. Учитель російської мови Григорій Михайлович Соляник грав на скрипці. Для нього місцевий майстер-умілець Роман Никифорович Лимаренко (дід авторки статті) змайстрував дерев'яний футляр для скрипки, пофарбував його і зробив замочок. Місцеві казали, що це була «ювелірна» робота. Ця історія почута від односельців [5] та доньки майстра Ганни Романівни [7].

До війни директорами школи були: Іван Юхимович Сівак, Іван Михайлович Сірий. Обидва викладали історію.

Під час воєнних лихоліть село було окуповане німцями 20 жовтня 1942 року. Прифронтове село пізнало бомби, артилерійські обстріли, залпи

«Катюш», нацистський окупаційний режим: пошуки партизан та розправи над їх помічниками, родинами партійних діячів. Кілька разів село звільняли і знову окупували. У роки війни у школі окупанти розмістили штаб. Сюди на допити приводили підозрюваних у зв'язках з партизанами. Поліцаї для офіцерів приводили дівчат.

«Нова влада» спробувала налагодити навчання дітей початкових класів. Першого вересня 1942 року для дітей початкових класів розпочались заняття: навчалися письму, читанню, математики, – згадував В.А. Бондаренко, який відвідував школу [6]. Охочих навчатися було небагато. Але, коли діти після новорічних канікул прийшли на заняття, то у класах уже стояли коні, бо на фронті почалося загострення. Дітей до школи не пустили, відправили по домівках.

Після визволення села 6 вересня 1943 року приміщення школи залишилось без вікон, дверей і даху, в коридорах було зірвано підлогу для укріплення німецьких позицій.

Не було матеріалів, спеціалістів, коштів, щоб відновити колишню красуню-школу. Навчання відновили у жовтні в уцілілих хатах, що поблизу Дінця. У відремонтованих будівлях директор Олена Андріївна Зленко та вчителька Марія Федотівна Борисова організували освітній процес. Самотужки зробили меблі – столи та лави. Освітлювала кімнату лампадка з гільзи снаряду. Ні підручників, ні зошитів не було. До першого класу прийшли не тільки семилітки, а й «переростки» воєнного часу. Вони після четвертого класу, у більшості, пішли працювати до колгоспу, навчатися на курси, до ремісничих училищ, школи ФЗН [6]. Особливо важко було навчатися голодним дітям у 1946–1947 роках. І хоча при школі працювала їдальня, але мало хто з дітей туди ходив, бо обіди були платними [8; 9].

Навчалися по хатах до 1947 року. Багато дітей не мали змоги вчитися: загинули батьки, не було взуття й одягу, щоб іти на заняття, голод, робота в колгоспі. Історія Олени Романівни Лимаренко типова для повоєнних підлітків села. До війни школярка на «відмінно» закінчила перший клас, але не змогла продовжити навчання у повоєнний час. Батько загинув на війні, а хвора мати не могла забезпечити дівчину, яка не мала взуття. Одяг пошили з мішковини, яку пофарбували бузиною. Голодували. Замість школи ходила на роботу до колгоспу в чоботах великого розміру і на одну ногу [7].

Та життя вирувало у відновленій школі. У 1951 році школа з семирічної стала восьмирічною. А ще в цей рік сталась велика і радісна подія для всього села – перший повоєнний випускний вечір! А у 1959 році Маяцька школа стала вже десятирічною!

Згадаємо про керівників школи – директорів, які зробили свій внесок у розбудову сільської освіти у складні часи повоєнних лихоліть: Дмитро Олександрович Циганов, Василь Прокопович Савченко, Іван Кузьмич Землин.

У селі вчитель був найшанованішою людиною: навчав дітей, давав поради батькам. Це думка всіх старожилів, з якими довелося спілкуватися у 90-х роках ХХ – на початку ХХІ століть.

Сільські педагоги Маяків 50-х – 90-х років ХХ століття були взірцем інтелігентності, прикладом у повсякденному житті: Марія Михайлівна Колпак, Марія Данилівна Любима, Дарія Яківна Борисова, Поліна Андріївна Тисенко (Ольховська), Василина Іванівна Твердохлеб, Олександра Кірсанівна Гончарова, Василь Іванович Деткін, Ольга Василівна Гребенюк (Шавлак), Віра Іванівна Лісняк (Новікова), Галина Федорівна Шавлак, Марія Яківна Шаренко (Волкова), Раїса Логвинівна Дейнеко, Марія Тимофіївна Горошенко, Марія Єгорівна Скицька, Раїса Тимофіївна Орел (Чевела), Валентина Георгіївна Снігова, Іван Григорович Борисов, Валентина Дмитрівна Линник, Василь Іванови Линник, Олексій Іванович Стукало, Надія Іванівна Ножка, Тетяна Миколаївна Зленко, Людмила Андріївна Шульга [10].

У радянські часи, навіть коли «розквітала» русифікація, переважна більшість односельців розмовляла українською мовою з домішками суржику. Всі вчителі спілкувались з учнями (на заняттях, перервах), батьками, односельцями, між собою українською мовою. Це засвідчувало їхній професіоналізм, викликало повагу.

У 1968 році здали в експлуатацію прибудову до школи – праве крило, яке сьогодні лежить в руїнах від російської денацифікації.

Були вчителі, прізвища яких, на жаль, не збереглися, очевидно, їх арештували та репресували. Про це дуже неохоче та обережно говорили односельці [4; 7].

Радянська школа була важливою ланкою ідеологізації. Її пристосовували до тоталітарної системи. Згадуються першотравневі та листопадіві демонстрації. Від школи учнівсько-учительська колона із самотужки виготовленими транспарантами прямувала на мітинг до центру села, що проходив біля клубу, сільради та пам'ятника загиблим у Другій світовій війні.

Школярів використовували як безкоштовну робочу силу в колгоспній системі, мотивуючи шефською допомогою, вихованням працелюбності, поваги до колгоспної праці, профорієнтації тощо. Учнів забирали з занять, довільно скорочували навчальну програму. Через такі «трудоі десанти» пройшло багато поколінь учнів, працюючи на прополці кукурудзи, соняшника, на зборі врожаїв буряків, кукурудзи, колосків після комбайну, городніх культур, врожаїв колгоспного саду; діти згрібали сіно, працювали на току, фермах тощо.

У 1970-ті роки в колгоспі вирощували тутовий шовкопряд для отримання шовку. Улітку цілий загін хлопців-школярів заготовляв листя шовковиці з ранку до ночі. Вантажі з гілками шовковиці для годівлі прожерливої гусені

доставляли на ферму запряженою кіньми повозкою. За це хлопців харчували з польової колгоспної кухні та нагороджували грамотами.

У 80-х – 90-х роках старшокласники повинні були обов'язково відпрацювати трудовий семестр у трудовому таборі при школі. Багато старшокласників хотіли перебувати в таких таборах навіть з ночівлею, адже це була нагода невимушено спілкуватися з однолітками, відпочити від щоденних домашніх обов'язків сільських дітей (наносити води, заготувати траву для худоби, нагодувати та доглянути корів, телят, свиней, кролів, гусей, качок, курей, нарубати дров і так далі) [10].

Більш справедливі «трудові відносини» були з Маяцьким лісництвом. Навіть було створено шкільне Маяцьке лісництво. Учні допомагали лісникам збирати жолуді, насіння акації, розселяти мурашки, виготовляти шпаківні, доглядати розсадники, а що найважливіше, – учились спілкуватися з природою, бережно ставитись до її скарбів. Цілими класами виходили насаджувати посадки, молодий сосновий ліс. Лісничий Іван Матвійович Савченко говорив тоді маяцьким школярам: «Ліс, посаджений вами, – це ліс майбутнього. Дерева, які виростуть, рубатимуть уже в третьому тисячолітті, але не раніше 2050 року» [3, с. 109]. На жаль, вже на початку ХХІ століття споживацький інстинкт призвів до вирубки Маяцького лісу з метою збагачення окремих осіб. Деревина також в умовах війни з росією замінила вугілля. Хижацьке знищення лісу – це величезна екологічна проблема сьогодення у нашому регіоні.

Зароблені школярами кошти Маяцьке лісництво перераховувало на рахунки. Ці гроші накопичували та використовували для екскурсій у міста: Севастополь, Волгоград, Мінськ, Астрахань, Краснодар, Донецьк, Костянтинівку, Дружківку. Тоді це був шанс подорожувати, більше побачити, дізнатись про нове. Це був заохочувальний бонус брати участь у трудових десантах.

Соціалістичні змагання були не тільки реаліями советської системи у робітників і колгоспників. За часів навчання авторки у Маяківській школі в 60-х – 70-х роках ХХ ст. між класами були змагання у навчанні, дисципліні, суспільно-корисній праці: збирали металобрухт, макулатуру, шипшину, лікарські рослини, насіння акації. У шкільній бібліотеці з кінця вересня по кінець листопада сушили зібрану шипшину.

Анахронізмом, на погляд авторки, була «дослідна» робота на шкільній ділянці. Учні з 1-го по 10-й клас мали свою дослідну ділянку. Її засаджували однією або кількома культурами (кукурудза, картопля, горох, квасоля, гарбузи тощо). Уявіть початкові класи. Хто виконує всі роботи? Вчителька загалом обробляла класну ділянку, а школярі початкової школи «вчилися» спостерігати та доглядати за рослинами, ніби вдома не бачили городу. У середніх і старших класах класний керівник посилала прибратися на ділянці, щоб не отримати зауваження на педраді.

Спортивне життя вирувало на футбольному полі, бо спортивна зала була десятки років довгобудом. Тут проводились шкільні спортивні естафети, змагання, ігри, районні змагання. Особливо людяно було на майданчику, коли приїздили на змагання спортсмени з сусідніх сіл. Немісцевих пригнічувало, що поряд дві локації – цвинтар і футбольний майданчик.

Земляки-спортсмени із Маяків: В.Ф. Борисов, стрілець із гвинтівки, став Олімпійським чемпіоном 1956 року та неодноразовим призером чемпіонатів світу й Європи [3, с. 148–149]; І. Г. Гайворонський, відомий у Донеччині часів незалежності України організатор дитячо-юнацького футболу, «Заслужений працівник фізичної культури і спорту України» [3, с. 156–158]; Денис Сосненко був неодноразовим чемпіоном України з тайського боксу, загинув у 2022 році під час пошуку тіл загиблих воїнів [1, с. 16–17].

Директорами Маяківської школи (з Маяцької стала Маяківською) у 60-х – 90-х роках ХХ століття були:

Іван Григорович Борисов – 60-ті рр. ХХ ст.;

Павло Юхимович Грес (1966–1968 рр.);

Олексій Іванович Стукало (1968–1999 рр.).

Особисту вчительську кар'єру авторка теж розпочинала в Маяківській середній школі у 1980 році під керівництвом і наставництвом директора О.І. Стукала. Спочатку працювала вчителем історії, потім заступником директора з навчальної роботи.

Видатною подією для всього села і Маяківської школи стало відкриття спортивного залу та їдальні у 1988 році. Нарешті довгобуд здали в експлуатацію!

Директори Маяківської школи кінця 90-х років ХХ ст. і до нашого часу:

Едуард Олексійович Стукало (1999–2010 рр.);

Наталія Леонідівна Стукало (2011–2017 рр.);

Алла Василівна Драннікова (з 2018 року).

Сучасні сільські школярі мають великі можливості та перспективи для навчання, творчості, розвитку талантів, пізнання, спорту, вони крокують у ногу з часом. Школярі сучасної Маяківської школи до широкомасштабної російсько-української війни мали традиції: власні шкільні символи, Дні здоров'я, що проводились на березі річки Сіверський Дінець, спортивні змагання між вчителями та учнями, діяла дитяча організація «ТОР» (піклування про вчителів-пенсіонерів, ветеранів війни, самотніх літніх людей похилого віку), змагання «Козацькому роду нема переводу» тощо.

Випускники Маяківської школи стали на захист рідного краю, України від російського агресора. Імена справжніх героїв, які сьогодні боронять Вітчизну, дізнаємося після перемоги, хоча в селі їх всі знають і шанують. На жаль, є загиблі випускники:

Сосненко Денис Едуардович (06.09.2001–24.01.2023) – волонтер загону гуманітарної місії «Чорний Тюльпан, відшукував та збирав тіла загиблих воїнів у небезпечних місцях поблизу бойових дій [2, с. 163];

Єфименко Руслан Олександрович (6.10.1988–14.02.2023) – доброволець, служив у десантно-штурмових військах, загинув під Білогорівкою на Луганщині, рятуючи побратимів [1, с. 18];

Бондаренко Сергій Юрійович (22.02.1984–15.04.2023) – захищав Україну в лавах батальйону «Донбас», старший технік мінометної батареї, загинув на Донеччині [2, с. 165].

Вічна пам'ять Героям!

Тепер сучасній молоді, як і їхнім прадідам після Другої світової війни, доведеться відбудовувати зруйновані рашистами школу, село, країну. Будемо пам'ятати про героїв-односельців, які віддали життя за свободу, державність України, розповідати своїм дітям і онукам про них.

Висновки. Матеріали про історію Маяківської школи зібрані з різних джерел. Переважно, це спогади односельців, які були очевидцями описаних подій або отримали інформацію від своїх батьків, вчителів. Шкільне життя відображено через призму подій довоєнного періоду (30-ті роки ХХ ст.), Другої світової війни, повоєнних часів, радянського періоду 60-х – 80-х років ХХ ст., періоду незалежної України. Матеріали можуть бути використані в освітньому процесі, виховній роботі з молоддю, у поглибленні знань про рідний край.

SUMMARY

Modern Ukrainian society shows a special interest in the history of the region. Local history materials are effective in the fight against the ideological narratives of Soviet propaganda and “Russian peace”. The history of the school in the village of Mayaki (Kramatorsk District, Donetsk Oblast) is closely intertwined with the history of the village and is a reflection of many historical processes that took place in Donetsk Oblast. The purpose of the article is to restore some historical pages of school life in Mayaki to expose Soviet and Russian propaganda myths related to the organization of school life. The main sources of the article are the memories of residents and fellow villagers of Mayaki. The author has collected information on various issues of the village’s history, communicating with eyewitnesses of the events. School life is reflected through the prism of the events in the 1930s, the Second World War, post-war time, in the 1960s - 1980s, and the independence of Ukraine.

Keywords: Donetsk Oblast, Mayaki village, school education, educational process, teaching staff.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Збірник наукових праць за матеріалами Регіональної студентської науково-практичної конференції «Герої серед нас – 2!», 28 квітня 2023 року, м. Селідове – м. Кропивницький – м. Київ. ВСП «Слов'янський фаховий коледж НАУ». Х.: ТОВ «ПромАрт», 2023. 98 с.
2. Збірник наукових праць за матеріалами I Регіональної красназвочі конференції «Красназвочі читання», присвячені Дню красназнавства, 26–27 травня 2023 року/ за заг. ред. Тетяна Лисак, Лариса Лисак. Харків; ТОВ «ПромАрт». Вип.1. 192 с.
3. Соловар В. В. Маяки: історія далека і близька. Красназвочі матеріали. Слов'янськ: вид-во Б. І. Моторіна, 2019. 198 с.
4. Спогади. Бондаренко Василь Андрійович (1935–2020 рр.)
5. Спогади. Братерська Анастасія Андріївна (1926 р.)
6. Спогади. Щоденник. Волкова (Шаренко) Марія Яківна (1921–1916 рр.)
7. Спогади. Лимаренко Ганна Романівна (1926–1921 рр.)
8. Спогади. Рибянцева Галина Іванівна (1928–2021 рр.)
9. Спогади. Щербина Ніна Іванівна (1928 р.)
10. Інтерв'ю зі Зленко Тетяною Миколаївною, заступницею директора «Маяківського закладу загальної середньої освіти I–III ступенів Святогірської міської ради Краматорського району Донецької області» (14 жовтня 2023 р.).

REFERENCES

1. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Rehionalnoi studentskoi naukovopraktychnoi konferentsii «*Heroi sered nas – 2!*», 28 kvitnia 2023 roku, m. Selidove – m. Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
2. Zbirnyk naukovykh prats za materialamy I Rehionalnoi kraieznavchoi konferentsii «*Kraieznavchi chytannia*», prysviacheni Dniu kraieznavstva, 26 – 27 travnia 2023 roku/ [in Ukrainian].
3. Solovar, V. V. (2019). *Maiaky: istoriia daleka i blyzka* [Mayaki: a history far and near]. Kraieznavchi materialy. Slov'iansk: vyd-vo B. I. Motorina [in Ukrainian].
4. Spohady. Bondarenko Vasyl Andriiovych (1935 – 2020 rr.) [in Ukrainian].
5. Spohady. Braterska Anastasiia Andriivna (1926 r.) [in Ukrainian].
6. Spohady. Shchodennyk. Volkova (Shareenko) Mariia Yakivna (1921–1916 rr.) [in Ukrainian].
7. Spohady. Lymarenko Hanna Romanivna (1926 – 1921 rr.) [in Ukrainian].
8. Spohady. Rybiantseva Halyna Ivanivna (1928 – 2021 rr.) [in Ukrainian].
9. Spohady. Shcherbyna Nina Ivanivna (1928 r.) [in Ukrainian].
10. Interv'iu iz Zlenko Tetianoiu Mykolaivnoiu, zastupnytseiu dyrektora «*Maiakivskoho zakladu zahalnoi serednoi osvity I – III stupeniv Sviatohirskoi miskoi rady Kramatorskoho raionu Donetskoi oblasti*» (14 zhovtnia 2023 r.) [in Ukrainian].

Одержано редколегією 14.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

УКРАЇНСЬКІ РОЗМОВНІ КЛУБИ НА СХОДІ ТА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 2012-2014 РОКАХ

Висвітлюється функціонування мережі українських розмовних клубів (УРК), що виникли в 2013 році на Півдні та Сході України як своєрідна відповідь громадян на політику русифікації. Метою роботи стало вивчення особливостей їх заснування та становлення в 2012-2014 роках, що сприятиме поглибленому розумінню культурних потреб мешканців цих регіонів, їхніх ресурсів та організаційних можливостей задовольнити ці запити. На основі авторських унікальних джерел відносно повно реконструюється діяльність декількох УРК. Аналізується формат, особливості, умови роботи УРК в Одесі, Нікополі, Сімферополі, Запоріжжі тощо. З'ясовуються сильні та слабкі сторони клубів, їхнє історичне значення напередодні і на початковій фазі війни. Значення українських розмовних клубів має як символічний, так і цілком практичний вимір. Із символічної точки зору вони продемонстрували прагнення українців на Сході і Півдні до відродження української мови. З практичної точки зору – сприяли посиленню й формуванню громад, що проявилось, зокрема, під час Революції Гідності. Досвід українських розмовних клубів, які діяли в 2012–2014 роках, можна буде використовувати після деокупації територій.

Ключові слова: Український розмовний клуб (УРК), південно-східні регіони, культурні потреби, «Мовний Майдан».

Російська агресія й тимчасова окупація Криму, а також частини окремих південних та східних областей України, прагнення Росії подати ці терени як російські та проросійські налаштовані надає виняткової актуальності вивченню їхньої української ідентичності. Зокрема, заслуговує на увагу дослідження рухів і громадських ініціатив, що діяли напередодні російсько-української війни, коли суспільство шукало належної відповіді на проросійську політику Партії Регіонів. Грубе ухвалення влітку 2012 року Закону України про засади державної мовної політики, що був спрямований на консервацію панівного становища в Україні російської мови й подальшу русифікацію, спричинило реакцію активної частини соціуму, що знайшла вияв у виступах і демонстраціях (Мовний Майдан), у започаткуванні різноманітних проєктів, спрямованих на зміцнення статусу української мови. Прикметним прикладом відповіді «знизу» стала й мережа українських розмовних клубів, що виникли щонайменше в семи українських містах (Донецьк, Горлівка, Краматорськ – на Донеччині, Нікополь – на Дніпропетровщині, Одеса, Сімферополь, Запоріжжя). Вивчення

особливостей їхнього заснування й становлення в 2012-2014 роках може поглибити розуміння культурних потреб мешканців цих регіонів, їхніх ресурсів та організаційних можливостей задовольнити ці запити.

Наукові дослідження з окресленої проблематики тільки-но розпочалися й перебувають на початковій фазі. У 2022 році вийшла друком знакова монографія Катерини Зарембо «Схід українського сонця», присвячена патріотичним рухам Донеччини і Луганщини між двома революціями – Помаранчевою та Гідності. Попри те, що про українські розмовні клуби на Сході там згадано лише побіжно, праця задає певну планку для подальших досліджень у цьому напрямку та заохочує до деталізації низки сюжетів [1]. Поза тим, у 2022 році автор здійснив розвідку з історії українського розмовного клубу в Донецьку, в якій показав його зв'язок із попередніми громадськими ініціативами, виявив концептуальні й організаційні засади діяльності клубу та з'ясував його роль у посиленні проукраїнського середовища [2]. У цій статті автор ставить завдання проаналізувати роботу шести інших клубів, які підтримали починання Донецька.

Джерельна база дослідження складається з кількох груп. Першу становлять публіцистичні статті й замітки (зокрема, й авторські), опубліковані 2013 року в національних та регіональних виданнях і присвячені роботі розмовних клубів. Друга (найважливіша) група джерел – це сторінки УРК у соціальних мережах ВКонтакте й Facebook; численні заходи, організовані клубами. Автор мав змогу попрацювати із пабліками одеського, нікопольського й сімферопольського УРК, що дотепер збереглися і різною мірою відбивають ключові віхи функціонування організацій. На жаль, група горлівського УРК була вилучена ще 2013 року; щодо діяльності краматорського клубу наявні вельми обмежені дані. Третя, теж вкрай важлива група джерел, – це листування між автором та організаторами УРК, що містять гранично цінні доповнення стосовно внутрішньої «кухні» у Горлівці, в Нікополі і, меншою мірою, в Одесі. Автор, будучи координатором мережі клубів, щільно обмінювався повідомленнями з керівниками названих УРК до середини 2013 року; пізніше розмови стали більш спорадичними та уривчастими. Четверта група – це декілька інтерв'ю, які автор взяв у організаторів клубів безпосередньо під час роботи над цим дослідженням. Зокрема, дуже цінними треба вважати відомості, надані активістами сімферопольського й краматорського УРК (щодо яких автор мав найменше даних) – Любов'ю Калмаковою, А.Б.¹ та Станіславом Черногором. Важливі дані стосовно планів із розвитку мережі клубів містять також цифрові документи з архіву автора, що збереглися на його ноутбуку (п'ята група джерел). Загалом, названі документи й свідчення дають змогу відносно повно реконструювати діяльність чотирьох УРК, які

¹ Ім'я та прізвище приховані на прохання цієї особи з безпекових міркувань.

виникли й працювали впродовж 2013–2014 років; незадовільною станом на тепер потрібно визнати тільки джерельну базу, яка стосується краматорського клубу. На жаль, готуючи це дослідження, автор не мав часу й ресурсів для якісного доповнення джерельної бази, тож залишає це на майбутнє. Окрім того, без глибокого розгляду автор лише історію розмовного клубу у Запоріжжі. Коротку звістку про те, що він був заснований у листопаді 2013 року на базі громадської організації «Російськомовні українські націоналісти» [3], автор віднайшов буквально за декілька днів до подачі матеріалів до друку, тож фізично не міг розібратися в темі.

Результати дослідження. Першим серед відомих на сьогодні українських розмовних клубів, що виник у досліджуваній період, став УРК у Донецьку, заснований 20 грудня 2012 року. Реалізація ініціативи була пов'язана з діяльністю всеукраїнського громадського руху «Простір свободи», який із початку свого постання (2007 рік) приділяв значну увагу захисту української мови. З-поміж проєктів організації варто згадати насамперед щорічний аналітичний звіт щодо становища державної мови, започаткований у 2011 році, й інформаційну кампанію 2012 року «Створи мовний простір», мета якої полягала в поширенні рекомендацій, як на персональному рівні розширити межі ужитку української мови [4]. Названа інфокампанія стала частиною ширшого кола завдань, що були заплановані до реалізації 15 листопада 2012 року під час зборів координаційного органу руху – Малого Кола. Зокрема, активісти задекларували намір «створити в містах (передусім російськомовних) українські розмовні клуби»; пріоритетними були визнані міста Донецьк, Кривий Ріг, Одеса й Харків, що почасти пояснювалось наявністю в цих регіонах діяльних осередків руху [5]. Два тижні потому автор цієї статті, що був призначений керівником напрямку, сформулював методологічні засади й рекомендації, які мусли стати чимось на кшталт статуту для мережі УРК. Згідно з концепцією, розмовні клуби мали орієнтуватися на залучення якнайширшої аудиторії й бути цікавими пересічному російськомовному мешканцеві, а не лишень переконаним патріотам. Відтак, автор радив порушувати під час засідань найрізноманітніші теми: «Принципово важливо, щоби спілкування не зводилося до, умовно кажучи, читання віршів про калину, батьківщину, Україну» [6].

У грудні 2012 року процес стартував. Утім, досить обмежені ресурси руху «Простір свободи» (організація з кількох десятків осіб діяла на членські внески) від самого початку далися взнаки і змусили скорегувати первісні плани. Клуб у Донецьку, ініційований автором (і запущений за підтримки ГО «Демократичний Альянс»²), так і лишився єдиним, що був безпосередньо за-

² Восени 2012 року автор був не тільки учасником руху «Простір свободи», але й членом Правління донецького осередку політичної партії «Демократичний Альянс».

снований активістами руху «Простір свободи». Сфокусувавшись на розвиткові УРК у Донецьку, автор – принаймні в найперші тижні – не мав надміру часу, аби шукати координаторів в інших містах. З іншого боку, відчутний розголос у медіа, що був здійснювався після появи донецького УРК (зокрема, й завдяки публікаціям автора на сторінках газети «День» і на сайті Gazeta.ua [7]), спричинив самостійне формування ініціативних груп у кількох регіонах, які, прагнучи повторити привабливий досвід, з власної волі зверталися за порадами. Власне, виходячи з реалій, було ухвалене рішення тимчасово обмежитися наданням методологічної допомоги тим групам/особам, які виявляли бажання створити свій клуб. У такий спосіб три УРК-послідовники – одеський, нікопольський та горлівський – стали частиною мережі та прийняли її принципи (жодної централізації, втім, не було – клуби діяли автономно й мали змогу обрати для себе найбільш іманентні і слухні форми роботи). П'ятий клуб, створений у березні в Краматорську, мав, як покажемо нижче, опосередкований зв'язок із мережею; клуби у Сімферополі й Запоріжжі, започатковані відповідно у червні й листопаді 2013 року, діяли незалежно. Час заснування й завершення діяльності клубів, а також інформацію щодо засновників подано у таблиці.

Українські розмовні клуби на Сході та Півдні України в 2012–2014 рр.

№	Місто	Дата заснування клубу	Дата завершення діяльності клубу	Засновники	Інституція
1	Донецьк	20 грудня 2012	Жовтень 2013	Сергій Стуканов	Рух «Простір свободи», ВМГО «Демократичний Альянс»
2	Одеса	3 січня 2013	Осінь 2014	Міла Гребенюк	ГО «Мовний Ренесанс»
3	Нікополь	22 січня 2013	Осінь 2014	Костянтин Іватович	Приватна особа
4	Горлівка	11 лютого 2013	15 березня 2013	Олег Ланг, Олександр Ланг	Автомобільно-дорожній інститут ДонНТУ

Члени партії, а також молодіжної громадської організації Демальянсу відіграли важливу роль під час запуску клубу в Донецьку. Утім, у цьому випадку вони виступали не як представники політичної партії, а як громадські діячі або приватні особи. Український розмовний клуб у Донецьку позиціонував себе як проєкт руху «Простір свободи» і був позапартійною та неполітичною структурою.

5	Краматорськ	24 березня 2013	Досі існує	Станіслав Черногор	ГО «Фонд розвитку громади»
6	Сімферополь	Червень 2013	Лютий 2014	Д. Притуленко, Л. Калмакова	Language Exchange Club Simferopol
7	Запоріжжя	16 листопада 2013	Ймовірно, червень 2014	Немає даних	ГО «Російськомовні українські націоналісти»

Проведений автором ретельний аналіз діяльності названих українських розмовних клубів дозволяє виокремити в їхній історії як відмінні, так і спільні риси. У більшості випадків УРК виникали на базі раніше існуючих неурядових організацій або об'єднань; тільки один із гуртків було створено при навчальному закладі (забігаючи наперед, зауважимо, що невдало), ще один постав внаслідок індивідуальної ініціативи. Органи влади та самоврядування не брали участі у формуванні клубів, втім, здебільшого й не перешкоджали (щонайменше до поки ті не переходили у політичну площину). За рідким винятком організацією роботи займалася молодь, і то, найчастіше – студентського віку. Координатори клубів діяли винятково на волонтерських засадах, приділяючи своїм дітям вільний від основного заняття час. Більшість із них працювали у бібліотеках і культурних центрах, деякі надали перевагу кав'ярням. Що стосується населених пунктів, то створення УРК зафіксовано тільки в містах, що пов'язано, вочевидь, із наявністю відповідного середовища та умов. Найбільш успішним для кожного з клубів став 2013 рік; деякі завершили активність напередодні або під час Революції Гідності. Загалом дещо спрощено можна виокремити чотири періоди в роботі українських розмовних клубів в 2012–2014 роках:

Грудень 2012 – червень 2013 року: заснування клубів та найактивніший період їхнього функціонування; вихід на літні канікули.

Вересень – грудень 2013 року: другий сезон у роботі клубів, в більшості випадків – менш успішний.

Листопад 2013 – лютий 2014 року: пауза або затишся в роботі, участь організаторів та членів клубів у подіях Євромайдану; закриття частини клубів.

2014 рік: спорадичні заходи окремих УРК.

Власне, надавши у попередніх абзацах деякі узагальнені висновки щодо досліджуваної проблематики, далі варто докладно зупинитись на кожному з УРК й поговорити про особливі й індивідуальні обставини їхнього функціонування. Першим за чергою мусив би бути Донецьк, та позаяк автор уже розповідав про тамтешній розмовний клуб у окремій статті, то повторюватися у межах цієї розвідки не бачить сенсу. Тож, відсилаючи усіх охочих за

посиланням [8], тут одразу перейдемо до УРК, які виникли слідом. Спільним в Одесі, у Нікополі і в Горлівці стало те, що всюди ініціаторами заснування були студенти, які не досягли на той момент навіть і двадцятирічного віку. Разом із тим, організатори в цих містах перебували у надто несхожих умовах і мали дуже відмінні інституційні спроможності, що врешті-решт визначило міру успішності ініціатив. Отже, по черзі.

Одеса

Вочевидь, найуспішнішим після Донецька українським розмовним клубом став заснований 3 січня 2013 року УРК в Одесі, де ініціативу підхопили активісти молодіжного руху «Мовний ренесанс». Його 18-річна лідерка Міла Гребенюк оперативно зв'язалася з автором і, обмінявшись методологічними міркуваннями, вже 6 січня провела першу зустріч. З локацією труднощів не було – УРК оселився у затишному приміщенні Українського Дому (спочатку в Книгарні-кав'ярні, від лютого – в окремій вітальні) й обрав час засідань: субота опівдні. Тісний зв'язок із діяльними інституціями наперед забезпечив одеському клубу добрий старт.

Прикметно, що одесити цілком поділяли прийняту в Донецьку концепцію аполітичності УРК. Так, в інтерв'ю журналістці «Кримської світлиці» Сергію Лашенку Міла Гребенюк радила кримчанам (у разі, якщо ті також створять клуб) «абстрагуватися від обговорення політики», бо «дай тільки привід – і дебати вестимуться годинами» [9]. Водночас клуб із Одеси мав і суттєві відмінності з клубом у Донецьку. «В Одесі не є проблемою знайти україномовне середовище – складно розмовляти чистою українською, – розповіла координаторка виданню Gazeta.ua. – Тому ми ставимо перед собою складніші завдання: розширення словникового запасу відвідувачів клубу, розвиток комунікативних навичок тощо» [10]. Задля досягнення цілей засідання поділили надвоє: година – заняття з мови, година – дискусії з обраних тем. Наприкінці січня ведучою мовних курсів стала доцентка кафедри філології ПНПУ ім. К. Ушинського Світлана Форманова [11], яка готувала для членів клубу завдання з граматики й інших розділів мовознавства.

Другою особливістю клубу в Одесі стало порушення під час дискусій, хоч і не політичних, але актуальних, суспільно значущих тем. Так, із січня по червень УРК провів 27 зустрічей, півдесятка з яких були присвячені обговорюванню в Україні концептуальним питанням (як-от роль «чоловічого свята» 23 лютого; європейський вибір України; дискусії щодо фільму «ДНК-портрет нації»; роль «генерації незалежності» тощо). Вельми нагальним проектом стала й робота над Календарем свят та пам'ятних дат для української громади Одеси, яку здійснили під керівництвом двох істориків-кандидатів наук – Сергія Гуцалюка й Тараса Вінцковського [12]. Декілька зустрічей були присвячені українській літературі (зокрема, в березні гостем клубу став поет

із Києва Павло Коробчук). На загал більшість обраних тем мала так чи інакше просвітницький вимір: чи то історія танцю, чи то художній доробок да Вінчі (відвідання лекції в Музеї західного й східного мистецтва), чи то знайомство з українською кухнею. Клуб активно співпрацював з відповідними фахівцями і регулярно запрошував їх до участі. У березні в листі автору Міла Гребенюк похвалилась відвідуваністю УРК, і то – не тільки кількістю слухачів, але й якісним складом: «До нас ходять дуже відомі громадські діячі, активісти, очільники партій, колишні кандидати у депутати, талановиті молоді люди й викладачі університетів... Люди з білбордів іноді підходять до мене і запитують, коли наступна зустріч» [13].

Понад те, в березні, за словами організаторки, «вимальовувалося» й друге відділення УРК-Одеса на базі вечірньої школи: «Вони погодились робити уроки мови відкритими для всіх бажаючих, бо клас на уроці, що починається о 19:00, все одно напівпорожній» [14]. Втім, у повноцінний розмовний гурток ініціатива таки не перетворилась.

Вельми прикметно, що, попри гранично успішні пів року роботи, одеський клуб, врешті-решт, пройшов ті самі фази у своєму становленні, що й донецький: 1) натхненна й завзята діяльність узимку й навесні; 2) спад активності й рішення про тимчасову перерву влітку; 3) спроба поновлення восени (другий сезон), під час якого вернутись на пік популярності вже не вдалося. Від 19 вересня до кінця жовтня одеський клуб провів кілька зустрічей (похід у кіно, написання диктанту, дискусія про поведження на дорогах та обговорення шкідливих звичок), опісля чого відмовився від їх продовження. «Ми поки тягнемо, але у нас настільки впала статистика, що боюсь, що витримаємо [лише] до Нового року», – поділилась 13 листопада переживаннями Міла Гребенюк [15]. Зрештою, від кінця жовтня клуб зосередився на новому форматі – недільних дитячих читаннях казок А. Ліндгрен, Дж. Радарі, І. Франка. Цей проєкт виявився популярним, збирав до двох десятків дітей із батьками й протривав до середини січня. 28 січня 2014 року через посилення політичного протистояння в Одесі під час подій Революції Гідності клуб поставив діяльність на паузу «до невизначеного часу» [16].

Нікополь (Дніпропетровська область)

Третій розмовний клуб, заснований 22 січня у Нікополі Дніпропетровської області, став плодом одноосібної ініціативи учня професійно-технічного ліцею Костянтина Іватовича. На відміну від організаторів клубів у Донецьку й Одесі, 18-річний ліцеїст не мав сформованого патріотичного середовища, на яке міг би спертися; окрім того, через належність до неформальної субкультури, за його власним зізнанням, стикався з нерозумінням у ліцеї [17]. Правдоподібно, брак товариства й досвіду громадської діяльності від самого початку позначилися на роботі клубу. Після організаційної зустрічі, що від-

булася в кав'ярні «Бджілка», Іватович скрушно зазначив в листі до автора, що «...ніхто не хоче допомагати в організації» [18]. Втім, поступово, завдяки наполегливості й ентузіазму, учень спромігся надати клубові обертів і незбаром залучив співорганізаторку – Ольгу Махинько. Як і в Донецьку, гурток осів у бібліотеці, що надало зустрічам певної періодичності та ритмічності. Упродовж лютого Іватович часто радився щодо змісту й формату засідань із автором, який ділився сценаріями та методичними рекомендаціями. І хоча кількість учасників посиденьок за рідким винятком не перевищувала 8 осіб, клуб став майданчиком для спілкування доволі строкатого середовища, починаючи від представників «альтернативних» напрямків, які «...люблять читати, слухають рок, а не реп, дивляться артові фільми чи аніме...» [19], і закінчуючи пластунами. Переважно організатори брались за теми, цікаві для молодіжної, але мислячої аудиторії, як-от: кіно, музика, література, життєвий шлях. Прикметно, що клуб навіть втрапив до поля зору нікопольської організації політичної партії ВО «Свобода», представник якої запросив ліцеїста обговорити проведення зустрічей в їхньому офісі. Учень, утім, відмовив, дослухавшись до рекомендації автора, який наполягав, що «Свободу» «...специфічно сприймають на Сході. А нам потрібно розширювати коло тих, хто спілкується українською, за рахунок російськомовних. Партія «Свобода» багатьох відштовхне» [20].

Вочевидь, березень став найінтенсивнішим місяцем для розмовного клубу у Нікополі; разом із тим, він засвідчив і проявлення кризових явищ, пов'язаних із гетерогенністю складу, малою командою організаторів і втручанням у роботу бібліотекарки (що деструктивно переривала засідання, нападаючи на учасників через розмови російською поза клубом, чим знеохотила молодь) [21]. Далася взнаки й тенденція до обмеження тем засідань літературною творчістю класиків – Т. Шевченка, Л. Костенко та К. Цісик. У квітні клуб переживав спад активності, проте креативне рішення зустрічатися просто неба надало йому нового дихання. Організатори вигадали цікавий формат, названий «Вірші на Дніпрі», – творчі заходи у вигляді пікніка, на які «будь-хто може прийти і зачитати свої вірші або просто послухати авторів на свіжому повітрі біля нашого улюбленого Дніпра. Ми хочемо почути поетичні серця нашого міста, і їх насправді багато» [22]. Так, проведені 11 травня читання зібрали 21 учасника, що стало рекордом в історії клубу. Попри це, зустрічі чимдалі рідшали. Маючи намір вступати до вишу у Львові, Іватович розпочав пошук координатора замість себе й 15 червня заявив, що «...сьогодні завершилася моя діяльність у клубі» [23]. На той момент під егідою УПК (Нікополь) відбулося 16 засідань.

Втім, Іватович до вишу Львова не вступив (тому, що ліцей йому вчасно не підготував документи, потрібні для вступу), тож лишився у Нікополі

і зберіг за собою координацію клубом. Можна констатувати, що в цей період він цілковито перетворився на літературний та бібліофільський гурток, чії заходи відбувалися з періодичністю раз на місяць. Так, у вересні УРК повторив популярний формат «Вірші [осінні] на Дніпрі»; у листопаді започаткував буккросингову ініціативу. Взимку 2013-2014 років клуб призупинив свою діяльність, позаяк Іватович активно включився у боротьбу на Майдані, і то – не тільки у Нікополі, але й у Києві та у Львові.

Горлівка (Донецька область)

Третю модель організації УРК засвідчила Горлівка, де відбулась перша й єдина спроба інституціалізації клубу в державному закладі (а саме у виші) – й ця спроба зазнала невдачі.

Адже якщо УРК у Донецьку, Одесі й Нікополі, не прив'язані до державних структур і установ, на загал почувалися вільно та не зазнали будь-якого тиску з боку влади, то розмовний клуб у Горлівці, організований двома студентами Автомобільно-дорожнього інституту, майже на старті стикнувся з обмеженнями і прискіпливою увагою адміністрації вишу. Ініціаторами гуртка стали брати Олег та Олександр Ланги, що знали автора завдяки участі в патріотичному таборі «Чумацький Шлях». Натхненні досягненнями донецького клубу, вони загорілись ідеєю створення власного осередку й 12 лютого одержали схвалення від Профкому. «На диво, усі сприйняли нашу ідею дуже тепло й усіляко допомагали. Молодь цікавиться та охоче вступає до клубу», – розповів Олександр Ланг для статті, яку автор негайно підготував для видання *Gazeta.ua* [24]. Втім, допомога від адміністрації вишу виявилася не тільки у виділенні приміщення (бібліотеки), але також у призначенні викладачки-кураторки та в намаганні накинути власну концепцію: «...хочуть зробити щось наукове з підготовкою доповідей і питань на певну тему. Ми вважаємо, що такий формат – зайве навантаження. Це все ж таки повинно більше розважати та цікавити людей», – поділився розбіжністю в поглядах на формат зустрічей Олександр Ланг [25]. Зрештою, хлопцям вдалося сяк-так обстояти власне бачення. Перше засідання (що відбулося 4 березня й зібрало з десятків студентів) пройшло у невимушеній і легкій формі, але водночас торкалося складних тем – еміграції молоді та геополітичного вибору України між Європою та Росією.

Клуб, здавалося б, мав неабиякий потенціал і мусив набрати обертів, але друге засідання 14 березня несподівано стало й останнім у його історії. Біля восьмої ранку 15 березня Олександр Ланг у приватному повідомленні сповістив автора про «проблеми», про тиск з боку декана й директора³ та про

³ Михайло Чальцев (1941–2021), очолював Автомобільно-дорожній інститут з 1985 року; після окупації Горлівки 2014 року продовжував працювати на чолі вишу в рамках системи освіти «ДНР».

звинувачення у співпраці організаторів клубу з «політичною організацією» [26]. Наполюханий першокурсник писав про загрозу відрахування й просив «терміново ліквідувати» усі статті, у яких клуб було згадано в контексті з рухом «Простір свободи». Термін «свобода» у назві організації справді періодично призводив до хибної асоціації руху з опозиційною партією ВО «Свобода». Втім, цього разу, можливо, йшлося не тільки про плутанину: в Горлівці, як перед тим і в Нікополі, «Свобода» також спробувала взяти новоутворений клуб під своє крило. 6 березня Олег Ланг повідав автору, що мав телефонну розмову з головою міської організації партії Майєю Карлаш, яка запропонувала допомогу їй, зокрема, приміщення для засідань, – і він обіцяв поміркувати. Наразі незрозуміло напевне, чи існував зв'язок між цим дзвінком та підозрами керівництва АДІ. Дуже ймовірно, що опозиційну партійну діячку повсякчас «слухали» підпорядковані «регіоналам» спецслужби, тож поінформували директора про її контакт зі студентами. Хай там як, але від пропозицій надати історії розголосу у ЗМІ брати Ланги відмовилися, небезпідставно побоюючись, що неминуче позбудуться студентських квитків під час найближчої сесії. «Дискредитований» клуб ректорат розпустив.

Краматорськ (Донецька область)

Якщо в Одесі, Нікополі та в Горлівці ініціаторами УРК стали студенти, то клуб у Краматорську, започаткований головою ГО «Фонд розвитку громади» Станіславом Черногором, засвідчив геть відмінний підхід. Він також виник під впливом донецького досвіду (зокрема, з'єднувальною ланкою між спільнотами виступив колега автора – аспірант філософії з Дружківки Дмитро Білько). Втім, основу «Файно!» – саме таку назву отримав краматорський гурток – становила, сказати б, досвідчена гвардія – громадські діячі старшого й середнього покоління. Власне, цей факт визначив і загальну спрямованість клубу, а саме орієнтацію на патріотичний сегмент аудиторії і схильність до обговорення політизованих тем. Зокрема, перша зустріч, що відбулась 24 березня в Центральній бібліотеці, була присвячена перегляду, а потім обговоренню латвійської документальної стрічки «Радянська історія» [27]. Хоча цей підхід і дав змогу почасти розворушити, за висловом Черногора, «донбаську дрімучість» [28], водночас він містив і ризик утворення «бульбашки» (себто обмеження кола відвідувачів тими особами, які й так розмовляють державною мовою, і, навпаки, зменшення шансів долучення російськомовних містян). В емоційно забарвленому повідомленні автору Дмитро Білько, який узяв участь у зібранні, порівняв його із політичною демонстрацією: «Як взялися чинити гвалт, насили позамовкали. Кожен намагався мітингувати... Однак, є сподівання, що далі буде краще, бо під кінець почали погоджуватися, що слід розмовляти на менш ангажовані теми» [29]. Якою мірою це зауваження справдилося, станом натепер не випадає сказати з огляду на обмежену джерельну базу. Точно

відомо, що зустріч 31 березня було присвячено прочитанню творів Тараса Шевченка, а 14 квітня на засідання завітав голова Товариства ім. О. Тихого Євген Шаповалов, який розповів про видатного земляка-політв'язня [30]. Хай там як, але збори «Файно», що відбувалися протягом року не рідше аніж раз на місяць і збирали по 10-15 учасників, відігравали важливу роль осередка длягуртування патріотичних сил міста [31].

Вельми прикметно, що політичні дискусії членів клубу до певного часу не викликали занепокоєння у керівництва Центральної бібліотеки. Втім, наприкінці осені продемонстроване під час чергової зустрічі відео з Іриною Фаріон стало тим самим подразником, який нарешті призвів до конфлікту. Оскільки сварка якраз збіглася з Євромайданом, що розпочався і набирив сили, бібліотечні засідання «Файно» природно зійшли нанівець і поступилися участі членів клубу в протестах на площі міста [32].

Сімферополь (Автономна Республіка Крим)

Прикметно, що коли 19 квітня 2013 року Сергій Лашенко, автор згаданої вище статті у «Кримській світлиці», поставив питання «Чи приєднається [до мережі українських розмовних клубів] Крим?», до старту подібної ініціативи у Сімферополі залишалися лічені тижні. При цьому започаткування УРК у столиці автономії, правдоподібно, не мало ні інституційного, ані особистого зв'язку з уже існуючими клубами на материку. З одного боку, це могло бути свідченням певної відокремленості АРК у культурному плані; з іншого боку, доводило, що принаймні частина кримчан – найперше молодь – жила тими ж уподобаннями й потребами, що й українці на Півдні та Сході.

Український розмовний клуб у Сімферополі виник орієнтовно наприкінці травня⁴ як секція в Language Exchange Club Simferopol – мультимовному клубі, у складі якого на той момент уже діяло кілька відділень (передовсім англійське й французьке). Керівник LECS Дмитро Притуленко доручив заснування і ведення українського відгалуження Любові Калмаковій, яка, попри російське етнічне походження, належала до числа найактивніших представників українського руху в Криму. Природно, що формат засідань був запозичений у «старших» секцій: зустрічі у кав'ярнях у камерній атмосфері й довільні розмови на аполітичні теми. Зокрема, у червні учасники обговорювали твори сучасної української літератури й маловідомі кримчанам слова української мови (а саме діалектизми, поширені на Галичині). Вочевидь, фахівчиною з цієї теми стала уродженка Тернополя Ольга Тимчак, яка опинилась у Криму через направлення чоловіка-священника протестантської церкви і,

⁴ Перший документально підтверджений захід (наявна сторінка зустрічі у ВКонтакті) відбувся 5 червня, проте анонс зустрічі вперше з'явився ще 1 червня. Це означає, що перемовини між Дмитром Притуленком і Любов'ю Калмаковою щодо утворення клубу, ймовірно, відбулися під кінець травня.

відчуваючи гострий брак україномовного спілкування, залюбки долучилася до новоствореного товариства [33]. Третьою завідницею УРК стала Ольга Дмитренко. Загалом, у червні-липні клуб збирав на засіданнях (що зазвичай відбувалися в кафе «Гетьман») 3–6 осіб, та після серпневих канікул гурт помітно збільшився і набув ширшої популярності.

Осіннім виходом на новий шабель клуб завдячує передовсім комунікації у соціальних мережах і налагодженню зв'язків із проукраїнськими медіа (зокрема, цю ділянку роботи взявся посилити новий член команди А.Б.). Якщо раніше під кожну зустріч у ВК чи в Facebook організатори створювали окремі заходи, то 31 серпня УРК (Сімферополь) отримав власну сторінку в ВК, що дало змогу збирати прихильників української мови й підтримувати між ними сталу взаємодію. Їй доволі швидко це принесло результат: 18 вересня клуб відвідував про рекордне число відвідувачів – 12; 25 вересня це досягнення повторили [34], але й на цьому не зупинились. Правдоподібно, наймасовішим в історії УРК стало засідання 23 жовтня, гостем якого став львівський громадський діяч і мандрівник Юрій Шивала. Тренінг активіста, присвячений рекомендаціям та лайфгакам, як можна дешево подорожувати Європою, спричинив справжній ажіотаж і зібрав понад 30 осіб [35]. Свідченням популярності клубу, яка зростала, треба вважати й намір організаторів запровадити два засідання впродовж тижня. Зазвичай зустрічі УРК відбувались по середах, та 25 жовтня у групі в ВКонтакті з'явилося оголошення, що, «з огляду на думку громади, ми розглядаємо можливість проведення зборів Українського розмовного клубу... й по п'ятницях» [36]. У зв'язку з цим охочих приміряти роль модератора запросили зголошуватися до участі; втім, до початку подій Революції Гідності цю ідею не встигли зреалізувати.

Треба зазначити, що зростання відвідуваності УРК оприявило й слабку ланку в його діяльності – брак постійного осідку. Доки зустрічі збирали кілька осіб, кав'ярні міста безперешкодно приймали гостей за умови замовлення чаю чи кави. Та з настанням холодів і, відповідно, згортанням літніх майданчиків, місця всередині закладів хутко поменшало, тому компанія з 10–12 людей, яка «приходила поговорити», стала невігдною фінансово. У підсумку восени клуб був змушений вести, сказати б, кочовий спосіб життя й кожні 2–3 засідання змушений був шукати нове приміщення. Так, розпочинали у вересні з кафе «Сказка», згодом збиралися у «Just Game», далі – в «Ароматах Провансу»; взимку обрали своєю локацією кафе «Ульф Топор» [37]. Наміру загіздитися в якомусь культурному центрі чи бібліотеці клуб, втім, не мав: за словами Любові Калмакової, це б надто вплинуло на формат зустрічей і настроїв учасників, тож організатори сподівалися, що врешті-решт віднайдуть «той самий» заклад, у якому зможуть осісти надовго [38]. Ще однією характеристикою цього періоду стало розширення спектру тем, на що почасти впливала й ло-

кація (зокрема, в антикав'ярні «Just Game» цілком природно було віддатись настільним іграм⁵). Та назагал організатори виявляли демократичний підхід і часто радилися щодо тематики зустрічей у групі клубу. Протягом осені збори присвячувалися й кіно, й театру, й живопису, й футболу – чи, точніше, руху фанатів в Україні. Попри те, що політику оминали, раз таки принагідно бесідували про геополітичне становище Ірландії. Окрім того, УРК підтримав традицію, започатковану LECS, і відвідав кінопоказ у рамках міжнародного фестивалю DocuDays, що відбувся у КРП «Кіновідеопрокат».

Як і більшість колег із «материкових» розмовних клубів, сімферопольці з першого дня долучилися до подій Євромайдану. 25 листопада на сторінках у ВК та Facebook було повідомлено, що 27 листопада Український розмовний клуб пройде «в новому форматі» на площі Леніна, й додано наприкінці: «Одягайтесь тепліше, чай-кава для себе і друга» [39]. Схожі за змістом дописи з анонсами «виїзних» засідань з'являлися у групах клубу й у грудні. Втім, поміж ними вряди-годи УРК спробував проводити й традиційні зібрання: так, 25 грудня учасники клубу відзначили «європейське» Різдво, а в січні 2014 року підготували вертеп. Виглядає на те, що ця зустріч стала останньою перед анексією півострова.

Запоріжжя

Останнім (з відомих авторів) українських розмовних клубів, що виникли 2013 року, став УРК у Запоріжжі, заснований у середині листопада громадською організацією «Російськомовні українські націоналісти». Як зазначалось раніше, автор довідався про його існування (завдяки допису в групі нікопольського УРК) лише за декілька днів до подачі статті у друк; тож, не маючи можливості вивчити його історію, змушений навести дуже базові дані. Передусім привертає увагу, що клуб у Запоріжжі спозиціонував себе як частину вже існуючої мережі: група в ВКонтакті містила посилання на групи донецького, нікопольського й одеського УРК, а також руху «Простір свободи». Щодо самої діяльності, то інформації, як не прикро констатувати, катма.

Перше засідання клубу 16 листопада засвідчило попит, привабивши понад 25 осіб, і то – «різних за віком та соціальним статусом, наймолодшому учаснику клубу було 17, найстаршому – за 70» [40]. Присвячена обговоренню зв'язку мови й свідомості, стартова зустріч пройшла в Обласній бібліотеці ім. М. Горького; рівно за тиждень, 23 листопада, відвідувачі клубу зустрілися там само вдруге. Втім, надалі, судячи з уривчастих дописів у ВКонтакті, заходи відбувалися рідше. Так, 23 грудня було оголошено реєстрацію на безкоштовні курси української мови, які за місяць було презентовано [41]; 8 травня з'яви-

⁵ Позаяк віднайти у Криму настільні ігри українською було годі, учасники УРК «українізували» їх самотужки.

лося повідомлення про скасовану зустріч; а 15 червня і поготів про початок канікул – із яких клуб, правдоподібно, не повернувся [42]. Важко сказати, наскільки активним лишився увесь цей час УРК (Запоріжжя), – вивчення цього питання залишимо на майбутнє.

Херсон і Макіївка (Донецька область)

Насамкінець залишається коротко розповісти ще про два міста, де також були передумови для постання УРК, але з певних організаційних причин вони так і не визріли. Наприкінці березня 2013 року і Тарас Шамайда (координатор руху «Простір свободи»), і Міла Гребенюк (Одеса) отримали листа від 17-річної школярки з Херсона Ольги Дуляницької, яка просила поради для організації клубу [43]. Втім, попри надані рекомендації, УРК не запрацював; на думку Гребенюк, через те, що «вони не до кінця уявляють, що це таке» і, можливо, «завищують уявлення» [44]. Зовсім трохи забракло для старту власного клубу й Макіївці, про що в березні-квітні 2013 року дуже серйозно замислювався Ігор Гулай – член ВМГО Демальянсу й один із організаторів клубу в Донецьку. 22 квітня він сповістив автора, що розмовлятиме з представниками Центральної бібліотеки «про частоту та дати зустрічей»; втім, навесні справа так і не зрушила з місця, як і восени. За словами Олени Сомової (тодішньої голови макіївського осередку ДА), у жовтні з бібліотекою навіть домовилися й «анонсували перше засідання. Але ж почались всі ці події [Євромайдан], і так, на жаль, і не запустилися» [45].

Діяльність клубів в 2014 році

Цілком очевидно, що анексія Криму й окупація частини територій Донеччини та Луганщини Російською Федерацією істотним чином вплинули на суспільно-політичне життя в Україні й, передовсім, Сходу й Півдня. Не могло не відбитися це й на діяльності мережі УРК. Клуби у Сімферополі й Донецьку зі зрозумілих причин припинили активність; горлівський, як зазначалося вище, було закрито ще за рік до початку війни. Решта клубів – формально – продовжили існування. Втім, і в Одесі, і в Запоріжжі, і в Нікополі, і в Краматорську їхня діяльність була принагідною й пасивною, якщо порівнювати з передвоєнним періодом.

Одеський клуб вийшов із тимчасової паузи у червні, коли організував екскурсійну мандрівку до покинутого військового аеродрому «Буялик». У серпні поновились нерегулярні дитячі читання казок; у листопаді дорослі учасники раз зустрілися за настільними іграми. Та від початку 2015 року пабліки УРК (Одеса) не сповіщали про організацію зустрічей чи засідань.

Найбільшим заходом нікопольського УРК у 2014 році стала подія «Вірші [військові] на Дніпрі», що відбулася 13 серпня й збрала десяток поетів різного віку. Згодом одна з учасниць засідання, Ольга Калинчук, була представлена в групі в ВКонтакті як нова координаторка УРК, але активну діяльність вона так і не розпочала.

Клуб у Краматорську 2014 року не працював – опісля звільнення міста вся увага організаторів і волонтерів була прикута до більш нагальних завдань. Утім, він відродився дещо пізніше, 2016 року, і навіть був зареєстрований як ГО під орудою голови донецького осередку Союзу українок Оксани Муравльової.

Висновки

1. Мережа українських розмовних клубів на Сході та Півдні України стала своєрідною й оригінальною відповіддю українців на політику русифікації, що її провадила Партія Регіонів за президентства Віктора Януковича. Старт ініціативі дав рух «Простір свободи», запропонувавши простий і водночас привабливий формат для удосконалення й практики мови. Ідея, найперше втілена у Донецьку, швидко знайшла прихильників в інших містах та регіонах, що засвідчило попит на українську мову. Станом натеper відомо про 7 клубів, що виникли у Донецьку, Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровській області і в Криму. Кожен клуб став плодом суто громадської ініціативи (яка виходила передусім з боку молоді); місцева влада не брала участі в створенні УРК. Хоча декілька клубів підтримували тісний зв'язок, поділяючи спільні цінності й підходи, загалом вони діяли автономно й мали змогу на власний розсуд обрати форму роботи чи зміст засідань.

2. Найбільш активним в історії українських розмовних клубів став 2013 рік. Клуби в Донецьку, Одесі, Нікополі, Краматорську та Сімферополі провели повноцінні сезони, організувавши від 20 до 40 заходів кожен. Здебільшого не торкаючись теми політики, вони не зазнали яких-небудь утисків з боку влади – за одним винятком. Ініційований двома студентами УРК в Горлівці постраждав через політичні страхи й упередження адміністрації вишу.

3. Значення українських розмовних клубів має як символічний, так і цілком практичний вимір. Із символічної точки зору вони продемонстрували прагнення українців на Сході і Півдні до відродження української мови. З практичної точки зору – сприяли посиленню й формуванню громад, що виявилось, зокрема, під час Революції Гідності. Досвід українських розмовних клубів, які діяли в 2012–2014 роках, можна буде використовувати після деокупації території.

SUMMARY

The article highlights the functioning of the network of Ukrainian conversational clubs (UCC), which emerged in the South and East of Ukraine as a kind of citizens' response to the policy of Russification in 2013. The purpose of the research is to study the peculiarities of their establishment and formation in 2012–2014 to develop a deeper understanding of the residents' cultural needs in these regions and their resources and organizational capabilities to satisfy these requests. The activities of some UCCs are reconstructed on the basis of the author's unique sources. The author

analyzes the format, features, and working conditions of UCCs in Odesa, Nikopol, Simferopol, Zaporizhzhia, etc. The strengths and weaknesses of the clubs and their historical significance on the eve and in the initial phase of the war are revealed. The importance of Ukrainian conversation clubs has both a symbolic and a completely practical dimension. From a symbolic point of view, they demonstrated the desire of Ukrainians in the East and South to revive the Ukrainian language. From a practical point of view, they contributed to the strengthening and formation of communities, which was manifested, in particular, during the Revolution of Dignity. The experience of Ukrainian conversational clubs can be used after the reoccupation of the territories.

Keywords: Ukrainian conversational club (UCC), south-eastern regions, cultural needs, “Language Maidan”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Зарембо К. В. Схід українського сонця. Історії Донеччини та Луганщини початку XXI століття. Львів : Човен, 2022. 160 с.
2. Стуканов С. Р. Український розмовний клуб у Донецьку як форма протидії політиці русифікації (2012–2013 рр.). Трансформації історичної пам'яті: збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції / за ред. Н. Темірової. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. С. 80-86.
3. Український розмовний клуб (Нікополь). [Спільнота у соціальній мережі ВКонтакті]. Допис від 20 листопада 2013 року. URL: https://vk.com/urk_club_nikopol?w=wall-48619732_286 (дата звернення: 25.10.2023).
4. Дев'ять способів захистити українську мову. *Texty.org.ua*. 2012. 26 жовт. URL: https://texty.org.ua/fragments/42039/Devjat_sposobiv_zahystyty_ukrajinsku_movu_Rochunaj_pramo-42039/ (дата звернення: 25.10.2023).
5. Стислий план і кошторис [План діяльності на 2013 рік в рамках проекту «Мовний простір» руху «Простір свободи»]. Електронний документ. 2012. 15 лист. Архів автора.
6. Проект «Мовний простір» [План діяльності на 2013 рік в рамках проекту «Мовний простір» руху «Простір свободи»]. Електронний документ. 2012. 30 лист. Архів автора.
7. У Донецьку почав діяти Український розмовний клуб. *День*. 2012. 25 груд. URL: <http://day.kyiv.ua/uk/news/251212-u-donecku-rochav-diyati-ukrayinskiy-rozmovniy-klub> (дата звернення: 25.10.2023); Стуканов С.Р. На сході України започатковано мережу Українських розмовних клубів. *Gazeta.ua*. 2013. 9 січня. URL: <https://gazeta.ua/articles/mova-zavtra/na-shodi-ukrayini-zapochatkovano-merezhu-ukrayinskih-rozmovnih-klubiv/475981> (дата звернення: 25.10.2023).
8. Стуканов С. Р. Український розмовний клуб у Донецьку як форма протидії...
9. Лашенко С. Розмовні клуби південного сходу. Чи приєднається Крим? Кримська світлиця. 2013. 19 квітня. С. 7. URL: <http://svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=11673> (дата звернення: 25.10.2023).
10. Стуканов С. Р. На сході України започатковано мережу...

11. Український розмовний клуб (Одеса). [Спільнота у соціальній мережі ВКонтакте]. Допис від 30 січня 2013 року. URL: https://vk.com/wall-47636555_35 (дата звернення: 25.10.2023).
12. Там само. Допис від 30 березня 2013 року. URL: https://vk.com/wall-47636555_98 (дата звернення: 25.10.2023).
13. Листування автора з М. Гребенюк у соціальній мережі ВКонтакте. Повідомлення від 11 березня 2013 року. Архів автора.
14. Там само. Повідомлення від 28 березня 2013 року. Архів автора.
15. Там само. Повідомлення від 13 листопада 2013 року. Архів автора.
16. Український розмовний клуб (Одеса). [Спільнота у соціальній мережі ВКонтакте]. Допис від 28 січня 2014 року. URL: https://vk.com/wall-47636555_235 (дата звернення: 25.10.2023).
17. Іватович Костянтин Валерійович (Rayan Kreiner) [Автобіографічна довідка]. Українська електронна бібліотека. URL: <https://libruk.com.ua/users/73/> (дата звернення: 25.10.2023).
18. Листування автора з К. Іватовичем у соціальній мережі ВКонтакте. Повідомлення від 31 січня 2013 року. Архів автора.
19. Там само. Повідомлення від 27 лютого 2013 року. Архів автора.
20. Там само. Повідомлення від 19 лютого 2013 року. Архів автора.
21. Там само. Повідомлення від 18 березня 2013 року. Архів автора.
22. Український розмовний клуб (Нікополь). [Спільнота у соціальній мережі ВКонтакте]. Допис від 11 травня 2013 року. URL: https://vk.com/wall-48619732_165 (дата звернення: 25.10.2023).
23. Листування автора з К. Іватовичем у соціальній мережі ВКонтакте. Повідомлення від 15 червня 2013 року. Архів автора.
24. Стуканов С. Р. Сходом ширяться українські розмовні клуби. *Gazeta.ua*. 2013. 16 лютого. URL: https://gazeta.ua/articles/sogodennya/_shodom-shiryatsya-ukrayinski-rozmovni-klubi/482801 (дата звернення: 25.10.2023).
25. Листування автора з Олекс. Лангом у соціальній мережі ВКонтакте. Повідомлення від 27 лютого 2013 року. Архів автора.
26. Там само. Повідомлення від 15 березня 2013 року. Архів автора.
27. Український розмовний клуб «Файно!». [Подія в соціальній мережі Facebook]. URL: <https://www.facebook.com/events/125469434306956/> (дата звернення: 25.10.2023).
28. Інтерв'ю автора зі Станіславом Черногором від 21 жовтня 2023 року. Архів автора.
29. Листування автора з Дмитром Більком у соціальній мережі Facebook. Повідомлення від 24 березня 2013 року. Архів автора.
30. Листування автора зі Станіславом Черногором у соціальній мережі Facebook. Повідомлення від 21 жовтня 2023 року. Архів автора; [Фото Євгена Шаповалова в соціальній мережі Facebook]. URL: <https://www.facebook.com/go2frg/photos/a.516067518456130/516067528456129/> (дата звернення: 25.10.2023).

31. Інтерв'ю автора зі Станіславом Черногором від 21 жовтня 2023 року. Архів автора.
32. Там само.
33. Інтерв'ю автора з Ольгою Тимчак від 8 жовтня 2023 року. Архів автора.
34. Український розмовний клуб (Сімферополь). [Закрита спільнота у соціальній мережі ВКонтакте]. Дописи від 18 та 25 вересня 2013 року (дата звернення: 25.10.2023).
35. Інтерв'ю автора з А.Б. від 6 жовтня 2023 року. Архів автора.
36. Український розмовний клуб (Сімферополь). [Закрита спільнота у соціальній мережі ВКонтакте]. Дописи від 25 жовтня 2013 року (дата звернення: 25.10.2023).
37. Там само. Дописи від 6 жовтня 2013 року (дата звернення: 25.10.2023).
38. Інтерв'ю автора з Любов'ю Калмаковою від 8 жовтня 2023 року. Архів автора.
39. Український розмовний клуб (Сімферополь). [Закрита спільнота у соціальній мережі ВКонтакте]. Дописи від 25 листопада 2013 року (дата звернення: 25.10.2023).
40. Український розмовний клуб Запоріжжя. [Спільнота у соціальній мережі ВКонтакте]. Допис від 20 листопада 2013 року. URL: https://vk.com/wall-60947016_7 (дата звернення: 25.10.2023).
41. Там само. Допис від 12 січня 2014 року. URL: https://vk.com/wall-60947016_28 (дата звернення: 25.10.2023).
42. Там само. Допис від 15 червня 2014 року. https://vk.com/wall-60947016_61 (дата звернення: 25.10.2023).
43. Лист О. Дуляницької на пошту руху «Простір свободи» від 27 березня 2013 року. Архів автора.
44. Листування автора з М. Гребенюк у соціальній мережі ВКонтакте. Повідомлення від 22 квітня 2013 року. Архів автора.
45. Листування автора з О. Сомовою у соціальній мережі Facebook. Повідомлення від 31 березня 2021 року. Архів автора.

REFERENCES

1. Zarembo, K. V. (2022). Skhid ukrainskoho sotsia. Istorii Donechchyny ta Luhanshchyny pochatku KhKhI stolittia [The sunrise of the Ukrainian sun. Stories of Donetsk region and Luhansk region at the beginning of the 21st century]. Lviv: Choven. 160 s.
2. Stukanov, S. R. (2022). Ukrainskyi rozmovnyi klub u Donetsku yak forma protydivii politytsi rusyfikatsii (2012–2013 rr.) [The Ukrainian Speaking Club in Donetsk as a form of opposition to the policy of Russification (2012-2013)]. *Transformatsii istorychnoi pam'iaty: zbirnyk materialiv III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii / za red. N. Temirovoi*. Vinnytsia: DonNU imeni Vasylia Stusa. 80–86.
3. Materialy z osobystoho arkhivu avtora [Materials from the author's personal archive].

Одержано редколегією 25.10.2023 р.
 Прийнято до друку 15.11.2023 р

ОПОВІДАННЯ ОЛЕГА ПЛУТАЛОВА «Я ЛЮБЛЮ ТЕБЯ ТАК...» В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНИХ ПРОЦЕСІВ ДОНЕЧЧИНИ НА ПОЧАТКУ 1960-Х РОКІВ

У статті на перетині історії та літературознавства проаналізовано оповідання «Я люблю тебе так...» письменника Олега Плуталова, яке було опубліковане на сторінках газети «Краматорська правда» в 1962 році. Автором наукової розвідки застосовано історико-порівняльний метод, який дозволив «вписати» творчість письменників Донеччини в контекст історичного періоду початку 1960-х років; біографічний та описовий методи – з метою з'ясування обставин життя та діяльності Олега Плуталова; психологічний метод – під час аналізу особливостей поведінки і самоусвідомлення героїв оповідання. Також застосовані елементи структуралістського та гендерного підходів щодо обраного для аналізу літературного твору. Оповідання містить елементи автобіографізму, порушує проблему безкарності злочинів представників тоталітарної влади доби сталінізму, присвячене темі перемоги кохання й життя, що асоціюється з теперішнім і майбутнім, над смертю і ненавистю, які панували в минулому. Реакція місцевих чиновників на появу цього й низки інших творів літераторів Донеччини початку 1960-х рр. засвідчує виникнення протиріч між суспільством, яке прагнуло поглиблення десталінізації, та владою, яка розпочала її згортання.

Ключові слова: десталінізація, літературний процес, Донеччина, цькування.

Питання реінтеграції територій на сході України, необхідність осмислення ментальних особливостей регіону передбачає апеляцію до інтелектуальних та мистецьких процесів минулого, що дозволить побачити, чи були альтернативні тенденції культурно-мистецького осмислення соціально-політичних процесів, які виникли в середовищі місцевої творчої еліти, і які негативні зовнішні чинники не дали їм розвинутися. Однею з ключових у культурному відродженні була епоха відлиги. Це визначило звернення до такої маловідомої сторінки в контексті культурних процесів Донеччини, як обставини і причини засудження на початку 1960-х років оповідання письменника з м. Краматорська Олега Плуталова «Я люблю тебе так...».

Вперше імена письменників Донеччини, які зазнали цькувань на початку 1960-х рр., та їхні твори, що зазнали критики, були названі в працях Олени Стяжкіної [1]. Проблематика критики та заборони літературних творів на

Донеччини наприкінці 1950-х (так звані «заморозки») та на початку 1960-х рр. (згортання «відлиги», повернення до неосталінізму) знайшла висвітлення у працях істориків, літературознавців, краєзнавців. Досить добре висвітлені такі аспекти, як діяльність і розгром літературного об'єднання «Обрій» (О. Стяжкіна, С. Каленюк, авторка цієї роботи [2]), «донецький період» Василя Стуса (Д. Стус [3]), «донецький період» творчості Галини Гордасевич і обставини навколо її збірки «Мажорна гама» (Ю. Москвич, О. Дубровський [4]), повісті Олександра Чепіжного «П'ять пальців» [5] та ін. Частково висвітлені обставини навколо «крамольних» творів Григорія Володіна (авторкою статті) [6].

Водночас, на тепер немає досліджень на перетині історії та літератури, у яких було б проаналізовано твори в контексті доби, визначено зміст їхньої «крамольності», досліджено їх крізь призму біографії письменників. Наукова розвідка покликана частково заповнити цю прогалину й дослідити оповідання письменника і журналіста з м. Краматорська Олега Плуталова «Я люблю тебе так...» [7].

У статті окреслено обставини публікації оповідання в контексті доби та наслідки для письменника, частково наведено його біографію (крізь призму зв'язку з його твором); проаналізовано сюжетну лінію оповідання, доведено наявність у ньому автобіографічних елементів, для контрасту проаналізовано інші твори, що були опубліковані на шпальтах «Літературної сторінки» поряд з оповіданням О. Плуталова, наведено аргументи щодо рис, які визначили «крамольність» оповідання, зроблено спробу подивитися на сюжет оповідання в контексті методології літературознавця Д. Бикова.

Дослідження спирається на такі групи джерел: художня література (аналізуються літературні твори О. Плуталова, М. Рибалка, Є. Летюка [8]) та історична публіцистика (зіставлення даних публіцистичних праць початку 2000-х років, присвячених життю і діяльності Олега Плуталова, передусім як журналіста, що дає уявлення про його біографію письменника [9]).

Методологічною основою дослідження є міждисциплінарний підхід, робота написана на перетині історії та літературознавства. Був використаний історико-порівняльний метод, який дозволяє «вписати» творчість письменників Донеччини в контекст історичного періоду початку 1960-х років; біографічний та описовий методи – щодо з'ясування обставин життя та діяльності Олега Плуталова та як спосіб виявлення автобіографічних елементів в оповіданні «Я люблю тебе так...»; психологічний метод – під час аналізу особливостей поведінки і самоусвідомлення героїв оповідання. Також застосовані елементи структуралістського та гендерного підходів щодо обраного для аналізу літературного твору.

Оповідання «Я люблю тебе так...» було опубліковане в газеті «Краматорська правда» від 29 грудня 1962 року в рубриці «Літературна сторінка» [10].

У контексті доби цей твір мав яскраво виражену антисталінську, антирепресивну, антиколективістську спрямованість. Тому реакція місцевого партійного та письменницького керівництва на оповідання, так само, як і на деякі інші твори літераторів Донеччини початку 1960-х років (вірш «Хіба я коли про минуле забуду...» Євгена Летюка, повісті «Горецвет» Анатолія Мартинова, «Лебеди кличут на Каспій» Григорія Володіна та ін. [11]), унаочнила виникнення протиріч між суспільством, яке прагнуло поглиблення демократизації, та владою, що розпочала згортання десталінізації.

На момент публікації оповідання Олега Плуталову було двадцять шість років, він працював журналістом у місцевій газеті та був членом літературного об'єднання м. Краматорська. За два роки до цього вийшла перша збірка його оповідань і новел «Катенька». На жаль, наявні публікації, присвячені біографії журналіста і письменника, не уточнюють, чи вже закінчив він на той момент факультет журналістики Київського державного університету. Краєзнавчий нарис «Человек. Писатель. Журналист» (укладачі В. Крихтенко, Л. Гетман) містить дані, що від 1958 року О. Плуталов був членом Спілки журналістів СРСР [12].

Наявні у публікаціях датування дозволяють говорити, що в 1950-ті роки молодий письменник здобув освіту за спеціальністю «Промислове і цивільне будівництво» у Краматорському машинобудівельному технікумі, однак працював за фахом недовго, пов'язав свою професійну діяльність із журналістикою. Наприкінці 1950-х – до середини 1960-х років він обіймав спочатку посаду літературного працівника в газеті «Машиностроитель» при Старокраматорському машинобудівному заводі, а потім відповідального секретаря місцевої «Строительной газеты», як повідомляє автор публіцистичної статті про Олега Плуталова Олександр Олійник [13].

Після того, як оповідання було опубліковане, під час обласних партійних та письменницьких зборів молодого журналіста і письменника було звинувачено у відступі від «правди соціалістичного реалізму» [14]. На жаль, ми не маємо детальної інформації щодо обставин його цькування. Публіцистична стаття О. Олійника дає підстави вважати, що він мав розмови з чиновниками міськкому та обкому КПРС [15]. Названий вище краєзнавчий нарис інформує, що репресивним наслідком стали щоденні (після завершення робочого дня) відвідування «кабінету КДБ» (треба думати, районного управління), які тривали впродовж місяця [16].

Поза всяким сумнівом, перспективи таких щоденних розмов відкривали щонайменше ризики для кар'єри журналіста. Ситуацію погіршували обставини походження Олега Плуталова, про які повідомляє краєзнавчий нарис: його батько Борис Тищенко по материнській лінії належав до дворянської лінії Волконських (його далеким родичем був російський письменник Лев Толстой), під час першої світової війни отримав офіцерський чин у складі російської

імператорської армії. Пізніше він під впливом Михайла Тухачевського перейшов до лав Червоної армії, у складі якої воював до закінчення громадянської війни. В 1933 р. оселився у Рязані (де й народився Олег), працював на іподромі, а в липні 1937 р. був заарештований, і за місяць розстріляний. Мати, Галина Плуталова, невдовзі так само була засуджена і відбувала покарання у концтаборі до 1944 р. Олега, якому був лише рік, всиновила і виховувала сестра матері Агнія Плуталова, артистка Рязанської філармонії. Обидва батьки були реабілітовані 1956 р. «за відсутністю складу злочину» [17].

Краєзнавчий нарис описує обставини, які допомогли Олегу Плуталову вийти зі складної ситуації: за порадою секретаря парторганізації редакції газети «Краматорська правда» П. Качуліна він вступив до лав Компартії [18]. Цей (ймовірно, вимушений) крок був демонстрацією лояльності до радянського режиму та дозволив повернутися до звичайного життя.

Як результат, Олег Плуталов разом із деякими іншими літераторами Донеччини, поезія і проза яких зазнали критики, отримав «щеплення» від написання вільнодумних творів. Він змушений був відмовитися від перспективи професійного шляху літератора, оскільки його твори довгий час не публікувалися, продовжив діяльність у галузі журналістики.

Тим не менш, письменник не полишив літературну справу. До того ж, біографічні відомості дають підстави стверджувати, що він не пішов на компроміс із сумлінням, не почав писати кон'юнктурні твори, натомість обрав «безпечну» нішу, яка дозволяла зберігати свободу творчості. Так, він писав новели, сценарії для театру «Данко», на рубежі 1960-х – 1970-х років щосуботи виходили його фейлетони в газеті «Краматорська правда», де з 1964 року журналіст працював завідуючим відділу листів [19] (за іншими даними, з 1965 р. [20]).

Щоб з'ясувати, чому твір Олега Плуталова «Я люблю тебе так...» було засуджено, необхідно зробити аналіз і частковий переказ сюжету оповідання. Переважно воно побудоване на діалогах. Твір поділений автором на шість частин. З них п'ять частин написані від імені головного героя на ім'я Микола (в оповіданні лише один раз зустрічаємо ім'я героя, так називає його кохана в момент його несподіваного освідчення їй). Лише четверта частина описана від особи його коханої, ім'я якої автор не називає, однак герой зве її «таїтянкою» (за шкільним прізвиськом), дівчинкою «с золотими и мудрыми азиатскими глазами» та, починаючи з третьої частини, «женой» [21]. Так само і героїня у четвертій частині називає себе сама: «Я девчонка с золотыми азиатскими глазами. Я его жена» [22].

У першій частині відбувається випадкова зустріч (однокласників після кількох років закінчення школи), що швидко переростає у взаємне кохання. Опис зустрічі викликає асоціації зі старозаповітним міфом про створення світу: «Я увидел ее внезапно. /.../ Это было похоже на вспышку ночной молнии, когда

из мрака возникает лицо человека. /.../ а кругом темнота, а кругом пустота и тишина. Во всем мире нет ничего, кроме этого лица...». Закохані проводять разом час, гуляючи весь залишок дня та всю ніч, і не мають сил розлучитися, аж поки герой не примушує себе, нарешті, їхати на роботу (із запізненням): «– Ты опоздаешь на работу. Сколько времени? – Восемь... Я уже опоздал... – До свиданья... – Сколько времени? – Девять. До свиданья... – Да. Теперь уже действительно до свиданья». Частина завершується словами: «Что было бы, если бы я ее не встретил?!» [23].

У другій частині описується підготовка героя до наступної зустрічі з коханою за два дні потому та власне побачення, яке завершується освідченням. Герой ретельно добирає вбрання. При цьому за еталон йому служать радянські нормовані уявлення про молодь: «Нет, вы никак не похожи на простого советского молодого человека. И каменщика. И тем более – комсомольца...», – веде герой внутрішній монолог [24]. На нашу думку, для письменника в цьому уривку важливо було підкреслити, що герой прагне справити позитивне враження на кохану. Але водночас герою важливо було бути самим собою, не приміряти чужі ролі (зокрема, ті, що йшли в розріз з радянським каноном), які, судячи з контексту, він, однак, мав досвід приміряти («... я надеваю черную рубашку, галстук-шнурок и узкие брюки «джинсы»... Я смотрю в зеркало. Этот парень с набриолиненными волосами похож на эстрадного певца, но никак не на меня...» [25]). Варто підкреслити, що письменник досить сміливо описує створення героєм двох протилежних образів і його рефлексію щодо цього: одна і та сама людина, представник пролетаріату і комсомолец, може бути як взірцевим «советским молодым человеком», так і наслідувати американський спосіб життя.

Для уявлення щодо моменту освідчення героя варто навести дві цитати. Одна з них є ключовою в контексті назви твору: «– Я люблю тебя так, что даже во сне боюсь поцеловать тебе руку... /.../ – Я не знаю, чье это стихотворение. Но я знаю, что ты лжешь. /.../ – Да, я целовал твои губы, твои волосы, твои глаза... /.../ И все-таки, я люблю тебя так...». Друга цитата демонструє експромтне освідчення та пропозицію шлюбу: «– /.../ Мы знакомы всего два дня... Слушай, а как делают предложения? – Мы знакомы с тобой семь лет. Предложения делают торжественно... – Становятся на колени? – Да... Становятся на колени... Коля!.. Милый!.. Подожди!.. Что ты делаешь?!.. Сумасшедший!.. Все смотрят!..» [26].

Третя частина зображує продовження побачення після освідчення, ввечері або вночі, де автор дає зрозуміти, що між героями відбулася інтимна близькість, що було сміливим для літературної творчості того періоду: «У меня есть жена. Она лежит рядом, на мягкой теплой земле, она распростерлась на ней, она

дышит, как ребенок, а может, это уже дышит наш ребенок...» [27]. Письменник дає зрозуміти, що стосунки між закоханими означають народження родини.

Четверта і п'ята частини найкоротші. У четвертій частині описаний напружений момент очікування героїні та її батька, у минулому полковника, на зустріч з її коханим. Хвилювання батька передає його звернення до доньки, у якому можна зрозуміти як роздратування щодо її (в його сприйнятті) недостатньої кваліфікації, так і щодо запізнення гостя: «– Дай спички... – Да, папа... /.../ – Сколько можно ждать, наконец?!». Через опис процесу куріння показано і хвилювання головного героя: «Я его жена. /.../ Я смотрю [в окно – Ю.С.], как он идет. /.../ высоко подняв голову, и курит. /.../ Он дымит, как паровоз». Уже на початку шостої частини знаходимо роз'яснення цього очікування: «Всегда страшно встретиться с отцом своей жены в первый раз» [28].

У п'ятій частині Олег Плуталов переносить героя у дитячі спогади, з яких довідуємося, що його батько був репресований. Для логічного переходу до спогадів письменник робить місток через останні речення у четвертій частині (роздуми героїні: «Он говорил, что его отец тоже полковник. Он шутил?») та перші речення у п'ятій частині (герой ніби відповідає: «Нет, я не шутил. Мой отец тоже был полковником... Его расстреляли в 37-м!») [29].

Нарешті, шоста частина пов'язує минуле, теперішнє і майбутнє. У батькові коханої герой впізнає сталінського злочинця, перестає боятися його як батька дружини, оскільки починає сприймати як кривдника свого батька, викриває його та йде геть. Подальший опис подій дозволяє зробити припущення, що настала смерть (або суїцид) полковника, автор прямо не констатує цього факту: «Я вышел из ее дома и закурил. ... И я услышал крик. Крик моей любимой ... крик раненой птицы в ночной тиши. И я повернулся и пошел ей навстречу. – Мы не виноваты! Мы не виноваты!! – Не плачь, мы не виноваты, мое златоглазое божество...» [30].

Отже, письменник вважає, що трагічний суспільний контекст, що тяжіє над долею героїв, може бути подоланий через прощення. Оповідання завершується виправданням героями одне одного та їхньої ще не народженої дитини, ствердженням життя і кохання, оптимістичною обнадійливою констатацією в діалозі початку нового дня: «Встает солнце.. – Солнце встает...» [31].

Аналіз доступних нам фактів біографії Олега Плуталова та зіставлення їх із сюжетною лінією оповідання «Я люблю тебя так...» дозволяє стверджувати, що автор використовує автобіографічні елементи в художній структурі твору. З оповідання довідуємося, що обидва батьки головного героя також були репресовані в роки «великого терору». Так, у четвертій частині оповідання, як вище було зазначено, від імені героя автор промовляє про батька: «Его расстреляли в 37-м! Его расстреляли в 37-м!! Его расстреляли в 37-м!!!» [32]. У шостій частині герой твору виносить батьку коханої звинувачення, з якого

дізнаємося про долю обох його батьків: «Полковник, ви пам'ятаєте вшивого мальчишку на базарі 47-го года?! ... «Щенок, – орала ви, – ми расстреляли твоего отца, мы посадили твою мать, и ты в тюрьму хочешь?!» [33].

Також ми робимо припущення, що опис головним героєм дитячого травматичного досвіду (який передано через звернення до батька коханої, якого він звинувачує: «Вы помните мальчишку, которого вы избивали у себя в кабинете?» [34]), міг базуватися на реальному досвіді «спілкування» письменника з працівниками КДБ (до 1953 р. – МДБ). Принаймні, на користь такої гіпотези свідчать рядки з біографії письменника: «Но вскоре пошла волна «второго сажания». Семья буквально бежала. Приютила их в Краматорске семья врачей Гурарий, которые в эвакуации несколько лет жили у них в рязанском доме», – інформує краєзнавчий нарис [35]. З публіцистичної статті О. Олійника дізнаємося, що з Рязані до Краматорська родина Олега Плуталова переїхала в 1951 р. [36], тобто ще за часів повоєнного сталінізму.

Ще одна автобіографічна деталь оповідання стосується професії і роду заняття героя. Він називає себе «каменщиком». Сам Олег Плуталов у 1950-ті роки, здобувши відповідну освіту, працював майстром в управлінні Краматорського тресту «Строймонтаж», а пізніше був направлений в Карело-Фінську РСР, де працював на будівництві лісного промислового господарства [37].

Для того, щоб краще зрозуміти контекст, за якого твір побачив світ, варто проаналізувати зміст рубрики «Літературна сторінка», на шпальтах якої було опубліковане оповідання. «Літературна сторінка» вказаного номеру «Краматорской правды» містила, окрім оповідання О. Плуталова, також п'ять поетичних творів різної тематики та жанрів. При цьому, відкривав «Літературну сторінку» вірш керівника літературного об'єднання м. Краматорська, до якого входив Олег Плуталов, Миколи Рибалка. Очільник літературного об'єднання опікувався молодим письменником, розгледівши його талант. М. Рибалка був членом Спілки радянських письменників України. Його вірш мав назву «Пьедесталы» [38] і був написаний у дусі десталінізації. До того ж, він був розміщений безпосередньо над оповіданням О. Плуталова. На нашу думку, мав місце задум представити читачам сміливе оповідання молодого літератора як такого, що наслідує досвідчених, офіційно визнаних письменників, яким був М. Рибалко (сама біографія цього поета цілком вписувалася у радянський канон, започаткований М. Островським: він став поетом після того, як втратив зір під час радянсько-німецької війни [39]).

Однак, не дивлячись на те, що, на перший погляд, вірш керівника літературного об'єднання М. Рибалка та оповідання його підопічного О. Плуталова були написані в єдиному руслі (і саме в такому контексті єдності посилу обох творів, на нашу думку, їх намагалися подати читачам), це були протилежні за характером твори.

Так, вірш Миколи Рибалка був написаний цілковито в руслі офіційної обмеженої десталінізації. По суті, поет засуджував Сталіна як злочинця, однак не відкидав культ особи як такий: «Кто сказал – пустуют пьедесталы, / Где когда-то возвышался Сталин?! / Почему пустуют – разве мало/ Тех, кто гордо встал на пьедесталы!» [40]. Поет нібито пропонував демократичну альтернативу – місце на «пьедестале» мають замінити безіменні медсестри, рядові солдати, партизани, в'язні концтаборів. Однак, він не пропонував підважити фундамент радянської системи, який і зробив можливим злочинний характер влади. Вірш не пропонує демонтувати власне саму ідею п'єдесталу як уособлення культу особи. Також, підсумкові рядки «Хватит всем и места, и металла... / Кто сказал – пустуют пьедесталы?!» продовжують владний дискурс тоталітарної держави, у якому людина – це гвинтик. Адже вірш не висловлює трагічного ставлення щодо втраченого людського життя, яке п'єдестал не здатен повернути. Відбувається апеляція не стільки до вшанування пам'яті, скільки, скоріше, до пафосу війни замість страшної правди про війну.

Окрім цього, вірш вписувався й у формат інших ідеологічних складових радянського канону, зокрема, пропаганди інтернаціоналізму, за яким маскувалася шовіністична імперська політика. Так, М. Рибалко антропоморфно зображує Україну не просто саму по собі, а у зв'язку і на крок позаду Росії: «На ступени поднялись литые – / Медсестра по имени Россия ... Партизанка с поволокой синей / С именем певучим – Украина» [41].

Що ж стосується оповідання «Я люблю тебя так...» Олега Плуталова, то не випадково партійні чиновники, не вдаючись до детального аналізу, звинуватили його у відступі від «правди соціалістичного реалізму». У низці аспектів автор суперечив радянській ідеології. Наведемо аргументи.

Важливим аспектом «крамольності» твору було те, що він не вписувався в рамки офіційно дозволеної, контрольованої і обмеженої десталінізації. Влада прагнула всю провину за злочини сталінізму покласти на очільника держави й кілька його прибічників, при цьому не зачіпати ані основ системи, ані усіх співучасників репресій. У творі Олега Плуталова постає «низовий» співучасник злочинів, убивця як один із великої кількості таких людей, які продовжують жити в суспільстві й не зазнали покарання.

Не випадково герой, закидаючи звинувачення батькові коханої, перераховує різні злочини, свідком яких йому довелося бути у різні періоди життя, сам визнаючи, що частина з них не стосуються обвинуваченого: «Вы помните, полковник? /.../ в шлемофонах [льотчиків – Ю.С.] раздался ваш уверенный капральський голос: «Эй, друзья, коробочку!» «У нас кончается горячее!» «А вы кто?! Паникеры или советские летчики?». И они стали разворачиваться на коробочку... Они разбились в 200 метрах от посадочной полосы... /.../ смелые ребята, мои товарищи... Впрочем, полковник, это были не вы... Но

у него были такие же прямые плечи и красное солдафонское лицо. И сапоги. Блестящие сапоги! Сверкающие сапоги...»). Автор виносить злочинцям сталінського режиму моральний вирок, і його висновок такий, що вони самі мають винести собі смертельний вирок: «Я строю дома и думаю о том, что в них будут смеяться и плакать дети ... А мимо будут угрюмо шагать дряхлые красномордые люди. Такие, как вы. Те, которые, совершив много преступлений, не совершили ничего...» [42].

При цьому, на відміну від радянської практики, в оповіданні відповідальність полковника за злочини не розповсюджується на наступні покоління. Донька полковника запитує у чоловіка: «– Что ты скажешь своему отцу, если он тебе приснится? – ... – Что ты не виновата... Что тот, кто дышит в тебе сейчас, – он не виноват...» [43].

Варте уваги те, що О. Плуталов проводить паралелі між представниками радянських та німецьких нацистських спецслужб, тобто наводить читача на висновок про спільну злочинну природу радянського та німецького тоталітарних режимів. Зокрема, письменник так описує дитячий спогад героя оповідання про представника спецслужб, який втілював злочинний наказ, здійснював арешт його батька: «От лампы с зеленым абажуром на пол падал зеленый круг. В зеленом кругу стояли сапоги. Блестящие сапоги. Сверкающие сапоги человека, который, расставив ноги и заложив руки назад, стоял в середине комнаты. У него была поза, какую принимали позже наши киноактеры, которые играли эсесовцев» [44]. Загалом, позбавлений людських рис образ «блестящие сапоги, сверкающие сапоги» використовується неодноразово в оповіданні, щоб передати узагальнюючий образ працівника каральних органів радянської держави як людини-функції, людини без душі.

Висловлена молодим письменником в оповіданні тривога щодо відсутності викриття та покарання провідників сталінських злочинів зближує аналізований твір з іншими творами Донеччини початку 1960-х років, які були засуджені. Зокрема, український поет Євген Летюк зазнав критики за вірш «Хіба я коли про минуле забуду», що був опублікований у першому номері журналу «Прапор» за 1963 рік у рубриці «Молода поезія Союзу» [45]. Так, вірш завершується рядками: «Я знаю, лежать у колишніх кербудів / В пилу нафталіну сталінки... / То як я посмію, / Минуле забуду, / Зміню як до нього ставлення?» [46]. За цей вірш Є. Летюк змушений був визнавати «свої помилки» під час загального зібрання донецьких письменників 16 квітня 1963 р. [47].

Повертаючись до оповідання О. Плуталова, ми вважаємо, що його потрібно розглядати в контексті явища шістдесятництва. Письменник проголошує шістдесятницький бунт індивідуальності (про що міркує, зокрема, літературознавиця О. Пахльовська: інтелектуалізм – основна риса суспільної і естетичної ментальності, яку виробили шістдесятники, – починався із за-

хисту особистісного, «внутрішнього виміру» [48]), він заперечує сприйняття людини як «гвинтика системи». Так, О. Плуталов подає діалог героя і полковника, батька героїні: «Кто вы, наконец, такой? – глухим голосом спросил он... – Я человек, полковник» [49].

Оповідання просякнуте духом протесту проти будь-якого контролю держави над особистістю: «– Мы с тобой муж и жена... – Да, мы с тобой муж и жена... И это нигде не написано, на этом нигде не поставлено печати... – Как хорошо, что на этом не поставлено печати...» [50].

Герой оповідання – представник робітничої професії, однак цей факт не звучить у творі як оспівування і міфологізація: «– Где ты работаешь? – Я рабочий класс. Я каменщик» [51]. І водночас, визнання факту своєї професії будівничого характеризує героя як людину, сповнену гідності й таку, яка привносить у світ життя і любов, є творцем: «Я каменщик. Я строю дома и думаю о том, что в них будут смеяться и плакать дети и женщины будут стонать в объятиях любимых, и в подъездах будут целоваться девчонки и мальчишки, и старики будут умирать с улыбкой на губах» [52].

Поряд з аргументами щодо «крамольності» твору і причин його засудження, проаналізуємо твір також у контексті літературної традиції. Цікавою є спроба інтерпретації ідеї літератора щодо роду заняття героя твору в контексті християнського світогляду. Герой називає себе робітником, однак не «будівельником», а «муляром» (російською мовою «каменщиком») – тим, хто зводить будинки. Це викликає паралелі з традицією у християнстві називати Ісуса Христа «муляром» за родом заняття, унаслідок чого від батька Йосипа. Враховуючи, що по батькові Олег Плуталов належав до дворянського роду, не можна виключати, що (не)свідомо у подібному формулюванні назви професії героя закладено певний християнський код. Можна зробити припущення, що свідомо або інтуїтивно Олег Плуталов, даючи професію своєму герою, заклав християнську ідею створення життєствердного простору людиною-муляром як співтворцем Бога (ідея теургії).

Продовжуючи інтерпретацію оповідання, доречним є застосування гендерного аналізу щодо образу головної героїні. В оповіданні історія кохання героїв розгортається дуже швидко. Мета письменника – накреслити історію взаємопорозуміння закоханих з першого погляду, перших слів, узагалі без слів. Водночас, з позиції гендерно чутливого підходу, привертають увагу такі характеристики, якими автор наділяє героїню: «Она посмотрела на часы и кивнула головой [щодо пропозиції з перших хвилин випадкової зустрічі колишніх однокласників піти в кінотеатр – Ю.С.]. Я поразился тому, что мое предложение не показалось ей странным, но потом забыл об этом, а потом опять вспомнил, когда взял ее за руку и она ничего не сказала...» [53].

Покірна довіра, яку послідовно демонструє героїня у стосунках з коханим, узгоджується з двома аспектами її біографії, які визначили психологію її поведінки з чоловіком: вона представниця монголоїдної раси (О. Плуталов описує азійську зовнішність героїні) та в традиційному уявленні представників європейської культури є носійкою усталеної патріархальної традиції щодо становища жінки та її самосприйняття; вона донька деспотичного батька-полковника радянських спецслужб («– Скільки времени? – Еще только четыре... – Боже! Отец разорвет меня! Он сотрет меня в порошок и пустит по ветру!»); «– Дай спички! – Да, папа... – Дай мне спички... – Да... – Скільки можно ждать, наконец?! /.../ – Папа, вот спички...») [54].

Постає запитання, чому письменник наділив героїню саме такими внутрішніми і зовнішніми рисами? Навіть якщо припустити, що опис героїні мав елементи автобіографізму, тобто в середовищі Олега Плуталова дійсно була дівчина з азійською зовнішністю та з іншою культурною традицією, в аспекті літературознавчого та лінгвістичного аналізу впадає в очі певна десуб'єктивізація героїні. Письменник навіть позбавив її власного імені, вона називає себе так, як її називає герой твору.

У цьому контексті можна зробити спробу провести паралелі з міркуваннями російського літературознавця Дмитра Бикова про метасюжет російської літератури. Так, дослідник розвиває ідею, що в творах низки видатних російських письменників (В. Набокова, М. Шолохова, Б. Пастернака) в образі героїні втілюється (антропоморфізується) образ Росії, а в образі героя – представник інтелектуального прошарку, який намагається вибудувати теперішній і майбутній шлях розвитку цієї держави [55].

На нашу думку, образи героя і героїні оповідання О. Плуталова можна аналізувати крізь призму методології, запропонованої Д. Биковим. У такому випадку ми можемо побачити образ героїні як такої, яка є відомою, дозволяє вирішувати свою долю чоловікові (спочатку – батькові, який уособлював страхітливе злочинне сталінське минуле, а потім – чоловікові, який уособлює демократичне і гуманістичне теперішнє (власне, і сама смерть батька в момент передачі доньки під владу чоловіка також вписується в «російський революційний метасюжет» як «новий вибір Росії», а також може бути предметом для інтерпретацій у контексті ще більш глибинних, архетипних образів)).

Однак, на відміну від аналізованих Д. Биковим сюжетів російських письменників, закінчення оповідання є оптимістичним, уособлює життєствердне уявлення про майбутнє як появу нового життя, що є плодом любові і взаємопрощення. Очікувана героями дитина дає надію на оновлене майбутнє, на прихід нового покоління, яке зможе примирити усі суперечності, створити інший, більш людський і безпечний світ, уникнути жертв і злочинів минулого.

Отже, у статті було проведено історико-літературний аналіз оповідання Олега Плуталова «Я люблю тебе так...» і виявлено такі його особливості: твір варто розглядати паралельно з творами інших письменників Донеччини в контексті явища шістдесятництва, він був антисталінським, антиколективістським за характером; реакція місцевих чиновників на появу цього й ряду інших творів літераторів Донеччини початку 1960-х рр. унаочнила виникнення протиріч між суспільством, яке прагнуло поглиблення десталінізації, та владою, яка розпочала її згортання; у творі можна ідентифікувати елементи автобіографізму, коли особистий досвід письменника лягає в основу окремих сюжетних ліній; ідейно-естетичне наповнення твору не відповідало канонам соціалістичного реалізму, порушувало важкі питання безкарності злочинів представників тоталітарної влади, чим викликало гостру реакцію кон'юнктурної критики та залякування письменника органами КДБ; оповідання присвячене темі кохання і життя, що асоціюється з теперішнім і майбутнім, та контрастує з темою ненависті і смерті, які панують у минулому; опис взаємовідносин героїв у творі балансує на межі традиційних оповідей про кохання і модерної естетики показу інтимного, інколи висловлювання та вчинки героїв занадто відверті для традиційного патріархального суспільства вказаного періоду; діалоги та монологи героїв сповнені емоційності, розкривають більше їх внутрішні переживання, ніж зовнішні обставини їхнього повсякдення: любов, інтимність, усвідомлення, біль, звинувачення, прощення – це реальна палітра станів, у які поступово занурюється читач; можна простежити певні паралелі щодо образу жінки в оповіданні О. Плуталова та інших жіночих образів у російській літературі, які у своїх працях дослідив Д. Биков; порозуміння між героями і збереження сім'ї можливе завдяки взаємному прощенню заради майбутнього – дитини, яка має з'явитись; твір «Я люблю тебе так...» показав значний потенціал таланту О. Плуталова, але водночас став причиною того, що він під тиском радянської влади обрав відмовитися від професійної діяльності на ниві літературної творчості.

SUMMARY

The article at the intersection of history and literature analyzes the short story *I love you so...* by the writer Oleg Plutalov, which was published in the newspaper *Kramatorska Pravda* in 1962. The author of the research uses the historical-comparative method, which made it possible to “inscribe” the creativity of Donetsk region writers in the context of the historical period in the early 1960s; biographical and descriptive methods to clarify the circumstances of Oleg Plutalov’s life and activities; and the psychological method to analyze the characteristics of the behavior and self-awareness of the characters of the short story. Elements of structuralism and the gender approach are also applied to the literary work chosen

for analysis. The short story contains elements of autobiography, raises the issue of impunity for the crimes of representatives of the totalitarian government in the Stalinist era. It is devoted to the victory of love and life, associated with the present and future, over death and hatred, which prevailed in the past. The reaction of local officials to the appearance of this and a number of other works by writers from Donetsk Oblast in the early 1960s testifies to the emergence of contradictions between the society, which sought to deepen de-Stalinization, and the authorities, which began to curtail it.

Keywords: de-Stalinization, literary process, Donetsk Oblast, harassment.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Стяжкина Е.В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.: дис. ... канд. ист. наук (07.00.01) / Стяжкина Елена Викторовна. Донецк, 1996. 208 с. С. 96-98; Ї ж. К вопросу о десталинизации культурной сферы в районах Восточной Украины (на материалах Донбасса). Нові сторінки історії Донбасу: Ст. Кн.6/ Голов. ред. З.Г. Лихолобова. Донецьк, 1998. С. 189-198; . 193–197.
2. Каленюк С.П. Феномен Донецького обр'ю. Северодонецьк літературний. Житомир: Видавець О.О. Євенок, 2019. 126 с. URL: <https://sd.ua/media/Kalenjuk/part10> (дата звернення: 1.10.2023 р.). Стяжкина Е.В. Вказ. праці; Стуканова Ю.Р. Культурний проект молодих літераторів Донбасу в 1960-ті роки: досвід і втрачені можливості. Актуальні питання культурології: Матеріали I Всеукр. наук.-практ. конф. «Молодь і проблеми входження України у світовий культурний простір». Вип.4 / Гол. ред. В.Г. Виткалов. Рівне: РДГУ, 2006. С. 48–52.
3. Стус Д. Василь Стус: життя як творчість / Наук. ред. Г.М. Сивокінь; Гуманіт. центр В. Стуса. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Асоціація укр. письменників. Донбаський історико-літ. музей В. Стуса. К.: Факт, 2004. 368 с. С. 67–99; 114-155.
4. Дубровський Р. О. Лірика Галини Гордасевич: проблематика, поетика : дис. ... канд. філол. наук.: 10.01.01 / Дубровський Роман Олександрович. Тернопіль, 2015. 214 с. С. 25–49; Москвич Ю. В. Українська література Донеччини 20-х – 80-х рр. XX ст.: дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / Юлія Василівна Москвич. Харків, 2007. 193 с. С. 72-114.
5. Стуканова Ю.Р. Мовні практики радянських письменників Донеччини у контексті владного дискурсу періоду «відлиги» (на прикладі засідань Правління Донецького відділення СРПУ за квітень 1957 р.). Актуальні проблеми дискурсології: збірник тез доповідей / за ред. А.Р. Габідулліної. Бахмут: ГІМ, 2017. 129 с. С. 81-84. URL: https://edu.forlan.org.ua/doc/zbirn/akt_pr_2017.pdf (дата звернення: 1.10.2023 р.).
6. Стяжкіна О.В., Стуканова Ю.Р. Літературні процеси в Донбасі в 1950-ті – середині 1960-х років: офіційний вимір (на матеріалі спогадів письменника Г. Г. Володіна). Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 12 / Голов. ред. З.Г. Лихолобова. Донецьк: ДонНУ, 2006. С. 276-288.
7. Плуталов О. Я люблю тебя так... Краматорська правда. 1962. 29 грудня. С. 3–4.
8. Плуталов О. Вказ. праця; Рыбалко Н. Пьедесталы. Там само. С. 3; Летюк С. Хіба я коли про минуле забуду... Прапор. 1963. № 1. С. 10–11.

9. Человек. Писатель. Журналист. К 70-летию краматорського писателя Олега Плуталова: Краеведческий очерк / Сост. В.И. Крихтенко, Л.И. Гетман; ред. Л.М. Мельник. Краматорск. 2006. 11 с. URL: <https://www.calameo.com/read/0028742819ad43b9edef8> (дата звернення: 1.10.2023 р.); Олейник А. Олег Плуталов – журналист, писатель, человек. *Vorchalka: Частный ресурс свободного журналиста*. 03.12.2016. URL: <http://www.book-house.org/about-city/literary-kramatorsk/> (дата звернення: 1.10.2023 р.).
10. Плуталов О. Вказ. праця. С. 3-4.
11. Стуканова Ю.Р. Літературні процеси в Донбасі в 1953-1964 роках. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип. 37. 2010. С. 152–159. С. 156.
12. Человек. Писатель. Журналист. К 70-летию... С. 5; 6.
13. Олейник А. Вказ. праця.
14. Стяжкина Е.В. К вопросу о десталинизации... С. 195.
15. Олейник А. Вказ. праця.
16. Человек. Писатель. Журналист. К 70-летию... С. 5.
17. Там само. С. 4-5.
18. Там само. С. 5.
19. Там само. С. 6.
20. Олейник А. Вказ. праця.
21. Плуталов О. Вказ. праця. С. 3-4.
22. Там само. С. 3.
23. Там само.
24. Там само.
25. Там само.
26. Там само.
27. Там само.
28. Там само.
29. Там само.
30. Там само. С. 4.
31. Там само.
32. Там само. С. 3.
33. Там само.
34. Там само. С. 4.
35. Человек. Писатель. Журналист. К 70-летию... С. 5.
36. Олейник А. Вказ. праця.
37. Человек. Писатель. Журналист. К 70-летию... С. 5; Олейник А. Вказ. праця.
38. Рыбалко Н. Вказ. праця.
39. Письменники Донеччини. Довідник / Упоряд. І.О. Білий, С.В. Жуковський. Донецьк: Національна Спілка письменників України, жупнал «Донбас», 2005. 428 с. С. 17.

40. Рыбалко Н. Вказ. праця.
41. Там само.
42. Плуталов О. Вказ. праця. С. 4.
43. Там само.
44. Там само. С. 3.
45. Летюк Є. Вказ. праця.
46. Там само. С. 11.
47. Стуканова Ю.Р. Творча діяльність донецького поета Є. Летюка в 1950-ті – середині 1960-х років. Мат. наук. конф. проф.-виклад. складу... ДонНУ за підсумками н.-д.р. за період 2007–2008 рр. (Донецьк, 6 квітня – 14 травня 2009 р.) / під ред. В.П. Шевченка, С. В. Беспалової]. Донецьк: Цифрова типографія, 2009. Т. 2. С. 164.
48. Пахльовська О. Українські шістдесятники: філософія бунту. Сучасність. 2000. № 4. С. 65-84; 67-68.
49. Плуталов О. Вказ. праця. С. 4.
50. Там само. С. 3.
51. Там само.
52. Там само. С. 4.
53. Там само. С. 3.
54. Там само.
55. Быков Д. Метасюжет русской революции. Новая газета. 2014. № 127. 12 ноября. URL: <https://ru-bykov.livejournal.com/2022462.html> (дата звернення: 1.10.2023 р.).

REFERENCES

1. Bykov, D (2014). Metasiuzhet ruskoj revoliutsii [Metaplot of the Russian Revolution]. Novaia gazeta. 127. 12 noiabria. Retrieved from [https://ru-bykov livejournal com 2022462.html](https://ru-bykov.livejournal.com/2022462.html) [In Russian].
2. Chelovek. Pisatel. Zhurnalist. K 70-letiiu kramatorskogo pisatel'ia Olega Plutalova (2006): Kraevedcheskii ocherk [Human. Writer. Journalist. To the 70th anniversary of the Kramatorsk writer Oleg Plutalov: Local history essay] / Sost V. I. Krikhtenko, L. I. Getman; red. L. M. Melnik. Kramatorsk. 11 s. [In Russian].
3. Dubrovskiy, R. O. (2015). Liryka Halyny Hordasevych: proble[]matyka, poetyka [Halyna Gordasevych's lyrics: problematics, poetics]: dys. ... kand. filol. nauk.: 10.01.01 / Dubrovskiy Roman Oleksandrovyeh. Ternopil. 214 s. [in Ukrainian].
4. Kaleniuk, S. P. (2019). Fenomen Donetskoho obriiu. Sieverodonetsk literaturnyi [The phenomenon of the Donetsk horizon. Severodonetsk Literary]. Zhytomyr: Vydavets O.O. Yevenok. 126 s. Retrieved from <https://sd.ua/media/Kalenjuk/part10> [in Ukrainian].
5. Moskvych, Yu. V. (2007). Ukrainska literatura Donechchyny 20-kh – 80-kh rr. XX st. [Ukrainian literature of Donetsk region of the 20s - 80s of the 20th century]: dys. ... kand. filol. nauk: spets. 10.01.01 «Ukrainska literatura» / Yuliia Vasylyvna Moskvych. Kharkiv. 193 s. [in Ukrainian].

6. Pakhlovska, O. (2000). Ukrainski shistdesiatnyky: filosofiiia buntu [Ukrainian sixties: philosophy of rebellion]. *Suchasnist.* 4, 65–84 [in Ukrainian].
7. Stukanova, Yu. R. (2006). Kulturnyi proekt molodykh literatoriv Donbasu v 1960-ti roky: dosvid i vtracheni mozhylyvosti [The cultural project of young writers of Donbas in the 1960s: experience and lost opportunities]. *Aktualni pytannia kulturolohiu: Materialy I Vseukr. nauk.-prakt. konf. «Molod i problemy vkhodzhennia Ukrainy u svitovyi kulturnyi prostir».* Vyp.4 / Hol. red. V. H. Vytkalov. Rivne: RDHU, 2006. 48–52 [in Ukrainian].
8. Stukanova, Yu. R. (2010). Literaturni protsesy v Donbasi v 1953-1964 rokakh [Literary processes in Donbas in 1953–1964]. *Hileia: naukovyi visnyk. Zbirnyk naukovykh prats.* Vyp. 37. 152–159 [in Ukrainian].
9. Stukanova, Yu. R. (2017). Movni praktyky radianskykh pysmennykiv Donechchyn u konteksti vladnoho dyskursu periodu «vidlyhy» (na prykladi zasidan Pravlinnia Donetskoho viddielennia SRPU za kviten 1957 r.) [Linguistic practices of Soviet writers of Donetsk region in the context of the power discourse of the «thaw» period (on the example of the meetings of the Board of the Donetsk branch of the SRPU in April 1957)]. *Aktualni problemy dyskursolohii: zbirnyk tez dopovidei / za red. A. R. Habidullinovi. Bakhmut: HIIM.* 81–84. Retrieved from: https://edu.forlan.org.ua/doc/zbirn/akt_pr_2017.pdf [in Ukrainian].
10. Stukanova, Yu. R. (2009). Tvorchia diialnist donetskoho poeta Ye. Letiuka v 1950-ti – seredyni 1960-kh rokiv [Creative activity of the Donetsk poet Ye. Letyuk in the 1950s - mid-1960s]. *Mat. nauk. konf. prof.-vyklad. skladu... DonNU za pidsumkamy n.-d.r. za period 2007–2008 rr. (Donetsk, 6 kvitnia – 14 travnia 2009 r.) / pid red. V. P. Shevchenka, S. V. Bespalovoi]. Donetsk: Tsyfrova typohrafiia. T. 2.* 164–165 [in Ukrainian].
11. Stus, D. (2004). Vasyl Stus: zhyttia yak tvorchist [Vasyl Stus: life as creativity] / *Nauk. red. H. M. Syvokin; Humanit. tsentr V. Stusa. Instytut literatury im. T. H. Shevchenka NAN Ukrainy. Asotsiatsiia ukr. pysmennykiv. Donbaskyi istoryko-lit. muzei V. Stusa. K.: Fakt.* 368 s. [in Ukrainian].
12. Stiazhkina, E. V. (1998). K voprosu o destalinizatsii kulturnoi sfery v raionakh Vostochnoi Ukrainy na materialakh Donbassa [On the issue of de-Stalinization of the cultural sphere in the regions of Eastern Ukraine (based on materials from Donbas)]. *Novi storinky istorii Donbasu: St. Kn. 6/ Holov. red. Z. H. Lykholobova. Donetsk.* 189–198 [In Russian].
13. Stiazhkina, E. V. (1996). Kulturnye protsessy v Donbasse v 1960 nach 90-kh gg. [Cultural processes in Donbas in the 1960s – early 90s]: *dis. kand. ist. nauk.* 07 00 01/ Stiazhkina Elena Viktorovna. Donetsk. 208 s. [In Russian].
14. Stiazhkina, O. V., Stukanova, Yu. R. (2006). Literaturni protsesy v Donbasi v 1950-ti – seredyni 1960-kh rokiv: ofitsiyni vymir (na materialakh spohadiv pysmennyka H. H. Volodina) [Literary processes in Donbas in the 1950s - mid-1960s: the official dimension (based on the memoirs of the writer H. G. Volodin)]. *Novi storinky istorii Donbasu: Zbirnyk statei. Kn. 12 / Holov. red. Z. H. Lykholobova. Donetsk: DonNU.* 276–288 [in Ukrainian].

Одержано редколегією 01.10.2023 р.
 Прийнято до друку 15.11.2023 р.

ПАМ'ЯТНИКИ ДОНЕЦЬКА: МОВЧАЗНІ ВАРТОВІ РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ

Розвідка присвячена проблемі монументально-меморіального наповнення міського простору Донецька. Показано, що його сформовано переважно за радянської доби. Стосуючись знакових для того часу подій – «Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни», «Великої Вітчизняної війни», пам'ятники працювали на формування радянської ідентичності. Данина українській історії обмежувалася формальними монументами Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому. На межі ХХ–ХХІ ст. монументальний простір Донецька вирізнявся домінуючим радянським наповненням, яке не лише не зазнало істотних змін, але й доповнювалося новими аналогічними об'єктами. У такий спосіб консервувалася російсько-радянська спадщина, що стала основою формування вузької регіональної приналежності. На її подолання необхідно спрямовувати зусилля у процесі політики деокупації у найближчому майбутньому.

Ключові слова: монумент, Донецьк, символічний простір.

У нещодавньому інтерв'ю Сергій Плохій висловив думку про те, що нинішня російсько-українська війна «не була невідворотною». На його погляд, Україна не справляла вплив на процеси у Росії, але «мала бути озброєною і захищеною настільки, щоб Росія могла зрозуміти, що війна не буде легкою прогулянкою» [1]. Цю позицію із військово-технічної сфери цілком доречно транслювати на сферу свідомості та ідентичності, адже російська агресія на терени суверенної України має виразний свідомісно-ціннісний вимір. І в цій ділянці українське суспільство мусить тримати удар.

Серед факторів самоідентифікації виокремлюється символічний простір населених пунктів, в якому увічнено певні історичні події, постаті, традиції, що не лише створює своєрідний ідеальний образ минулого, а й транслює орієнтири на майбутнє. Найбільшою наочністю вирізняються пам'ятники, призначені для позиціонування визначних для покоління часу зведення монументу подій та осіб. Донецьк протягом ХХ ст. постав як індустріальний центр спочатку в межах Російської імперії, а згодом – СРСР. Відповідно формувався його монументальний вимір, що становить науковий інтерес у контексті впливу на свідомість містян і на початку ХХІ ст.

Проблему монументально-меморіального простору України особли- во актуалізовано на початку ХХІ ст. Серед досліджень, в яких у загально- українському контексті привернута увага і до Донецька, – праці Я. Грицака, Г. та О. Денисенків, О. Міхеєвої та інших авторів [2; 3; 4]. На прикладі пам'ят- никового простору міста порушено проблему конструювання спільної пам'яті про минуле, показано специфіку регіональної ідентичності. У названих текстах тему пам'ятникового простору Донецька розглянуто у ширшому контексті інших проблем. У фокусі даної розвідки перебуває монументальний вимір мегаполісу станом на початок 2014 р., який втілював певні ідеї та справляв вплив на свідомість його жителів.

У Державному реєстрі нерухомих пам'яток України (місцевого значен- ня) зафіксовано 22 монументи, розташовані у межах Донецька. Три з них встановлено у міжвоєнний період. Шістнадцять з'явилися у 1943–1945 рр. і вшановують пам'ять про загиблих у боротьбі за звільнення від німецько-на- цистської окупації. Три пам'ятники – О. Пушкіну, Т. Шевченку, Б. Хмель- ницькому – датовано 1955–1972 рр. [5]. Отже, пам'ятки історії та культури, які розташовані у Донецьку та перебувають під захистом держави, винятково радянського походження.

До «Реєстру культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури)» включено 193 монументи [6]. Три з них споруджено у міжвоєнні роки, найбільше – 175 – встановлено протягом 1940-х – 1980-х рр., 15 – у добу Незалежності України [7]. За тематичною ознакою переважають пам'ятники, пов'язані з темами «Великої Вітчизняної війни» (82), «революції та грома- дянської війни» (20), присвячені радянським діячам (15), письменникам (9), праці (7) тощо. Як видно, пам'ятниковий сегмент Донецька сформовано пе- реважно протягом радянської другої половини ХХ ст. Відповідно, він відо- бражає історію комуністичної влади на Донеччині. Це, зокрема ілюструє монумент керівнику «Донецько-Криворізької радянської республіки» Артему (Ф. Сергєєву) в центрі міста на вулиці, що має його ім'я. Пам'ятники україн- ським діячам – Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому – також виконано у радянській традиції. Прикметно, що два останні об'єкти встановлено у пе- риферійних районах міста, а монумент Леніну височіє на площі в середмісті.

У роки державної Незалежності символічний пам'ятниковий простір Донецька поповнювався новими об'єктами. Як наголосила О. Гайдай, діяль- ність місцевої влади в Україні доби Незалежності щодо символічного простору розгорталася під впливом державної меморіальної політики та особливостей регіональної історичної пам'яті [7]. Стосовно ж Донецька, ці два чинники виразно міняються місцями. Найбільша кількість встановлених у Незалеж- ній Україні монументально-меморіальних об'єктів, присвячені Голодомору 1932–1933 рр. і жертвам політичних репресій [3]. У Донецьку протягом

1990-х – 2000-х рр. було споруджено монументи: загиблим міліціонерам, жертвам політичних репресій, жертвам Голокосту, війнам-інтернаціоналістам, герою-рятівнику, ліквідаторам Чорнобильської катастрофи, а також низку персональних пам'ятників – Герою Радянського Союзу Ф. Толбухіну, оперному співаку А. Солов'яненку та інші.

На зламі ХХ–ХХІ ст. переважно зводилися пам'ятники землякам і місцевим діячам, зорієнтовані на формування гордості за визначних донеччан. Зокрема, цій темі присвячено дві копії «Пальми Мерцалова» (поблизу виставкового центру «Експо-Донбас» та біля будівлі Донецької облдержадміністрації) [8]. У центральній частині міста було встановлено два прижиттєві монументи. Один присвячено С. Бубці, українському легкоатлету, світовому та Олімпійському чемпіону зі стрибків із жердиною, Герою України (хоча сам спортсмен не одразу погодився на прижиттєвий монумент). Інший встановлено російському співаку Й. Кобзону, який походив із м. Часів Яр Донецької області.

На початку 2000-х рр. у Донецьку було встановлено пам'ятники, презентовані містами-побратимами: подарунок Києва – скульптура Архистратига Михаїла (оригінал), Бохума – дзвін (копія одного з трьох дзвонів, які у середині ХІХ ст. засвідчили відкриття технології сталелиття), Москви – «Царь-пушка» (копія). На справедливу думку Л. Буряк, останній об'єкт, очевидно, мав демонструвати присутність у Донецьку мешканців з проросійською орієнтацією [9, с. 325].

Виразною характерисикою монументального простору Донецька доби Незалежності було тотальне збереження радянських пам'ятників – Леніну, Артему, «борцям за радянську владу», «полеглим комунарам», дівцям «Громадянської» та «Великої Вітчизняної» воєн тощо. Велика кількість комуністичних пам'яток, на справедливе зауваження І. Симоненка, не є безневинним анахронізмом радянської доби – тиражована монументальна пропаганда тоталітаризму ретранслювала комуністичну міфотворчість новим генераціям українських громадян [10]. При цьому в місті так і не спромоглися встановити меморіальний об'єкт на вшановування жертв Голодомору, від якого суттєво постраждали села Донеччини. А пам'ять про правозахисника, поета, Героя України Василя Стуса у Донецьку скромно позначили спорудженням барельєфу при вході до корпусу університету, де він навчався.

Пам'ятниковий ландшафт міста початку ХХІ ст. – результат цілеспрямованої політики новітньої місцевої влади щодо непорушності російсько-радянського меморіального простору. Так, у вересні 2008 р. депутати Донецької міськради майже одноставно відхилили проєкт документа «Про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму у м. Донецьку». Відповідне рішення підтримали лише два депутати, 48 висловилися проти [11]. У серпні 2013 р. донецький

міський очільник О. Лук'янченко щодо знесення пам'ятника Леніну заявив: «Я его туда не ставил, и снимаť не буду – это мое кредо!» [12].

Продовженням такої позиції стало встановлення у центрі Донецька погруддя генералу Ватутіну. Виступаючи на церемонії його відкриття, О. Лук'янченко заявив, що пам'ятник генералу – свого роду протест мешканців міста проти «переписування истории официальным Киевом» [13]. Нагадаємо, що генерал М. Ватутін не мав жодного відношення до міста чи області, спорудження пам'ятника мало на меті не стільки вшанування полководця, скільки приводом згадати недобрим словом «бандерівців», від рук яких за радянською версією він загинув. Маємо справу із цілеспрямованим використанням меморіального об'єкту для розпалювання розбрату між Сходом і Заходом Української держави. Невипадково цей об'єкт з'явився восени 2009 р., адже наближалися чергові президентські вибори, а з ними актуалізувалась необхідність мобілізувати «свій» електорат.

Наслідком такого «кредо» очільників Донецька стала ситуація, зафіксована Т. Кузьо: у 2014 р. у Донбасі виявилася найбільша з-поміж регіонів України кількість респондентів (72%), які підтримували право локальних громад вшановувати своїх героїв і традиції, та найменша частка (20% опитаних) тих, хто погодився з їхньою однаковістю для України загалом [14, с. 303].

Отже, монументальний простір Донецька сформовано переважно за радянської доби, протягом якої на місто покладалася місія забезпечення стратегічно важливих для СРСР галузей економіки. Реалізація такого завдання вимагала, серед іншого, відповідного світоглядного підґрунтя, на що, зокрема спрямовувалися меморіальні об'єкти. Відповідно й пам'ятники стосувалися знакових для того часу подій – «Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни», «Великої Вітчизняної війни», чимало об'єктів присвячені шахтарській праці. Данина українській історії та культурі обмежувалася доволі формальними монументами Т. Шевченку, І. Франку, Б. Хмельницькому. Але в цьому радянський Донецьк особливо не відрізнявся від решти міст на теренах УРСР, особливо на Сході. Встановлення у роки державної незалежності півтора десятки пам'ятників, переважно присвячених людям, життя та діяльність яких була пов'язана з Донецьком чи Донецькою областю, також є цілком зрозумілим і закономірним. Монументальний простір Донецька на межі ХХ–ХХІ ст. вирізнявся домінуючим радянським наповненням, яке не лише не зазнало істотних змін, але й доповнювалося новими аналогічними об'єктами. Радянські пам'ятники та новітні прорадянські споруди переважали, консервуючи російсько-радянську спадщину, що стала основою відчуття вузької регіональної приналежності на протигагу національній у незалежній Україні. Ця обставина впливала на формування специфічної ідентичності, що укладалася у поняття «донецького» патріотизму, яка виявилась «Ахіллесовою

п'ятою» у відповідальний момент захисту держави від підступного загарбника. У рамках політики деокупації по звільненні України від російської присутності серед широкого спектру нагальних до розв'язання проблем має перебувати і очищення монументально-меморіального простору та наповнення його українськими символами.

SUMMARY

The study is devoted to the problem of monumental and memorial filling of the urban space of Donetsk. It is shown that it was formed mainly during the Soviet period. Referring to the significant events of that time - the "Great October Socialist Revolution and Civil War", the "Great Patriotic War", the monuments worked to form Soviet identity. Tribute to Ukrainian history was limited to formal monuments – T. Shevchenko, I. Franko, B. Khmelnytsky. At the turn of the XX–XXI centuries the monumental space of Donetsk was supplemented with new objects, including Soviet ones. In this way, the russian-soviet heritage was preserved, which became the basis for a feeling of narrow regional belonging. It is necessary to direct efforts to overcome it in the context of de-occupation policy in the near future.

Key words: monument, Donetsk, symbolic space.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кригель М. Історик Сергій Плохій: Президент – єврей і міністр оборони – кримський татарин, ось такий дивний «нацизм» в Україні. Українська правда. 5 жовтня 2023, 05:30. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/5/7422687/>
2. Грицак Я. Історія двох міст. Україна модерна. 2007. №12 (2) С. 27–60.
3. Денисенко Г., Денисенко О. Меморіальний простір України у формуванні історичної пам'яті. Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Київ: Інститут історії України, 2016. Вип. 21. С. 187–199.
4. Міхеєва О. Сучасне місто у пошуках публічного простору: на прикладі Донецька. Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління: Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Спеціальні та галузеві соціології». Т. XIV. Вип. 258. Серія «Соціологія», 2013. С. 560–568.
5. Перелік пам'яток культурної спадщини місцевого значення Донецької області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Державний реєстр нерухомих пам'яток України (місцевого значення) станом на 15 березня 2016 року. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id=245037959
6. Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: <https://wikimediaukraine.files.wordpress.com/2012/06/donetsk-register.doc>
7. Гайдай О. Протистояння навколо минулого, або пам'ятники Леніну в Центральній Україні. URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments>.
8. Символіка. Донецька обласна державна адміністрація. URL: <https://dn.gov.ua/ua/oblast/simvolika>

9. Буряк Л. Донеччина в українській культурі пам'яті: зміна образних презентацій. Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. Т 1 / Відп. ред. В. А. Смолій; керівник авт. колективу Я. В. Верменич. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 308–327.
10. Симоненко І. М. Меморіальний простір України: кризовий стан та шляхи оздоровлення. Стратегічні пріоритети. 2009. Вип. 4 (13). С.57–58.
11. Депутати Донецької міської ради не підтримали проект рішення «Про заходи щодо ліквідації символів тоталітаризму в місті Донецьк». URL: <http://ngo.donetsk.ua/print/donsociety/3008>
12. Мэр Донецка не будет «снимать» памятник Ленину. Новости Донбасса. 28 августа 2013. 14:41. URL: <https://novosti.dn.ua/news/192568-ya-ego-tuda-ne-stavyl-mehr-donecka-ne-budet-demontirovat-pamyatnyk-lenynu>
13. Родионов А. В Донецке открыли памятник рас колу Украины. Новости Донбасса. 11 сентября 2009. 10:07. URL: <http://novosti.dn.ua/article/1843-v-donecke-otkryly-pamyatnyk-raskolu-ukraynu>
14. Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. А. Павлишина. Київ: «Дух і літера», 2018. 560 с.

REFERENCES

1. Kryhel, M. (2023). Istoryk Serhii Plokhii: Prezydent – yevrei i ministr oborony – krymskyi tataryn, os takyi dyvnyi «natsyzm» v Ukraini [Historian Serhii Plokhii: The president is a Jew and the minister of defense is a Crimean Tatar, that is how strange “Nazism” is in Ukraine]. *Ukrainska pravda*. 5 zhovtnia 2023, 05:30 – Ukrainian Pravda. October 5, 2023, 05:30. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/10/5/7422687/> [in Ukrainian].
2. Hrytsak, Ya. (2007). Istoriiia dvokh mist [History of two cities]. *Ukraina moderna – Ukraine Modern*, 12 (2), 27–60 [in Ukrainian].
3. Denysenko, H., & Denysenko, O. (2016). Memorialnyi prostir Ukrainy u formuvanni istorychnoi pamiaty [Memorial space of Ukraine in the formation of historical memory]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka – Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics*, 21, 187–199. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy [in Ukrainian].
4. Mikheieva, O. (2013). Suchasne misto u poshukakh publicnogo prostoru: na prykladi Donetska [Modern city in search of public space: on the example of Donetsk]. *Suchasni suspilni problemy u vymiri sotsiologii upravlinnia: Zbirnyk naukovykh prats DonDUU. Seriiia «Spetsialni ta haluzevi sotsiologii»*. Seriiia «Sotsiologiiia» – Modern Social Problems in the Dimension of Sociology of Management: Collection of Scientific Works of DonSUM. Series “Special and Branch Sociologies”. Series “Sociology”, 14(258), 560–568 [in Ukrainian].
5. Perelik pam'iatok kulturnoi spadshchyny mistsevoho znachennia Donetskoï oblasti, zanesenykh do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy [List of monuments of cultural heritage of local importance of Donetsk region, entered into the State Register of Immovable Monuments of Ukraine]. *Derzhavnyi reiestr nerukhomykh pamiatok Ukrainy (mistsevoho znachennia) stanom na 15 bereznia 2016 roku – State Register of Immovable Monuments of Ukraine (of Local Importance) as of March*

- 15, 2016. Retrieved from http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245082884&cat_id=245037959 [in Ukrainian].
6. Reiestr kulturnoho nadbannia Donetskoi oblasti (pamiatky istorii ta kultury) [Register of Cultural Heritage of Donetsk region (Historical and Cultural Monuments)]. Retrieved from <https://wikimediaukraine.files.wordpress.com/2012/06/donetsk-register.doc> [in Ukrainian].
 7. Haidai, O. Protystoiannia navkolo mynuloho, abo pamiatnyky Leninu v Tsentralnii Ukraini [Confrontation Around the Past, or the Monuments to Lenin in Central Ukraine]. Retrieved from <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/gaidai-lenin-monuments> [in Ukrainian].
 8. Symvolika. Donetska oblasna derzhavna administratsiia [Symbolism. Donetsk Regional State Administration]. Retrieved from <https://dn.gov.ua/oblast/simvolika> [in Ukrainian].
 9. Buriak, L. (2014). Donechchyna v ukrainskii kulturi pamiaty: zmina obraznykh prezentatsii [Donetsk region in the Ukrainian culture of memory: a change in visual presentations]. *Skhid i Pivden Ukrainy: chas, prostir, sotsium: u 2 t. T 1 – East and South of Ukraine: Time, Space, Society: in 2 vols. Vol. 1*, 308–327. V. A. Smolii (Ed.). Ya. V. Vermych (Head of the authors' staff). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
 10. Symonenko, I. M. (2009). Memorialnyi prostir Ukrainy: kryzovyi stan ta shliakhy ozdorovlennia [Memorial space of Ukraine: state of crisis and ways of recovery]. *Stratehichni priorytety – Strategic Priorities*, 4(13), 57–58 [in Ukrainian].
 11. Deputaty Donetskoi miskoi rady ne pidtrymaly proekt rishennia «Pro zakhody shchodo likvidatsii symvoliv totalitaryzmu v misti Donetsk» [Deputies of City Council of Donetsk did not support the draft decision “On measures to eliminate symbols of totalitarianism in the city of Donetsk”]. Retrieved from <http://ngo.donetsk.ua/print/donsociety/3008> [in Ukrainian].
 12. Mer Donetcka ne budet «snimat» pamiatnik Leninu [The mayor of Donetsk will not “remove” the monument to Lenin]. *Novosti Donbassa*. 28 avgusta 2013. 14:41 – Donbass news. 28 August, 2013. 14:41. Retrieved from <https://novosti.dn.ua/news/192568-ya-ego-tuda-ne-stavyl-mehr-donecka-ne-budet-demontyrovat-pamyatnyk-lenynu> [in Russian].
 13. Rodionov, A. V. Donetcke otkryli pamiatnik raskolu Ukrainy [A monument to the split of Ukraine was opened in Donetsk]. *Novosti Donbassa*. 11 sentiabria 2009. 10:07 – Donbass News. September 11, 2009. 10:07. Retrieved from <http://novosti.dn.ua/article/1843-v-donecke-otkryly-pamyatnyk-raskolu-ukrayny> [in Russian].
 14. Kuzio, T. (2018). Viina Putina proty Ukrainy. Revoliutsiia, natsionalizm i kryminalitet. A. Pavlyshyna (Translated from English). Kyiv: «Dukh i litera» [in Ukrainian].

Одержано редколегією 01.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

ГІБРИДНІ ЗАГРОЗИ СУЧАСНОГО СВІТУ

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.219-229

УДК 070-027.541:355.01(470+571:477)

Блінов Є.М.

ВПЛИВ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ НА РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ РЕГІОНАЛЬНИХ МЕДІА

Стаття присвячена дослідженню української преси з початку повномасштабної російської агресії проти України, перш за все, – регіональних медіа, які є важливою ланкою медіасистеми сучасних демократичних держав. Виконуючи специфічні функції, вони, з одного боку, дозволяють мешканцям громад отримувати інформацію відповідного рівня, з іншого, – є своєрідним містком між громадами та державою. Збереження і розвиток українських регіональних медіа як важливого елемента демократичного устрою саме в період повномасштабної війни є завданням як громадянського суспільства, так і держави. А предметом наукового інтересу дослідників має стати функціонування локальних засобів масової інформації в умовах великої війни України за свободу та незалежність. Встановлено, що тематика друкованих та онлайн-видань зазнала за цей період певної трансформації, зумовленої сприйняттям війни у перші місяці після вторгнення та після перших успіхів Збройних Сил України. Автор доходить висновку, що регіональні медіа в Україні, попри певні хронічні проблеми, здебільшого подолали перший шок від повномасштабної війни, змогли впоратися з найбільшими перепонами, зберегли аудиторію та продовжують виробляти медіаконтент відповідно до запитів місцевих громад.

Ключові слова: регіональні медіа, повномасштабна війна, тематика, жанри.

Одним із наріжних каменів сучасної демократії є право людини на свободу слова. Це право реалізується, перш за все, через доступ до засобів масової інформації, які мають діяти вільно. Регіональні медіа є важливою ланкою медіасистеми сучасних демократичних держав. Виконуючи специфічні функції, вони, з одного боку, дозволяють мешканцям громад отримувати інформацію відповідного рівня, з іншого боку, є своєрідним містком між громадами та державою.

Повномасштабне вторгнення Росії на територію України, що розпочалося 24 лютого 2022 року, має на меті окупацію нашої країни та, в подальшому, ліквідацію самостійної та незалежної держави, одним із атрибутів якої є свобода слова. У країні-агресорці засоби масової інформації давно вже перебувають

під прямим чи опосередкованим контролем Кремля. Фахівці Українського інституту майбутнього в лютому 2023 року провели дослідження російського медіаринку та зробили висновок, що в Росії «сформовано систему контролю за інформаційним полем таким чином, що жодна з близьких до Кремля груп не могла його повністю контролювати» [1]. Під наглядом лояльних Путіну відповідних об'єднань олігархів та топчиновників перебувають усі центральні медіа та всі соціальні мережі. Водночас інформаційний порядок денний диктується Кремлем. Наступним кроком, як прогнозують аналітики Українського інституту майбутнього, стане посилення контролю за регіональними медіа, які зберігають ще певну незалежність. Щодо окупованих територій, то там встановлюється режим цензури, як це було в захоплених росіянами районах Донбасу, починаючи з 2014 року. Це стосується і місцевих ЗМІ [2].

Отже, збереження і розвиток українських регіональних медіа як важливого елемента демократичного устрою саме в період повномасштабної війни є завданням як громадянського суспільства, так і держави. А предметом наукового інтересу дослідників має стати функціонування локальних засобів масової інформації в умовах великої війни України за свободу та незалежність.

Проблеми регіональних медіа висвітлювали у своїх працях українські дослідники, серед яких Л. Василик [3], О. Іванова та О. Мойсеєва [4; 5], Д. Котляр [6], Н. Луман [7], І. Луцюк [8], С. Матвієнків [9].

Після початку повномасштабної війни між Росією та Україною українська преса зазнала значних змін. Якщо центральні медіа залишилися «на плаву», до того ж лєвова частка загальноукраїнських телеканалів об'єдналася в єдиний телемарафон, то місцеві медіа опинилися у непростій ситуації. Вже в червні 2022 року президент Української асоціації медіабізнесу О. Погорелов виокремив три важливі зміни, які торкнулися локальної преси [10]. По-перше, це миттєва втрата доходів від реклами. Місцеві медіа могли розраховувати тільки на надходження від передплати. По-друге, друковані ЗМІ відчували на собі зростання аудиторії в інтернеті, і це, на думку О. Погорелова, позитивне явище: медійники усвідомили, що, попри падіння рівня доходів, вони не втратили споживачів свого контенту. По-третє, сама ця аудиторія зазнала змін: багато хто з передплатників залишив місця постійного проживання, отже, не зміг отримувати передплачені газети та журнали. Втім, як уже зазначалося вище, такі громадяни звернулися до інтернет-сторінок улюблених ЗМІ.

У скрутній ситуації опинилися медіа Одещини. Як зазначає Н. Данькова, на початку березня 2022 року газети «Одесская жизнь», «На пенсії. Одеса» та «Пенсійна телепрограма. Одеса» вимушено вийшли спільним випуском [11]. Перший номер, що містив важливу інформацію про безпеку під час війни, газетярі роздавали одеситам безкоштовно, а другий – пішов до передплатників. Засновник газет Г. Чабанов повідомив, що через обстріли певний час не

працювало видавниче підприємство в Києві, що друкувало газети, перервалася система доставки передплатникам у різних областях. Згодом проблеми потроху вдалося вирішити.

В інтерв'ю сайту Національної спілки журналістів України головний редактор найстарішої одеської газети «Чорноморські новини» І. Мельник розповів, що перший номер після повномасштабного вторгнення надрукувати і доставити передплатникам не вдалося через проблеми «Укрпошти» [12]. Проте цей випуск був єдиним, який вийшов у 2022 році онлайн. Уже з 10 березня «Чорноморські новини» відновили звичний режим роботи.

У важкій ситуації опинилося інше видання з Одещини – «Ренійський вісник» («Ренийский вестник»). Одній із найстаріших газет регіону – 78 років, і з початком повномасштабного вторгнення редакція розробила бізнес-план: окреслила 10 важливих тем, почала втілювати ідею кросмедійності – співробітники ЗМІ робили відеосюжети та викладали їх на відповідних платформах [13]. Але згодом, через конфлікт у газеті, змінився очільник. На початку 2023 року стало відомо, що «Ренійський вісник», наклад якого за 2020–2022 роки скоротився на 36 %, намагається налагодити доставку випусків передплатникам альтернативним способом, а не через «Укрпошту». Причина полягає у незадовільній, на думку редакції, роботі поштового оператора [14].

Одеські газети регіонального рівня і після подолання перших проблем весни 2022 року стикнулися з новими організаційними труднощами. 22 вересня 2022 року видання «Детектор медіа» опублікувало інформацію про відкритий лист очільників низки місцевих видань до чинного голови обласної військової адміністрації М. Марченка [15]. Свої підписи поставили головний редактор газети «Прес-кур'єр» Й. Бурчо, редактор газети «Чорноморські новини» І. Мельник, редактор газет «Вечерняя Одесса» і «Реклама «Вечерней Одессы»» О. Суслов, головний редактор газет «Одесская жизнь», «На пенсії», «Пенсионная телепрограмма» Г. Чабанов. Газетярі поскаржилися на те, що через перевірку обласною радою діяльності потужного видавництва – обласного підприємства «Чорномор'я», його робота була ускладнена: створювалися бюрократичні перепони, друк газет відбувався лише раз на тиждень та ін.

Підсумки функціонування одеського медіаринку в 2022 році були підбиті у дослідженні, здійсненому Національною спілкою журналістів України (НСЖУ) [16]. Експерт Інституту масової інформації Павло Колотвін, залучений до зазначеного дослідження, зауважив, що «на медіаринку залишилися переважно ті газети, які уклали договори на інформаційний супровід органів влади. Усі ж решта фактично припинили свою діяльність». Серед основних причин названо здорожчання друку та логістики від 30% до подекуди навіть 50%, незадовільну роботу пошти та відсутність стабільного фінансування. Зазначені вище великі регіональні видання працюють, а ось ситуація з більш локальними

ми виданнями, зауважили автори дослідження, значно гірша. Така тенденція характерна й для Одеського регіону. Перестали виходити друком «Промінь» (колишній Ширяївський район), «Вісті Кодимщини», «Окнянський вісник» та «Вісті Біляївки». Газета «Степовий маяк» (Березівський район) виходить лише раз на місяць на 4 сторінках. Газета «Новинар» (Захарівський район) втратила за минулий рік 400 передплатників, однак зуміла організувати передплату. Зараз її тираж становить 1100 примірників. Вижити «Новинару» у 2022 році допомогли угода про висвітлення діяльності місцевої громади (150 тис. грн) та окремого депутата (50 тис. грн), донати від фермерів (10 тис. грн). Місцева лікарня дозволяла журналістам працювати у її приміщенні під час блекаутів. Також головред Вікторія Майнич розповіла про грантову допомогу від Української асоціації медіабізнесу та фінансову новорічну допомогу Національної спілки журналістів України. Значно краще почувається болгарська «Дружба», що має 2,5 тисячі передплатників та веде онлайн-видання «Махала». Головред Тетяна Терзі повідомила, що обсяг реклами залишився майже без змін, проте перейшов зі шпальт газети на інтернет-платформи.

Також автори дослідження висвітлили ситуацію з телебаченням. До повномасштабної війни на Одещині було понад 30 зареєстрованих каналів, з яких, щоправда, за словами експерта НСЖУ Валерія Болгана, працювали орієнтовно 21–22, приблизно 10 із них продукували інформаційно-новинний контент. Зараз на ринку залишились декілька телекомпаній, зокрема «Суспільне. Одеса», «Град», «7 канал», «Перший міський». Навесні 2022 року значна частина телемедіа здійснила скорочення штату, певний час одеські канали транслювали телемарафон «Єдині новини», але згодом відновили власне мовлення.

Зміни торкнулися сегменту онлайн-медіа: лише одиниці, за словами Валерія Болгана, зуміли зберегти редакції. Перш за все йдеться про такі видання, як «Думська», «УСІ», «Одеса Онлайн» та «Інтент». Роботу ж решти забезпечують 1–2 чергових редакторів.

Окрім організаційно-структурних змін, українські місцеві медіа після 24 лютого 2022 року пережили творчу трансформацію.

Згідно з дослідженням Інституту демократії імені Пилипа Орлика від 22 червня 2022 року, «якщо у лютому-березні більше половини контенту регіональних ЗМІ складало висвітлення воєнних дій, ВПО, то в травні-червні кількість таких матеріалів в онлайні впала до 23,7%, у друкованих – до 14,8%» [17]. Популярними у регіональних медіа стали ті ж самі теми, що й до вторгнення: в онлайні – кримінал (17,8%), в газетах – на першій сходинці категорія «інше» (24,4%). У топ-три тем увійшло життя місцевої громади – 15,4% (друк) та 14,8% (онлайн). Щодо жанрів, авторка дослідження Н. Стеблина зауважила, що в регіональній пресі збереглися тенденції, притаманні місцевим

медіа до повномасштабного російського вторгнення. А саме: інформаційні повідомлення значно переважали (45,3%), на другому місці йшли оголошення та реклама (9,3%), поради (8,3%). Художньо-публіцистичні жанри становили 7,2%, статті та огляди – 6,1%, аналітичні кореспонденції – 2,3%. Майже не були представлені у друкованих та онлайн-медіа журналістські розслідування, рецензії, листи до редакції.

Аналіз тематики газет у першій половині 2022 року засвідчив таку ситуацію справ. Як зазначила Н. Стеблина, воєнна тематика (14,8%) посідала в газетах після категорії «інше» друге місце. Найбільше про війну писали видання Львівщини, Полтавщини, Житомирщини, Дніпропетровщини та Хмельниччини (17–18%). Найменше – газети Одещини (6%). Про життя громад найбільше писали одеські та сумські медійники (24%). До того ж, зазначено в дослідженні ІДПО, межа між воєнною тематикою та життям громад є досить умовною. Це життя міцно пов'язане з наслідками, які регіони відчувають від російського вторгнення. Щодо друкованих видань Одещини, одеські експерти Інституту фіксували, що місцева преса писала про організацію заходів для дітей до 1 червня, сферу дозвілля, роботу з ВПО, адміністративні послуги, пошкваллення діяльності бізнесу, роботу комунальників, благоустрій територій.

У деяких регіонах активно висвітлювали тему ВПО – 7,6%. Однакова кількість публікацій (7%) була присвячена криміналу та соціальній сфері. Згадували також і про економіку (5,1%). Тональність публікацій друкованих медіа в аналізований період, на думку експертів, була переважно нейтральною.

Дослідження онлайн-медіа, подане у тому ж матеріалі Н. Стеблини, показало, що на сайтах уваги до теми війни було більше, ніж у газетах – 23,7%. Найбільше – на Донеччині (34%) та Одещині (32%). Онлайн-медіа Одеської області постійно стежили за подіями на фронті, публікували хроніку війни, порушували питання зовнішньої політики та допомоги Україні, описували життя українців, що постраждали через війну. Кримінал у регіональних інтернет-ЗМІ склав 17,8% від усієї кількості повідомлень, життя місцевих громад – 14,8%. Загалом, у публікація місцевих сайтів переважала нейтральна тональність (85%).

Головні висновки експертки Н. Стеблини щодо діяльності регіональних ЗМІ України в перші місяці 2022 року були такими: після проблем, що виникли з технічних причин у газет, труднощі почалися також в онлайн-медіа (зменшення кількості матеріалів, копіпаст); згодом воєнна тематика перестала домінувати у місцевих медіа, поступившись місцем локальним новинам; велика війна не змінила суттєво жанрову палітру регіональних засобів масової інформації, як і раніше, у пріоритеті журналістів були інформаційні жанри.

У червні 2023 року експертка ІДПО Н. Стеблина оприлюднила дані дослідження, яке було проведено 22–25 травня поточного року у низці регіо-

нів України, зокрема в Одеській області [18]. Проаналізовано 1187 газетних публікацій та 3079 матеріалів онлайн-медіа.

Дослідження тематики газет показало, що значна частка публікацій може бути віднесена до категорії «інше» – 36,2% (найбільше на Закарпатті та Сумщині). Життя місцевої громади зайняло 15% друкованої площі. Тема війни Росії проти України становила 9,3%. Водночас, слід зауважити, що в регіонах, наближених до зони бойових дій, відповідний медіаінтерес був вище. Дніпропетровські, сумські та чернігівські журналісти писали про це найбільше. А от у їхніх колег з Полтавщини, Закарпаття та Одещини відповідний показник не перевищував 5 відсотків. Також Н. Стеблина зазначила, що серед одеських видань найактивніше тему війни висвітлювали «Чорноморські новини». Щодо жанрової палітри, то в місцевих газетах переважали інформаційні жанри (43,1%), далі йшли оголошення та реклама (15,4%), розваги та поради (7%). Аналітика та публіцистика становили 5%. В одеських виданнях частка оголошень та реклами склала 34%, причому у виданні «Кур'єр неділі» під відповідні публікації відвели понад половину друкованої площі.

Найпопулярнішими темами онлайн-видань регіонального рівня були війна (19,5%), кримінал (17,1%), життя місцевої громади (14,9%). Дослідники зазначили, що, порівняно з початком 2023 року, відповідні пріоритети інтернет-медіа не змінилися. Найменше про війну писали на Дніпропетровщині та на Закарпатті. Одеські та хмельницькі онлайн-ЗМІ опублікували 24% публікацій на воєнну тематику. Щодо криміналу, то Одещина та Закарпаття тут серед лідерів: чверть журналістських творів припало саме на цю тему. Причому одеські ЗМІ надавали перевагу поліцейським звітам.

Підбиваючи підсумки дослідження, Н. Стеблина зазначає: «Найслабше місце газет – це різноманітна суміш не журналістських матеріалів, що переважає. Численні поради, оголошення, розважальний контент бралися здебільшого з неідентифікованих джерел, і часом навіть могли нести загрозу читачу, якщо йшлося про так звану народну медицину. Щодо сайтів – на зниження якості також впливають передруки: кримінальна хроніка, надзвичайні ситуації, пресрелізи різних установ та відомств (подекуди такі «новини» склали більшість контенту). При цьому власні тексти були одиничними».

Отже, можна зробити висновки про вплив повномасштабної війни на розвиток регіональних медіа в Україні.

По-перше, друковані ЗМІ зазнали багато проблем після повномасштабного вторгнення. Втрачено значний сегмент реклами. Деякі районні газети, зокрема на Одещині, припинили виходити друком. Головні редактори низки працюючих медіа скаржаться на хронічні проблеми, що виникають у редакцій під час співпраці з підприємством «Укрпошта». Окремі ЗМІ намагаються навіть відмовитися від співробітництва з поштовим оператором. Трапляються

й кричущі випадки, на зразок фактичного блокування роботи потужного видавничого комплексу «Чорномор'я» в Одесі. Втім, як показує аналіз роботи локальних медіа Одещини, ситуація неоднорідна в різних районах області.

По-друге, місцеві телеканали, зокрема в Одеській області, змушені були тимчасово припинити випуск власного медіапродукту, причому відновили власне мовлення не всі. Ті, що змогли знайти ресурси для повноцінного повернення у телеефір, висвітлюють, як і раніше, місцеві проблеми поряд з воєнною тематикою.

По-третє, онлайн-медіа, організаційні витрати яких значно менші, ніж у газетярів та телевізійників, зберегли свою нішу, проте, як і колеги з інших сегментів медіаринку, постраждали від об'єктивного фактору – відтоку кадрів.

По-четверте, повномасштабна війна вплинула й на творчий процес. У перші місяці найактивніше місцеві медіа висвітлювали воєнну тему. Проте згодом, як зазначають експерти Інституту демократії імені Пилипа Орлика, життя місцевої громади та публікації на іншу тематику знову почали переважувати. Місцеві медіа віддалених від зони бойових дій регіонів, серед яких і Одещина, приділяють війні уваги менше, ніж ЗМІ в областях, що межують із лінією фронту. Щодо жанрової специфіки, то місцеві медіа, як і до великої війни, воліють публікувати інформаційні матеріали, при цьому доля аналітичних та публіцистичних матеріалів у місцевих друкованих медіа наприкінці травня 2023 року не перевищувала 5%. Водночас дослідники фіксують певну творчу стабільність у регіональних ЗМІ починаючи з середини 2022 року.

Отже, регіональні медіа в Україні, попри певні хронічні проблеми, здебільшого подолали перший шок від повномасштабної війни, змогли впоратися з найбільшими перепонами, зберегли аудиторію та продовжують виробляти медіаконтент відповідно до запитів місцевих громад.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the Ukrainian press during the period of the beginning of the full-scale Russian aggression against Ukraine. Regional mass media play an important role in an information system of modern democratic states. On the one hand, they allow residents of communities to receive information at an appropriate level, on the other hand, they function as a bridge between communities and a state. In the period of the full-scale war, it is an important task for both civil society and the state to preserve and develop Ukrainian regional media, as an element of a democratic system. In the conditions of Ukraine's struggle for freedom and independence, its regional mass media should become the subject of scientific research. It was established that the subject of printed and online publications underwent a certain transformation during this period, caused by the perception of the war in the first months after the invasion and after the first successes of the

Armed Forces of Ukraine. The author concludes that regional media in Ukraine, despite certain chronic problems, mostly overcame the first shock of a full-scale war. They were able to cope with the biggest obstacles, kept the audience and continued to produce media content in accordance with the requests of communities.

Keywords: regional media, full-scale war, themes, genres.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Російська медіаімперія зсередини. Український інститут майбутнього. 17 лютого 2023 року. URL: <https://uifuture.org/publications/rosijska-mediaimperiya-izseredyiny/> (дата звернення: 20.10.2023)
2. Бадюк О. «Знищення українського минулого». Що транслюють ЗМІ в окупації та хто їх контролює? Радіо Свобода. 14 травня 2023 року. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-zmi-v-okupatsiyi-pid-kontrolem-holovy-pvk-vahner-pryhozhyna/32409470.html> (дата звернення: 18.10.2023).
3. Василик Л. Тенденції функціонування друкованих медіа в Україні. *W kręgu prasy dawnej i współczesnej. Wybrane problemy*. Rzeszow : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2021. URL: <http://surl.li/mjdtpr> (дата звернення: 18.10.2023).
4. Іванова О., Мойсєєва О. Журналістика рішень як рішення для регіональної журналістики. Інститут демократії імені Пилипа Орлика. 20 вересня 2021 року. URL: <https://idpo.org.ua/articles/4286-zhurnalistika-rishen-yak-rishennya-dlya-regionalno%01%97-zhurnalistiki.html> (дата звернення: 18.10.2023).
5. Іванова О., Мойсєєва О. та ін. Місцева преса: посібник для ЗМІ. Як регіональним журналістам працювати за часів нових медіа та кризи демократії. Київ : ТОВ «Бізнесполіграф». 2019. 232 с.
6. Котляр Д. О. Типологічні особливості сучасної преси та проблеми розвитку регіональних ЗМІ. *Гуманітарний вісник ЧДТУ*. 2020. Число 32. Вип. 16. С. 105–112. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/1562/1/12.pdf> (дата звернення: 18.10.2023).
7. Луман Н. Реальність мас-медіа. Київ : ЦВП. 2010. 157 с.
8. Луцюк І. Регіональні ЗМІ в сучасному суспільстві. *Вісник Львівського університету*. 2014. Вип. 39. С. 152–157.
9. Матвієнків С. М. Регіональні ЗМІ як інструмент формування локальної ідентичності. *Політичне життя*. 2017. № 4. С. 83 – 86.
10. Погорелов О. Війна та місцеві медіа: три важливі зміни. *Детектор медіа*. 24 червня 2022 року. URL: <https://detector.media/blogs/article/200428/2022-06-24-viyna-ta-mistsevi-media-try-vazhlyvi-zminy> (дата звернення: 18.10.2023).
11. Данькова Н. Як виживають газети і журнали під час війни. Сім історій із різних кінців України. Детектор медіа. 28 травня 2022 року. URL: <https://detector.media/rinok/article/199558/2022-05-28-yak-vyzyvayut-gazety-i-zhurnaly-pid-chas-viyny-sim-istoriy-iz-ryznikh-kintsiv-ukrainy/> (дата звернення: 18.10.2023).
12. Газетяр Іван Мельник: «За час війни не було й думки покинути Одесу, бо для мене важлива газета». Національна спілка журналістів України. 01 березня 2023

- року. URL: <https://nsju.org/istoriyi/gazetyar-ivan-melnyk-za-chas-vijny-ne-bulo-j-dumky-pokynuty-odesu-bo-dlya-mene-vazhlyva-gazeta/> (дата звернення: 18.10.2023).
13. «Ренийский вестник»: хочемо позбутися ролі спостерігача, і прагнемо перетворитися на ефективну платформу комунікацій у громаді. Редакторський портал. 01 червня 2022 року. URL: <https://redactor.in.ua/2022/06/01/renyjskyj-vestnyk-hochemo-pozbutysya-rol-i-sposterigacha-i-pragnemo-peretvorytysya-na-efektyvnu-platfornu-komunikaczij-u-gromadi/> (дата звернення: 18.10.2023).
 14. Потиліко А. Редакція «Ренийського вісника» намагається налагодити доставку газети читачам без участі «Укрпошти». *Юг.today*. 10 лютого 2023 року. URL: <https://yug.today/redaktsiia-reniyskoho-visnyka-namahaietsia-nalahodyty-dostavku-hazety-chytacham-bez-uchasti-ukrposhty/> (дата звернення: 18.10.2023).
 15. В Одесі знищують видавництво «Чорномор'я». Відкритий лист редакторів газет. Детектор медіа. 22 вересня 2022 року. URL: <https://detector.media/infospace/article/203073/2022-09-22-v-odesi-znyshchuyut-vydavnytstvo-chornomorya-vidkrytyy-lyst-redaktoriv-gazet/> (дата звернення: 18.10.2023).
 16. Апончук А. Треба триматися: як війна вплинула на медіаринок Одещини. Національна спілка журналістів України. 11 січня 2023 року. URL: <https://nsju.org/novini/treba-trymatysya-yak-vijna-vplynula-na-mediarynok-odeshhyny/> (дата звернення: 18.10.2023).
 17. Стеблина Н. Українські регіональні медіа під час війни: кримінал та «соціалка» повертають свої позиції. Інститут демократії імені Пилипа Орлика. 22 червня 2022 року. URL: <https://idpo.org.ua/reports/4699-ukra%20d1%97nski-regionalni-media-pid-chas-vijni-kriminal-ta-socialka-povertayut-svo%20d1%97-pozici%20d1%97.html> (дата звернення: 18.10.2023).
 18. Стеблина Н. Тематичні пріоритети українських регіональних видань: офіціоз та оголошення беруть гору? Інститут демократії імені Пилипа Орлика. 19 червня 2023 року. URL: <https://idpo.org.ua/reports/5324-tematichni-prioriteti-ukra%20d1%97nskix-regionalnix-vidan-oficioz-ta-ogoloshennya-berut-goru.html> (дата звернення: 18.10.2023).

REFERENCES

1. Aponchuk A. (2023). Treba trymatysia: yak viina vplynula na mediarynok Odeschyny [We must hold on: how the war affected the Odesa media market]. *Natsionalna spilka zhurnalistiv Ukrainy*. 11 sichnia 2023 roku. URL: <https://nsju.org/novini/treba-trymatysya-yak-vijna-vplynula-na-mediarynok-odeshhyny/> [in Ukrainian].
2. Badiuk O. (2023). «Znyshchennia ukrainskoho mynuloho». Shcho transliuiut ZMI v okupatsii ta khto yikh kontroliuiut? *Radio Svoboda*. 14 travnia 2023 roku. [“Destruction of the Ukrainian past”. What do the media broadcast in the occupation and who controls them? Radio Svoboda] URL : <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pry-azovya-zmi-v-okupatsiyi-pid-kontrolem-holovy-pvk-vahner-pryhozhyzna/32409470.html> [in Ukrainian].
3. Dankova N. (2022). Yak vyzhyvaiut hazety i zhurnaly pid chas viiny. Sim istorii iz riznykh kintsiv Ukrainy. *Detektor media*. 28 travnia 2022 roku [How newspapers and magazines survive during the war. Seven stories from different parts of Ukraine]

- URL: <https://detector.media/rinok/article/199558/2022-05-28-yak-vyzyhvayut-gazety-i-zhurnaly-pid-chas-viyny-sim-istoriy-iz-riznykh-kintsiv-ukrainy/> [in Ukrainian].
4. Ivanova O., Moiseieva O. (2019). *Mistseva presa: posibnyk dlia ZMI*. Yak rehionalnym zhurnalistam pratsiuvaty za chasiv novykh media ta kryzy demokracji [Local press: a guide for the media. How regional journalists should work in times of new media and the crisis of democracy]. Kyiv. 232 s. [in Ukrainian].
 5. Ivanova O., Moiseieva O. (2021). Zhurnalistyka rishen yak rishennia dlia rehionalnoi zhurnalistyky. *Instytut demokracji imeni Pylypa Orlyka*. 20 veresnia 2021 roku. Ukraini [Decision journalism as a solution for regional journalism. Pylyp Orlyk Institute of Democracy] URL: <https://idpo.org.ua/articles/4286-zhurnalistyka-rishen-yak-rishennya-dlya-regionalno%20%97-zhurnalistyky.html> [in Ukrainian].
 6. Hazetiar Ivan Melnyk: «Za chas viiny ne bulo y dumky pokynuty Odesu, bo dlia mene vazhlyva hazeta» [“During the war, there was no thought of leaving Odesa, because the newspaper is important to me”] *Natsionalna spilka zhurnalistiv Ukrainy*. 01 bereznia 2023 roku. URL: <https://nsju.org/istoriyi/gazetyar-ivan-melnyk-za-chas-viiny-ne-bulo-j-dumky-pok-ynuty-odesu-bo-dlya-mene-vazhlyva-gazeta/> [in Ukrainian].
 7. Kotliar D. O. (2020). Typolohichni osoblyvosti suchasnoi presy ta problemy rozvytku rehionalnykh ZMI [Typological features of the modern press and problems of regional mass media development]. *Humanitarnyi visnyk ChDTU*. Chyso 32. Vyp. 16. S. 105 –112. URL: <https://er.chdtu.edu.ua/bitstream/ChSTU/1562/1/12.pdf> [in Ukrainian].
 8. Luman N. (2010). Realnist mas-media [The reality of mass media]. Kyiv : TsVP. 157 s. [in Ukrainian].
 9. Lutsiuk I. (2014). Rehionalni ZMI v suchasnomu suspilstvi [Regional mass media in modern society]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Vyp. 39. S. 152 – 157. [in Ukrainian].
 10. Matviienkiv S. M. (2017). Rehionalni ZMI yak instrument formuvannia lokalnoi identychnosti [Regional mass media as a tool for forming local identity]. *Politychne zhyttia*. № 4. S. 83 – 86. [in Ukrainian].
 11. Pohorelov O. Viina ta mistsevi media: try vazhlyvi zminy. *Detektor media*. 24 chervnia 2022 roku. [War and local media: three important changes. Media detector]. URL: <https://detector.media/blogs/article/200428/2022-06-24-viina-ta-mistsevi-media-try-vazhlyvi-zminy> [in Ukrainian].
 12. Potyliko A. (2023) .Redaktsiia «Reniiskoho visnyka» namahaietsia nalahodyty dostavku hazety chytacham bez uchasti «Ukrposhta» [The editors of “Reniya Visnyk” are trying to organize the delivery of the newspaper to readers without the participation of “Ukrposhta”]. *Yuh.today*. 10 liutoho 2023 roku. URL: <https://yug.today/redaktsiia-reniiskoho-visnyka-namahaietsia-nalahodyty-dostavku-hazety-chytacham-bez-uchasti-ukrposhty/> [in Ukrainian].
 13. «Renyiskyi vestnyk»: khochemo pozbutysia roli sposterihacha, i prahnemo peretvorytysia na efektyvnu platformu komunikatsii u hromadi [“Reniysky vestnik”: we want to get rid of the role of an observer and strive to turn into an effective communication platform in the community]. *Redaktorskyi portal*. 01 chervnia 2022 roku. URL: <https://redactor.in.ua/2022/06/01/renyiskyj-vestnyk-hochemo-pozbutysia-rol-i-sposterigacha-i-prahnemo-peretvorytysia-na-efektyvnu-platformu-komunikacij-u-gromadi/> [in Ukrainian].

14. Rosiiska mediaimperii zseredyny. *Ukrainskyi instytut maibutnoho*. 17 liutoho 2023 roku. [Russian media empire from the inside. Ukrainian Institute of the Future. February 17, 2023.] URL: <https://uifuture.org/publications/rosiiska-mediaimperiya-izseredyny/> [in Ukrainian].
15. Steblyna N. Tematychni priorytety ukrainskykh rehionalnykh vydan: ofitsioz ta oholoshennia berut horu? [Thematic priorities of Ukrainian regional publications: officialdom and announcements prevail?] *Instytut demokratii imeni Pylypa Orlyka*. 19 chervnia 2023 roku. URL: <https://idpo.org.ua/reports/5324-tematichni-prioriteti-ukra%d1%97niskix-regionalnix-vidan-oficioz-ta-ogoloshennya-berut-goru.html> [in Ukrainian].
16. Steblyna N. Ukrainski rehionalni media pid chas viiny: kryminal ta «sotsialka» povertaiut svoi pozytsii [Ukrainian regional media during the war: criminals and “socialites” regain their positions]. *Instytut demokratii imeni Pylypa Orlyka*. 22 chervnia 2022 roku. URL: <https://idpo.org.ua/reports/4699-ukra%d1%97niski-regionalni-media-pid-chas-viiny-kryminal-ta-socialka-povertaiut-svo%d1%97-pozici%d1%97.html> [in Ukrainian].
17. Vasylyk L. (2021). Tendentsii funktsionuvannia drukovanykh media v Ukraini [Trends in the functioning of print media in Ukraine] *W kregu prasy dawnej i wspolczesnej. Wybrane problemy*. Rzeszow: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. URL: <http://surl.li/mjdtpt> [in Ukrainian].
18. V Odesi znyshchuiut vydavnytstvo «Chornomor'ia». Vidkryty lyst redaktoriv hazet [The Black Sea publishing house is being destroyed in Odessa. Open letter of newspaper editors]. *Detektor media*. 22 veresnia 2022 roku. URL: <https://detector.media/infospace/article/203073/2022-09-22-v-odesi-znyshchuyut-vydavnytstvo-chornomorya-vidkryty-lyst-redaktoriv-gazet/> [in Ukrainian].

Одержано редколегією 18.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.229-240
 УДК 94(470+571)"XX"(075):94(477)"1921/1991"(045)

Вісвіана І.А.

МІФИ ТА СТЕРЕОТИПИ ПРО «ДРУЖБУ НАРОДІВ» У СУЧАСНОМУ РОСІЙСЬКОМУ ПІДРУЧНИКУ З ІСТОРІЇ

Метою цієї статті є визначення місця ідеологічного концепту «дружба народів» у викладанні новітньої історії в російських школах, аналіз використання радянських міфів та стереотипів у сучасній гібридній війні РФ з Україною. В основі методології дослідження – компаративний метод, що дає можливість аналізу історичної та методичної літератури, публіцистики і матеріалів періодичної преси. У статті окреслено стан дослідження проблеми використання стереотипів про «дружбу народів» у радянський та пострадянський періоди. Проаналізовано нову редакцію російського шкільного підручника на пред-

мет використання радянського концепту «дружби народів». Оцінено вплив рашистської ідеології на формування змісту підручника та методичних прийомів. Визначено, що радянське трактування ідеологеми «дружба народів» передбачало наявність «старшого» і «меншого» народів, саме такий зміст у своїй фейки про «братні народи» вкладають сучасні рашисти. Використання радянських стереотипів у сучасних підручниках історії подано як ідеологічну зброю в гібридній війні.

Ключові слова: ідеологема, концепт «дружба народів», «братні народи», національні відносини, стереотипи, фейки, рашизм, шовінізм.

Сучасний стан ідеологічного протистояння між Україною і Російською Федерацією називають «гібридною війною», яка завдає не менше руйнувань, ніж звичайне збройне протистояння. Лінія фронту тут не помітна, але присутня щоденно в інформаційному просторі. Чи не найважливішою битвою у цій війні є боротьба за свідомість молодого покоління, зокрема юнацтва 16–17 років. І сьогодні, як і в радянські часи, підручник новітньої історії для випускників шкіл є чи не найпотужнішою ідеологічною зброєю. Українських істориків росіяни звинувачують у «переписуванні історії», адже вони змінили погляд на усталені радянські догми, внесли об'єктивну інформацію до підручників. Насправді переписування історії, або уніфікація, характерне для російських істориків та політологів, які виконують замовлення влади. Учителю історії має навчати своїх учнів аналізувати історичні факти і події, критично мислити та робити власні висновки, а не заучувати усталені стереотипи та судження. Знати противника та уміти розвінчувати фейки і міфи – завдання першочергове як для викладача історії, так і для студентів та учнів. Одним із найпоширеніших міфів радянської історичної науки був концепт «дружби народів», який нині використовує рашистська пропаганда, зокрема через підручники на окупованих територіях.

Метою цієї статті є визначення місця ідеологічного концепту «дружба народів» у викладанні новітньої історії у російських школах, аналіз використання радянських міфів та стереотипів у сучасній гібридній війні РФ з Україною. В основі методології дослідження – компаративний метод, що дає можливість аналізу історичної та методичної літератури, публіцистики і матеріалів періодичної преси.

Дослідженню формування радянських стереотипів національної політики присвячені наукові праці Ю. Каганова, А. Курапова, О. Калиновської, В. Гриневича та ін. У матеріалах посібника «Спільна історія. Діалог культур» [1] приділено увагу питанням пошуку ідентичностей в умовах полікультурного суспільства, збереження історико-культурної спадщини, впливу радянської епохи на свідомість людини через образи та звуки, ролі молоді у міжкультур-

ному діалозі. Як зазначають дослідники, «поки що недостатньо в історіографії розроблена тема функціонування історичних міфів і стереотипів у сучасному українському суспільстві та їх ролі в міжнародних і міждержавних відносинах. У СРСР на ідеологічній обробці населення позначилися етнічно-релігійна близькість українців і росіян, імперсько-месіаністична візія майбутнього Східної Європи включно з концептами особливої «східнослов'янської цивілізації» і формування єдиного «радянського народу»» [2, с. 1].

Останнім часом молоді дослідники все частіше звертаються до проблеми розвінчування міфів і стереотипів радянської доби, зокрема тих, що стосуються національних відносин [3]. Все актуальнішою стає тема міфологізації історії на сторінках російських підручників [4]. Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії» було підготовлено в рамках проекту ГО Центр громадянської освіти «Альменда» [5], проте автори не зосереджувались на проблематиці висвітлення проблеми «дружби народів». Частково проблема розкривається у розвідці А. Петрика [6].

Перш за все, спробуємо, звернувшись до висновків авторитетних дослідників (головного наукового співробітника відділу історії України 20–30х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України доктора історичних наук Станіслава Кульчицького та старшого наукового співробітника цього ж інституту кандидата історичних наук Геннадія Єфіменка), визначити формування ідеологеми «дружба народів». Вони надали свій коментар стосовно радянської ідеологеми «дружба народів», який було надруковано навесні 2021 року на сайті інтернет-видання «Накипіло», зазначивши походження концепту «дружби народів» з комуністичної доктрини. За марксистською теорією «братство» між робочими класами різних країн мало би замінити застаріле і капіталістичне поняття націй. Ленін називав Російську імперію «тюрмою народів», натомість СРСР, нібито, створювався на базі принципу «дружби народів». Ідеологема «дружба народів» впроваджувалася одночасно з возвеличенням російської нації, російської мови, російської культури в Україні [7].

Професор Університету Вікторії у Канаді історик Сергій Єкельчик заявляє: «1936 року було введено концепцію “дружби народів” – заміну імперської ідеологеми культурної та політичної ієрархії. Ця “дружба народів” веде за собою поняття великого російського народу. Концепція “братніх народів” – це хворий витвір радянської пропаганди на заміну російської імперської концепції “триєдиного народу”. Це спроба насильно прив’язати українську історію до російської та заперечити право українців і білорусів на власний історичний вибір» [8].

Журналіст Віталій Портников справедливо зазначає: «Радянського Союзу немає вже понад три десятиліття. Але радянські підручники історії з їхньою безпардонною фальсифікацією подій, пропагандою та ненавистю до всього

живого час від часу нагадують про себе у світогляді та поглядах на життя тих, хто закінчив школу багато років тому. Якщо люди не зверталися до історичних подій у дорослому житті – а чи багато хто це робить? – то багато хто продовжує жити радянськими історичними штампами навіть сьогодні. І при цьому вважати, що вільні від впливу радянської ідеології» [9].

Переписування історії у сучасній російській дійсності трактується як «уніфікація». Запит на уніфікацію підручників з історії сформулював особисто Путін. 25 квітня 2013 року під час «Прямої лінії» він поскаржився на відсутність єдиної оцінки історичних подій у шкільних підручниках та слабку ідеологічну складову. Путін висунув вимоги до авторів: відсутність «подвійних трактувань» та «повага до всіх сторінок нашого минулого». Тези Путіна можна вважати завершальним етапом остаточної реабілітації сталінізму та російського імперіалізму, згорання спроб переоцінки минулого, що відбувалися у 1990-х – на початку 2000-х. [10].

2014 року в РФ було затверджено Єдиний історико-культурний стандарт. Викладання шкільного курсу «Історія Росії», починаючи з 2016–2017 навчального року, донині здійснюється на його основі. З осені 2022 р. нова політична реальність швидко «інтегрується» у шкільний курс історії вже в законодавчому (нормативному) сенсі. У вересні Держдума РФ ухвалила поправки до чинного законодавства у галузі середньої освіти, відповідно до яких, починаючи з 2023/2024 н.р., у російських, як державних, так і приватних середніх навчальних закладах запроваджуються єдині обов'язкові федеральні програми з гуманітарних дисциплін. Тоді ж, відповідно до наказу міністра освіти РФ, внесено зміни до федерального державного освітнього стандарту, зокрема з історії. Згідно з ним, після вивчення шкільного курсу історії випускники мають усвідомлювати “значимість Росії у світових політичних і соціально-економічних процесах”, а також розуміти причини та наслідки “розпаду СРСР, відродження Російської Федерації як світової держави, возз'єднання Криму з Росією, спеціальної воєнної операції в Україні та інших найважливіших подій ХХ – початку ХХІ століття”» [5, с.30–31].

«Науковий комунізм розвинутого путінізму», – так охарактеризував вихід нового російського підручника з історії для 11 класів [11] старший аналітик Групи з аналізу гібридних загроз Українського кризового медіа-центру, аналітик/керівник проєктів The New Geopolitics Research Network Володимир Солов'ян. Під час презентації дослідження «Викривлена освіта: як Росія переписує історію» він зазначив, що цей посібник є не просто ідеологізованим, а таким, що виховує ненависть до України. Професійну оцінку російського підручника надала кандидатка історичних наук, експертка Українського центру безпеки та співпраці Аліна Понипаляк: «Книга наповнена фейками, пропагандою і матеріалами, які не мають взагалі історичного підкріплення. Але що

інше можна було очікувати, коли серед головних авторів – Медінський. Цей пропагандист є засновником ідеології рашизму, і через всю книгу ми спостерегаємо основи цієї ідеології» [12].

Авторами підручника стали, з нашої точки зору, типові представники сучасної російської «еліти» – обидва випускники престижного Московського державного університету міжнародних відносин (А. Торкунов сьогодні очолює його, перебуваючи з 1992 року на ректорській посаді), мають по кілька наукових ступенів (причому дисертації захистили, вже маючи серйозні кар'єрні здобутки на державній чи дипломатичній службі), в обох відсутня базова історична освіта. В роботах В. Медінського виявлено плагіат, фальсифікацію наукових здобутків, однак кампанія за анулювання його наукових ступенів так нічим і не завершилася. Сповідують (особливо яскраво це демонструє Медінський) суто утилітарний та інструменталістський підхід до історії: важливі лише ті факти (і такі їх оцінки), від яких є користь політичному режиму [10].

Нова редакція підручника для випускного класу російської школи вийшла друком у 2023 році. Саме цю книгу у необмеженій кількості отримали шкільні бібліотеки на окупованих РФ територіях, вона ж доступна в електронному форматі. Десятки відгуків у текстовому та відеоформаті наповнили інформаційний простір. Підручник назвали «схвильованою агіткою», «ненауковим та заідеологізованим», а то і просто «підручником ненависті», «підручником аморальності», «підручником фашизму», «агіткою... злобною та ядовитою маячнею», яка являє собою «сталінізовану версію... історії», «перегорнуту історію», «адаптовану під тотальну... інтелектуальну і моральну окупацію офіційним путінізмом», частину «небаченого експерименту у XXI ст.» зі створення інтелектуального концтабору [6]. Очевидним є факт, що цей підручник є яскравим зразком пропаганди. За кількістю брехні в одному реченні він явно обходить найбільш запеклих путінських пропагандистів [13].

Розглянемо, як висвітлюється концепт «дружба народів» у новітньому підручнику. Вже у першому параграфі «Відновлення і розвиток економіки та соціальної сфери» міститься згадка про депортацію кримських татар та ряду народів Північного Кавказу. Факт настільки відомий, що приховати було б його неможливо. Проте далі читаємо: «Їхнє життя було тяжким, хоч місцева влада докладала максимум зусиль, щоб налагодити їхнє харчування і побут» [11, с. 9]. Автори не доповнили розповідь фактами, а саме, що «протягом року до завершення війни від голоду, хвороб та виснаження загинуло понад 30 тисяч кримських татар. Звичайним явищем були втечі з місць заслання. Особливого масштабу це явище набуло 1948 року, коли втекло 8692 кримських спецпоселенці, з яких було затримано 6295 і притягнуто до відповідальності 2645 осіб. Уряд уже 21 лютого 1948 року спеціальною постановою «Про заслання, висилку і спецпоселення» зобов'язав МВС встановити режим повного припинення

втеч. 28 листопада 1948 року Президія Верховної Ради СРСР своїм Указом «Про кримінальну відповідальність за втечу з місць обов'язкового і постійного поселення у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» встановлювала довічний термін виселення і призначала 20річне покарання примусовими роботами за втечу та 5 років – за переховування» [14].

У тексті підручника практикуються виділення жирним шрифтом окремих слів, які мають привернути особливу увагу школярів. У підпункті «Союзний Центр і національні регіони: проблеми взаємовідносин» читаємо: «24 травня 1945 р. на прийомі у Кремлі на честь командувачів Червоної Армії Сталін підняв тост «За російський народ!», відзначивши його заслуги, «здоровий глузд і терпіння». Разом із тим підкреслювалось, що перемога була досягнута зусиллями усіх народів Радянського Союзу. Прояви націоналізму на приєднаних до СРСР напередодні Великої Вітчизняної війни територіях Західної України, Західної Білорусії, Прибалтики, Молдавії переслідувались, але місцева культура і традиції всіляко підтримувались... Національні регіони отримували величезну фінансову допомогу із союзного бюджету» [11, с. 24]. Створюється враження, що очевидна брехня спеціально виділяється.

Серед методичних інструментів у підручнику використано «роботу з документом: рубрика думка вчених», що очевидно має на меті надати науковості викладу. Зокрема, наводиться думка історика Ю. Ємельянова про Й. Сталіна («Сталін. Путь к власти»): «...Сталін прекрасно розумів, що гордість за свій народ, за його культуру, за історію його країни є могутньою рушійною силою, більш дієвою, ніж мрія про світову революцію... Сталіна підтримували не лише партія і пролетаріат, але і... представники селянства, наукової та творчої інтелігенції, військові спеціалісти, цивільні службовці, які вбачали у Сталіні послідовного і рішучого захисника національних інтересів країни» [11, с. 71]. Позитивний у цілому висновок створює імідж Сталіна як взірця національного лідера, «батька народів».

Хрущовська «відлига» висвітлена у підручнику стримано та з відчутним відтінком іронії. «Непродумані рішення» М. Хрущова, зокрема щодо реабілітації та амністії «помічників нацистів», начебто призвели до появи та зростання «націоналізму в Прибалтиці та на заході України» [11, с. 66]. Коротке речення: «У січні 1957 р. відновлено національну державність балкарського, калмицького, карачаївського, чеченського та інгушського народів» на с. 66 викликало незадоволення представників цих народів, які ще навесні 2017 р. через конгрес карачаївського народу зверталися до Міністерства закордонних справ РФ, закликаючи не суперечити реальним фактам історії народів та регіонів Росії [15].

На с. 113 підручника розміщена листівка, присвячена VI Всесвітньому фестивалю молоді та студентів. «Москва. 1957 р. Фестиваль запам'ятався атмосферою свободи: 34 тис. іноземців з 131 країни світу два тижні спілку-

вались із москвичами і спеціально прибулими делегатами з усіх радянських республік. Відбулись сотні виставок, концертів, спектаклів, циркових вистав і спортивних змагань. Вночі на вулицях інтернаціональні групи молодих людей дискутували, співали пісні й танцювали». До ілюстрації додано запитання: «Як ви думаєте, чому VI Всесвітній фестиваль молоді та студентів став такою значною подією в суспільному житті?». Навряд чи автори очікують на об'єктивну відповідь, що майже всі учасники фестивалю були членами соціалістичних та комуністичних партій і організацій, а захід був демонстрацією торжества комуністичної ідеології.

Окремий § 16 підручника присвячений національній політиці радянської держави та національним рухам у 1964–1985 рр. Сторінки новітнього опусу просто повторюють радянські наративи, зокрема цитується Конституція СРСР 1977 р. про «єдиний народно-господарський комплекс як матеріальна основа дружби народів» [11, с. 186]. Водночас автори підсумовують: «становище в області міжнаціональних відносин не було геть критичним, але мало свої підводні камені: прискорене формування у республіках власної ("національної") інтелігенції, наукових, культурних і, головне, управлінських кадрів створювало потенціальний ґрунт для виникнення націоналістичних та сепаратистських настроїв. Така небезпека усвідомлювалась у вищих ешелонах влади, але, на думку партійних ідеологів, "переваги соціалізму" уже самі по собі мали в історичній перспективі привести до "відмирання" національних протиріч». Старшокласникам нав'язується думка – не варто було радянській владі давати освіту та пропонувати керівні посади представникам національних меншин. Саме меншин, тому що далі подаються дані перепису населення СРСР 1979 року, де, у порівнянні з 1926 роком, чисельність росіян зросла з 78 млн до 137 млн переважно за рахунок того, що діти у змішаних шлюбах фіксувались як «русские». А найважливішим фактором, що «забезпечував єдність радянського народу, була російська мова, якою на початку 1980-х рр. вільно спілкувались понад 90% громадян СРСР» [11, с. 187].

Наприкінці цього параграфу вміщено «Завдання з зірочкою» – тобто задача, рівень якої потребує нестандартного мислення, креативності та уміння вести дискусію. Учням пропонується нібито суперечлива точка зору в історичній науці: «Розвиток національних рухів у Радянському Союзі був елементом протистояння між СРСР і США в часи холодної війни». Старшокласник має навести по два аргументи на підтвердження та на спростування цієї тези. Завдання виглядає як класичний зразок задач на розвиток критичного мислення. Але де взяти випускнику російської школи аргументів на спростування тези, яка є догмою в історичній літературі, пропагується через ЗМІ та є єдиною точкою зору його вчителя? Як додатковий матеріал з вивчення теми учням пропонується

переглянути фільм «Міміно» та статтю на сайті «История. РФ» (як радянська влада вирішувала національне питання та що про це потрібно знати) [11, с. 191].

У § 23 «Національна політика та підйом національних рухів. Розпад СРСР» проводиться головна думка, що саме невирішеність національних проблем стала однією з головних причин розпаду Союзу. «Назрілі проблеми, включно з національно-державним устроєм СРСР, не вирішувались. За роки перебудови ні в одній гарячій точці не було продемонстровано вміння вибирати оптимальні рішення, не був створений надійний механізм вирішення етнічних конфліктів» [11, с. 253]. Цікаво, що розуміється під згаданим «вмінням» та «надійним механізмом». Сучасні рашистські механізми відомі – знищення будь-якого опору.

Окремі речення у підручнику свідчать, що автори суперечать самі собі (очевидними є постійні текстові правки). Після того, як у попередніх темах стверджувалось про міцну дружбу народів, турботу партії та уряду про збереження національних традицій та формування єдиного радянського народу, на с. 254 читаємо: «Глілі десятиліттями міжнаціональні конфлікти, раніше жорстко придушувані державною владою, стали виходити на поверхню». А далі по тексту стає відомо, хто винен у такій ситуації – звичайно, США та країни західної демократії. У висновках по розділу «СРСР в 1945–1991 рр.» знову автори повторюють: «багато уваги приділялось створенню умов для підтримки міжнаціонального миру, пропаганді дружби народів, підтримці національних культур. Поступово формувався єдиний радянський народ. Певні проблеми в сфері міжнаціональних відносин зберігались, але не мали істотного впливу на розвиток країни в цілому» [11, с. 269].

Надалі (ще половина підручника) концепт «дружба народів» не зустрічається, тому що, як це пояснюється науковим висновком російської мовознавиці О.В. Коняєвої, «у процесі реінтерпретації поступово втрачав ідеологічне ядро та набував когнітивних ознак, що зближували його з концептом «Дружба», а в післяперебудовний період втратив попередній зміст і сьогодні означає лише «дружні відносини між представниками різних народів Росії» [16].

Аналіз тексту підручника, який російською владою нав'язується молоді не лише на території РФ, а й на окупованих територіях, переконує, що він є небезпечною зброєю у «гібридній війні». Презентуючи новий підручник для 10-ти і 11-класників на пресконференції в Москві, міністр освіти Росії Сергій Кравцов заявив, що матеріал має на меті «донести до школярів цілі [наступу на Україну]», «завдання демілітаризації та денацифікації, школярі мають переконатися, що це дійсно так», – сказав Кравцов, повторюючи слова Володимира Путіна [17].

Хочеться вірити, що здійсняться передбачення Віталія Портникова: «Колісь ця книжка з Керченським мостом на обкладинці, думаю, стане одним з доказів обвинувачення Медінського та його подільників у сприянні злочин-

ній агресії Російської Федерації проти України, реабілітації комуністичних злочинів і виправданні тоталітарних нелюдських практик путінського режиму в самій Росії» [9].

Після ознайомлення з російським підручником варто переглянути наші навчальні книги на предмет збереження окремих штампів та стереотипів радянської доби, які ще живуть у свідомості старшого покоління. «У нас є історична пам'ять, є історики, проте для України існує небезпека, яка полягає, передусім, у низькому рівні надання суспільству історичної правди щодо формування та розвитку України як держави. Про існування такої проблеми свідчать українські підручники. Батьки та їхні діти, що навчаються за нинішніми підручниками, мають різне уявлення щодо історичних подій, що вносить певний дисонанс у функціонування суспільства» [18].

Концепт «дружба народів» у сучасному трактуванні передбачає рівноправні толерантні відносини між народами, повагу до національного суверенітету та дотримання загальноновизнаних прав людини. Радянське розуміння цієї ідеологеми передбачало наявність «старшого» і «меншого» народів, саме такий зміст у свої фейки про «братні народи» вкладають сучасні рашисти. За словами «братні народи» ховається шовіністичне ставлення «старшого брата» – російського народу до інших як до другосортних. Використання радянських стереотипів у сучасних підручниках історії слід розглядати як ідеологічну зброю в гібридній війні та використовувати гідні аргументи для розвінчування історичних міфів. Сьогоднішній путінський режим є прямим продовженням радянської тоталітарної системи, системи, де слова і справи розходяться діаметрально. Ми це вже проходили, а тому маємо сформувати стійкий імунітет до брехні нашим дітям.

SUMMARY

The purpose of this article is to determine the place of the ideological concept “friendship of peoples” in the teaching of modern history at schools of the Russian Federation, to analyse the use of Soviet myths and stereotypes in the modern hybrid war of the Russian Federation against Ukraine. The basis of the research methodology is the comparative method, which makes it possible to analyse historical and methodical literature, journalism, and periodical press materials. The article outlines the state of research into the problem of using stereotypes about the “friendship of peoples” in the Soviet and post-Soviet periods. The new edition of the Russian school textbook was analysed for the use of the Soviet concept of “friendship of nations”. The influence of this ideology on the content of the textbook and methodical techniques was assessed. It was determined that the Soviet interpretation of the “friendship of nations” assumed the existence of “older” and “smaller” nations, and this is precisely the content that modern ideologists put into

their fakes. The use of Soviet stereotypes in modern history textbooks is presented as an ideological weapon in the hybrid war.

Keywords: idea, concept “friendship of nations”, “brotherly peoples”, national relations, stereotypes, fakes, chauvinism.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Спільна історія. Діалог культур: навч. посібник. Львів, 2013. URL: <https://www.novadoba.org.ua/library-spilna-istoriya-dialog-kultur-ua> (дата звернення: 19.10.2023).
2. Історичні міфи і стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 476 с.
3. Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння: колективна монографія. Одеса: Олді+, 2023. 178 с.
4. Громадянське суспільство в час воєнних конфліктів. Збірник наукових статей. Львів: Панорама, 2020. 140 с.
5. Аналітичний огляд «Історія України в російських шкільних підручниках з історії». Київ: Альменда, 2023. 31 с.
6. Петрик Артем. «Північний фронт»: Російська пропаганда проти держав Балтії. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/10/20/163257/> (дата звернення: 19.10.2023).
7. Гуш Ю. «Дружба народів»: що в радянські часи ховалося за відомою ідеологією. URL: <https://nakipelo.ua/druzhba-narodiv-shho-v-ryadyanski-chasi-hovalosya-za-vidomomu-ideologemoju> (дата звернення: 19.10.2023).
8. Сергій Єкельчик: «Якщо ти проти імперії – ти з українцями». URL: <https://theukrainians.org/serhiy-iekelchuk/> (дата звернення: 19.10.2023).
9. Віталій Портников: Підручник аморальності. URL: <https://ua.krymr.com/a/vitaliy-portnykov-istoria-gossii-pidruchnyk-propahanda/32542126.html> (дата звернення: 18.10.2023).
10. Жуков С. Підручник ненависті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/4/163100/> (дата звернення: 18.10.2023).
11. Мединский В. Р, Торкунов А. В. История России. 1945 год – начало XXI века. Учебник. 11 класс. Базовый уровень. Москва, 2023. 448 с.
12. «Науковий комунізм» розвитого путінізму. (2023). URL: <https://uacrisis.org/uk/naukovuj-komunizm-rozvytogo-putinizmu> (дата звернення: 18.10.2023).
13. Уроки ненависті: як путінський режим ростить для себе нових солдатів URL: <https://uatv.ua/uk/uroky-nenavysti-yak-putinskyj-rezhym-rostyt-dlya-sebe-novyh-soldativ/> (дата звернення: 19.10.2023).
14. Інформаційні матеріали про депортацію кримськотатарського народу 1944 року. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/informacijni-materiali-pro-deportaciju-krimskotatarskogo-narodu-1944-rok> (дата звернення: 19.10.2023).
15. Конгресс карачаевского народа попросил МИД России. URL: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/297862> (дата звернення: 19.10.2023).

16. Коняева Е. В. Содержание и вариативность идеологического концепта «Дружба народов». URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-variativnost-ideologicheskogo-kontseptta-druzhba-narodov> (дата звернення: 19.10.2023).
17. «Спецоперація» і «український неонацизм». У Росії переписали підручник історії. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/66436368> (дата звернення: 19.10.2023).
18. Гібридні загрози: чи вистійть Україна? URL: <https://yvu.com.ua/gibrydni-zagrozy-chy-vystoyit-ukrayina/> (дата звернення: 19.10.2023).

REFERENCES

1. *Spilna istoriia. Dialoh kultur: navch. posibnyk [Shared history. Dialogue of cultures: educational manual]*. (2013). Lviv. Retrieved October, 19, 2023 from <https://www.novadoba.org.ua/library-spilna-istoriya-dialog-kultur-ua> [in Ukrainian].
2. *Istorychni mify i stereotypy ta mizhnatsionalni vidnosyny v suchasni Ukraini [Historical myths and stereotypes and international relations in modern Ukraine]*. (2009). Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
3. *Fundamentalni mentalno-tsinnisni vidminnosti ukraintsev i rosiian yak pidgruntia yikh tsyvilizatsiinoho protystoiannia: kolektyvna monohrafiia [Fundamental mental and value differences of Ukrainians and Russians as the basis of their civilizational confrontation: a collective monograph]*. (2023). Odesa: Oldi+ [in Ukrainian].
4. *Hromadianske suspilstvo v chas voiennykh konfliktiv [Civil society during military conflicts]*. (2020). *Zbirnyk naukovykh statei*. Lviv: Panorama [in Ukrainian].
5. *Analitychnyi ohliad «Istoriia Ukrainy v rosiiskykh shkilnykh pidruchnykakh z istorii» [Analytical review “History of Ukraine in Russian school textbooks on History”]*. (2023). Kyiv: Almenda [in Ukrainian].
6. *Petryk Artem. «Pivnichnyi front»: Rosiiska propahanda proty derzhav Baltii [“Northern Front”: Russian propaganda against the Baltic States]*. Retrieved October, 19, 2023 from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/10/20/163257/> [in Ukrainian].
7. Hush, Yu. «Druzhba narodiv»: shcho v radianski chasy khovalosia za vidomoiu ideolohemoiu [“Friendship of nations”: what was hidden behind a well-known ideologeme in the Soviet times]. Retrieved October, 19, 2023 from <https://nakipelo.ua/druzhba-narodiv-shho-v-ryadyanski-chasi-hovalosya-za-vidomoju-ideologemojur> [in Ukrainian].
8. Serhii Yekelchuk. «Iakshcho ty proty imperii — ty z ukraintsiamy» [“If you are against the empire, you are with the Ukrainians”]. Retrieved October, 19, 2023 from <https://theukrainians.org/serhiy-iekelchuk/> [in Ukrainian].
9. Vitalii Portnykov. *Pidruchnyk amoralnosti [Textbook of immorality]*. Retrieved October, 18, 2023 from <https://ua.krymr.com/a/vitaliy-portnykov-istoria-rossii-pidruchnyk-propahanda/32542126.html> [in Ukrainian].
10. Zhukov, S. *Pidruchnyk nenavysti [Textbook of hatred]*. Retrieved October, 18, 2023 from <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/4/163100/> [in Ukrainian].
11. Medinskii, V. R., & Torkunov, A. V. (2023). *Istoriia Rossii. 1945 god – nachalo XXI veka. Uchebnik. 11 klass. Bazovyi uroven [History of Russia. 1945 – beginning of the 21st century. Textbook. Form 11. Basic level]*. Moskva [in Russian].

12. «Naukovyi komunizm» rozvytoho putinizmu [“Scientific Communism” of advanced Putinism]. (2023). Retrieved October, 18, 2023 from <https://uacrisis.org/uk/naukovyj-komunizm-rozvytoho-putinizmu> [in Ukrainian].
13. *Uroky nenavysti: yak putynskiy rezhym rostyt dlia sebe novykh soldativ [Lessons of Hatred: How Putin’s Regime Grows New Soldiers]*. Retrieved October, 19, 2023 from <https://uatv.ua/uk/uroky-nenavysti-yak-putynskiy-rezhym-rostyt-dlya-sebe-novykh-soldativ/> [in Ukrainian].
14. *Informatsiini materialy pro deportatsiiu krymskotatarskoho narodu 1944 roku [Information materials about the deportation of the Crimean Tatar people in 1944]*. Retrieved October, 19, 2023 from <https://mon.gov.ua/ua/news/informacijni-materiali-pro-deportaciyu-krymskotatarskoho-narodu-1944-rok> [in Ukrainian].
15. *Kongress karachaevskogo naroda poprosil MID Rossii [The Congress of the Karachay people asked the Ministry of Foreign Affairs of Russia]*. Retrieved October, 19, 2023 from <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/297862> [in Russian].
16. Koniaeva, E. V. *Soderzhanie i variativnost ideologicheskogo kontsepta «Druzhiba narodov» [Content and variability of the ideological concept “Friendship of Peoples”]*. Retrieved October, 19, 2023 from <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhanie-i-variativnost-ideologicheskogo-kontsepta-druzhiba-narodov> [in Russian].
17. «Spetsoperatsiia» i «ukrainskyi neonatsyzm». U Rosii perepysaly pidruchnyk istorii [“Special operation” and “Ukrainian neo-Nazism”. In Russia, the textbook on History was rewritten]. Retrieved October, 19, 2023 from <https://www.bbc.com/ukrainian/66436368> [in Ukrainian].
18. *Hibrydni zahrozy: chy vystoit Ukraina? [Hybrid threats: will Ukraine survive?]*. Retrieved October, 19, 2023 from <https://yvu.com.ua/gibrydni-zagrozy-chy-vystoyit-ukrayina/> [in Ukrainian].

Одержано редколегією 19.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.240-245

УДК 316.3+930.85

Докашенко В.М., Докашенко Г.П.

СОЦІАЛЬНІ РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ЯК ФАКТОР ГІБРИДНИХ ЗАГРОЗ

Автори статті в межах проекту Еразмус+ «Академічна протидія гібридним загрозам» визначають значення соціального (громадянського) домену для сучасного українського суспільства. Мета наукової розвідки – окреслити соціальні домени гібридних загроз на рівні соціальних розмежувань, що стають основою для застосування гібридного впливу; визначити шляхи посилення стійкості суспільства до гібридних загроз. Використовуючи моделі розмежувань,

автори окреслили основні зрізи, які можуть бути потенційно небезпечними для створення суспільних розривів: майнові, етнічні, релігійні питання, проблеми децентралізації, ціннісні орієнтири тощо. На основі державних документів визначено шляхи посилення стійкості українського суспільства, зокрема у середовищі студентської молоді, шляхом викладання нових навчальних дисциплін: «Гібридні загрози та комплексна безпека», «Історія та гібридні загрози» та ін. Зроблено висновок, що головна запорука протидії гібридним загрозам у соціальних доменах – сформоване, міцне громадянське суспільство. Автори виходять із положення, що в країні сформовано громадянське суспільство, показником чого стали Помаранчева революція та революція Гідності.

Ключові слова: гібридні загрози, соціальні домени, моделі розмежувань, стійкість українського суспільства.

Останнім часом гібридні загрози стали невід’ємною складовою суспільного життя майже всіх країн світу. Для українського суспільства теоретичні, і подеколи умовні, гібридні загрози стали реальністю вже в 2014 році, а повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 р. перевело гібридні загрози у широку гібридну війну із застосуванням всіх можливих видів зброї, встановленням окупаційних режимів на частині території, нищенням цивільної інфраструктури, інформаційними операціями та іншими складовими конвенційної війни. Саме тому українське суспільство проявляє особливу зацікавленість у дослідженні причин походження гібридних загроз, основних сфер їх прояву, механізмів та інструментів. Цим питанням була присвячена аналітична доповідь провідних науковців країни, автори якої надали ґрунтовну характеристику українського суспільства саме з точки зору випередження гібридних загроз [1]. Однією з відповідей на цей суспільний запит стала також спільна робота чотирьох європейських університетів країн Євросоюзу (Фінляндії, Португалії, Франції, Естонії) та восьми українських закладів вищої освіти, серед яких і Горлівський інститут іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет», у проєкті Еразмус+ «Академічна протидія гібридним загрозам» (WARN 610133-EPP-1-2019-1-FI-EPPKA2-CBHE-JP) [2]. Проєктна робота будується на визначенні гібридних загроз як скоординованих та синхронізованих діяч, що супроводжуються використанням широкого кола засобів, які навмисно спрямовані на системні вразливості демократичних держав та інститутів. Це визначення було введено до наукового обігу Європейським центром із протидії гібридним загрозам [3] та закріплено в Глосарії, розробленому учасниками проєкту [4].

Натепер можна визначити понад десять доменів/сфер гібридних загроз, одним із найбільш вразливих є соціальний або громадський (громадянський) домен. Цей домен, зазвичай, використовується з метою породження, поглиблення або використання вже наявних соціокультурних розривів, що поро-

джують соціальні потрясіння, необхідні для успішного застосування гібридно загрозливої діяльності [5].

Мета цієї розвідки – окреслити соціальні домени гібридних загроз на рівні соціальних розмежувань, що стають основою для застосування гібридного впливу; визначити шляхи посилення стійкості суспільства до гібридних загроз.

Як методологічне підґрунтя авторами використано моделі так званих розривів, розколів або розмежувань у суспільстві. Автори дотримуються точки зору більшості дослідників, які пропонують вживання терміну «розмежування» (cleavage) як найбільш адекватного для характеризувannya цих процесів. Названі моделі розроблялися в ХХ столітті, і були певним відгуком на запит політичних партій і блоків у з'ясуванні електоральних уподобань. Однак, ці моделі не втратили актуальності в постановці питання про наявність розмежувань у суспільстві та можливостей їх використання в поглибленні суспільних протиріч, навіть до створення суспільного хаосу.

Автори використали моделі дослідників Ліпсета-Роккана та Бартоліні-Маєра. Узагальнюючи ці моделі, визначимо основні лінії розмежування, запропоновані дослідниками: центр – периферія; церква – держава; місто – село; власники – робітники [6].

Характеристика основних ліній розмежувань в українському суспільстві. Сутність моделей щодо проблематики гібридних загроз полягає у визначенні основних ліній розмежувань в українському суспільстві, як підґрунтя для застосування гібридних виливів, та їх характеристики з точки зору протистояння зазначеним впливам.

Отже, на думку авторів, основні лінії розмежувань в українському суспільстві перебувають у таких площинах:

- Майнові питання (різний рівень прибутків населення, питання безробіття, майнова диференціація, соціальне забезпечення населення, трудова еміграція тощо);
- Етнічні питання (походження українського етносу та його формування, поліетнічність країни, державна мова та мови меншин, формування політичної нації тощо).
- Релігійні питання (наявність представників світових релігій – християнства та ісламу; наявність кількох християнських конфесій – римо-католицька, греко-католицька, православна та ін.; організаційно-правові питання церковного підпорядкування; взаємовідносини церква-держава тощо);
- Питання децентралізації (інтереси центру і регіонів, збереження внутрішньої єдності, питання взаємодії регіональних еліт та центральних структур);

– Питання ціннісної та цивілізаційної ідентифікації (євроатлантичний курс та проросійський курс, ментальне протистояння цінностей тощо).

Автори, виходячи з поставленої мети, окреслили лише напрями можливих розмежувань українського суспільства.

Напрями посилення стійкості українського суспільства. Головна запорака протидії гібридним загрозам в соціальних доменах – сформоване, міцне **громадянське суспільство**. Авторі виходять із положення, що в країні сформоване громадянське суспільство, показником чого стали Помаранчева революція та революція Гідності. Подальші кроки нашого громадянського зростання визначені в узагальненому ґрунтовному державному документі – Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки [7], в якому подано такі напрями його розвитку та вдосконалення:

- забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики на національному та регіональному рівнях, вирішенні питань місцевого значення;
- створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку інститутів громадянського суспільства;
- стимулювання участі інститутів громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України;
- створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

Значною мірою розвитку громадянського суспільства сприяє молоде покоління країни, тому учасники названого проєкту особливу увагу приділили створенню нових навчальних курсів: «Гібридні загрози і комплексна безпека» – спільного для всіх освітніх програм магістерського рівня, а також спеціального курсу з дослідження гібридних загроз у межах конкретної освітньої програми. Так, авторами розроблено курс «Історія та гібридні загрози», в якому розглядаються основні питання історії України та всесвітньої історії, що стали об’єктом викривлень, спотворень та штучної міфологізації.

Безумовно, громадянське суспільство України значно змінилося в умовах повномасштабної російської агресії, і це питання стане предметом подальших наукових досліджень авторів.

SUMMARY

The authors of the article within the Erasmus+ project “Academic Response to Hybrid Threats” determine the importance of the social (civil) domain for modern Ukrainian society. The goal of scientific intelligence is to outline the social domains of hybrid threats at the level of social divisions, which become the basis for the application of hybrid influence; determine ways to strengthen society’s resistance to hybrid threats. Using models of demarcations, the authors outlined the main sections that can be potentially dangerous for creating social gaps: property, ethnic,

religious issues, decentralization problems, value orientations, etc. New academic disciplines such as “Hybrid Threats and Comprehensive Security” and “History and Hybrid Threats” are suggested as one of the ways to strengthen the stability of Ukrainian society, in particular among student youth.

It was concluded that the main key to countering hybrid threats in social domains is a formed, strong civil society. The authors proceed from the position that a civil society has been formed in the country, which was demonstrated by the Orange Revolution and the Revolution of Dignity.

Keywords: hybrid threats, social domains, demarcation models, stability of Ukrainian society.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь / ред. кол. С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов, Є.І. Головаха, С.С. Дембіцький, В.А. Смолій, О.В. Скрипнюк, С.В. Стоєцький / Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Київ, 2022. 552 с.
2. Академічна протидія гібридним загрозам. URL: <https://warn-erasmus.eu/ua/> (дата звернення: 09.07.2023).
3. Електронний ресурс: Європейський центр з протидії гібридним загрозам Hybrid CoE. URL: <https://www.hybridcoe.fi/> (Дата звернення: 09.07.2023).
4. Глосарій гібридних загроз URL: <https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/> (дата звернення: 09.07.2023).
5. Giannopoulos, G., Smith, H., Theocharidou, M. The Landscape of Hybrid Threats: A conceptual model, EUR 30585 EN, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2021. URL: https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2021/02/conceptual_framework-reference-version-shortened-good_cover_-_publication_office.pdf (дата звернення: 09.07.2023).
6. Bartolini S., Mair P. *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilization of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990; Seymour Lipset, *Cleavages, parties and Democracy. Party Systems and Voter Alignments Revisited* (London, UK and New York, US: Routledge, 2001); Seymour Lipset and Stein Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York: Free Press, 1967).
7. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки. Указ Президента України від 7 вересня 2021 р. № 487/2021 – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення 09.07.2023).

REFERENCES

1. Pyrozhkov, S. I., Maiboroda, O. M., Khamitov, N. V., Holovakha, Ye. I., Dembitskiy, S. S., Smolii, V. A., et al. (Eds.). (2022). *Natsionalna stiiikist Ukrainy: stratehiia vidpovidy na vyklyky ta vyperedzhennia hibrydnykh zahroz: natsionalna dopovid* [Na-

- tional resilience of Ukraine: strategy for responding to challenges and anticipating hybrid threats: national report*]. Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].
2. *Akademichna protydiia hibrydnym zahrozam [Academic countermeasures to hybrid threats]*. Retrieved 07, 09, 2023 from <https://warn-erasmus.eu/ua/> [in Ukrainian].
 3. *Elektronnyi resurs: Yevropeyskyi tsentr z protydii hibrydnym zahrozam Hybrid CoE [Electronic resource: European Center for Countering Hybrid Threats Hybrid CoE]*. Retrieved 07, 09, 2023 from <https://www.hybridcoe.fi/> [in Ukrainian].
 4. *Hlosarii hibrydnykh zahroz [Glossary of hybrid threats]*. Retrieved 07, 09, 2023 from <https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/> [in Ukrainian].
 5. Giannopoulos, G., Smith, H., & Theocharidou, M. (2021). *The Landscape of Hybrid Threats: A conceptual model, EUR 30585 EN, Publications Office of the European Union*. Luxembourg. Retrieved 07, 09, 2023 from https://www.hybridcoe.fi/wp-content/uploads/2021/02/conceptual_framework-reference-version-shortened-good_cover_-_publication_office.pdf [in English].
 6. Bartolini, S., & Mair, P. (1990). *Identity, Competition, and Electoral Availability: The Stabilization of the European Electorates 1885-1985*. Cambridge: Cambridge University Press; Seymour, L. (2001). *Cleavages, parties and Democracy. Party Systems and Voter Alignments Revisited*. London, UK and New York, US: Routledge; Seymour, L. & Stein, R. (1967). *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*. New York: Free Press [in English].
 7. *Pro Natsionalnu stratehiiu spryannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky. Ukaz Prezidenta Ukrainy vid 7 veresnia 2021 r. № 487/2021 [On the National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine for 2021–2026. Decree of the President of Ukraine dated September 7, 2021 No. 487/2021]*. Retrieved 07, 09, 2023 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> [in Ukrainian].

Одержано редколегією 09.07.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.245-252

УДК 94(477)+304

Писарев Я. В.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ПРИЗМІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Робота підготовлена в рамках проекту Еразмус+ «Академічна протидія гібридним загрозам». Відповідно до завдань проекту, у Горлівському інституті іноземних мов розробляється спеціальний курс «Історія та гібридні загрози», основна мета якого полягає в ознайомленні здобувачів вищої освіти

з основними напрямками та прийомами використання історії як інструмента маніпуляцій та гібридних загроз, визначенні шляхів розвінчання історичних міфів та можливостей протистояння спробам інструменталізації історії у професійній діяльності та громадському житті. Автором виокремлено одну з тем зазначеного курсу й окреслено основні риси Української Народної Республіки як державного утворення 1917–1919 рр. на тлі епохи. Використовуючи юридичні положення про сутність та ознаки держави, автор простежує відповідність історичної реальності теоретичним ознакам державності і спростовує положення про «квазідержавність» цих утворень, які є основою сучасного російського нарративу. Надано конкретні рекомендації щодо висвітлення теми у шкільному курсі історії України.

Ключові слова: інформаційна війна, Українська державність, юридичні ознаки держави.

Останнє десятиріччя цивілізаційного поступу характеризується загостренням геополітичної ситуації, причиною якого стали гібридні загрози [1]. Ще кілька років тому цей термін був відомий лише вузькому колу фахівців галузей національної безпеки, оборони, стратегічного планування тощо. Однак, на сьогодні питання ідентифікації, класифікації та протидії гібридним загрозам стає нагальною потребою всього суспільства і кожного окремого індивіда. Не випадково, що консорціум українських вишів, серед яких і Горлівський інституту іноземних мов, у співробітництві з європейськими вишами Франції, Фінляндії, Португалії та Естонії в межах європейської програми Еразмус+ досліджує можливості академічної протидії гібридним загрозам. Наслідком такої співпраці є процес модернізації 11 освітніх програм підготовки магістрів різних галузей, створення загального навчального курсу «Гібридні загрози та комплексна безпека», а також спеціальних курсів для кожної з цих програм. Актуальність названого проєкту значно підвищилася з початком повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 року.

Відповідно до завдань програми в інституті розробляється спеціальний курс «Історія та гібридні загрози», основна мета якого полягає в ознайомленні здобувачів вищої освіти з основними напрямками та прийомами використання історії як інструмента маніпуляцій та гібридних загроз, визначенні шляхів розвінчання історичних міфів та можливостей протистояння спробам інструменталізації історії у професійній діяльності та громадському житті. Активно маніпулюють історією представники російського політикуму та офіційної російської історіографії. Прикладом таких маніпуляцій стала стаття президента РФ Путіна «Про історичну єдність росіян та українців», яка з'явилася в інтернет-мережі влітку 2021 р. за півроку до повномасштабного вторгнення і навіть була перекладена українською мовою. У статті керівник держави

подає своє бачення історії України, зокрема тих її етапів, коли український народ прагнув відтворити/створити свою державність. Так, описуючи події визвольних змагань 1917–1921 років, він однозначно визначає: «На прикладі УНР видно, наскільки несталими були різноманітні квазідержавні утворення, які виникали на просторі колишньої Російської імперії під час Громадянської війни та смути» [2], тобто Українська революція та створені нею державні утворення отримали визначення «квазідержавних» утворень.

Метою цієї роботи є характеристика Української Народної Республіки як державного утворення 1917-1919 рр. на тлі епохи. Для цього, використовуючи юридичні положення про сутність та ознаки держави, прослідкуємо відповідність історичної реальності теоретичним ознакам державності.

Правничі засади Української Народної Республіки. Згідно III-го Універсалу до складу УНР увійшло 9 губерній: Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська. Столиця – Київ. Остаточне визначення кордонів УНР та прилучення до неї суміжних територій (Холмщини, частини Курської, Воронежської губерній та ін.), де більшість населення складала українці, мали вирішуватися «по згоді організованої волі народів».

Вищим законодавчим органом УНР залишалась УЦР, яка виконувала функції революційного передпарламенту з М. Грушевським на чолі. Вищим виконавчим органом (урядом) став Генеральний секретаріат УЦР на чолі з головою В. Винниченком, із січня 1918 – Рада народних міністрів Української Народної Республіки на чолі з В. Голубовичем. Вищу судову владу здійснював утворений 15 (2) грудня 1917 року Генеральний суд УНР, який виконував у межах УНР функції колишнього Урядового Сенату та Головного військового суду. Складався з 3-х департаментів: цивільного, карного та адміністративного, 15-ти генеральних суддів. У реальному державотворчому процесі УНР класичного розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову не існувало. Владу на місцях здійснювали колишні земські органи, перейменовані за законом про зміну назв земських інституцій від 1 січня 1918 р. (19 грудня 1917), на народні управи.

Відповідними законами УЦР було впроваджено державну символіку, що спиралася на історичні традиції: 27 (14 січня) – синьо-жовтий національний прапор; 25 (12) лютого 1918 р. – герб, тризуб – знак Київської держави часів князя Володимира Святославича; гімн – пісня «Ще не вмерла Україна» (текст П. Чубинського на музику М. Вербицького). За законом від 1 січня 1918 р. (19 грудня 1917) грошовою одиницею УНР став карбованець, 25 (12) лютого 1918 р. була запроваджена нова грошова одиниця – гривня. З 1 березня (16 лютого) УНР перейшла на григоріанський календар та середньоевропейський час. 6 березня 1918 р. УЦР ухвалила закон про новий адміністративно-територіальний поділ, за яким до складу УНР включено населені українцями території

на північному заході, а на сході – повіти Курської та Воронежської губерній, які на момент прийняття закону не перебували під владою УНР. За законом територія УНР поділялася на 32 землі відповідно до природних, історичних і культурних реалій України. Закон не був запроваджений, він лишився однією з пам'яток революційної законотворчості першої української держави. 29 квітня 1918 р. на своєму останньому засіданні УЦР ухвалила Конституцію Української Народної Республіки, за якою вона ставала парламентською республікою.

УЦР відкидала необхідність створення власної регулярної армії, обстоюючи принцип формування збройних сил на міліційній основі (Армія Української Народної Республіки). 16 (3) січня 1918 р. Комітетом Української Центральної Ради був ухвалений закон про створення народного війська. Воно формувалося з українізованих частин російської армії, Вільного козацтва, загонів добровольців. У березні – квітні 1918 р. Армія УНР нараховувала до 15 тис. вояків.

Державний устрій часів УЦР не був відновлений, політична система УНР базувалася на «трудовому принципі», який становив компроміс між радянською та парламентською системами влади. Домінував класовий поділ суспільства: влада мала належати лише працюючим класам (робітництву, селянству, трудовій інтелігенції). У зовнішній політиці декларувався нейтралітет. 26 грудня 1918 р. був створений уряд – Рада народних міністрів УНР. На момент відновлення до складу УНР входило 10 губерній (Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Холмська, Чернігівська), Поліська округа (землі білоруського Полісся) та частина Курської і Воронежської губерній. У подальшому, в ході бойових дій упродовж 1919–1920 рр., УНР поступово втрачала контроль над своєю територією.

2 січня 1919 р. уряд скасував гетьманську судову систему і поновив Генеральний суд (під назвою Найвищий суд) УНР у складі суддів, обраних за часів УЦР. 4 січня 1919 р. було скасовано державну варту, замість неї утворено народну міліцію. 6 січня 1919 р. була відновлена грошова одиниця УНР – гривня.

12–15 січня 1919 р. на всій території УНР відбулися вибори делегатів на Трудовий конгрес України – вищий тимчасовий законодавчий орган УНР, який зібрався 23–28 січня 1919 р. у Києві. Конгрес висловився проти диктатури пролетаріату та радянської форми влади, підтримав встановлення в Україні демократичного ладу. З огляду на воєнно-політичну ситуацію, Трудовий конгрес України визнав Директорію вищим державним органом УНР, а її голову – головою держави. 9 лютого 1919 р. Директорію УНР очолив С. Петлюра, який одночасно був Головним отаманом (головнокомандувачем) Армії УНР. Виконавчу владу здійснювала Рада народних міністрів УНР, склад якої призначався Директорією. Протягом 1919–1920 рр. відбулося 6 змін уряду, який очолювали відповідно В. Чехівський (26 грудня 1918 – 13 лютого 1919), С. Остапенко (до 9 квітня 1919), Б. Мартос (до 27 серпня 1919), І. Мазепа (до 26 травня 1920),

В. Прокопович (до 14 жовтня 1920), А. Лівіцький (до 24 березня 1921). Політичний курс УНР змінювався з кожною зміною уряду [3].

Висвітлення питання на уроках з історії України в школі. Особливої уваги, на думку автора, потребує робота зі школярами щодо формування критичного мислення, складовою якого є робота з історичним джерелом. Пропонується під час вивчення теми з історії України в 10 класі підготувати таблицю про співвідношення теорії держави з практикою державного будівництва в часи УНР. Учитель буде мати можливість застосувати міжпредметні зв'язки і використати наявні в учнів знання з Основ правознавства, отримані в попередньому навчальному році. В таблиці ми використали матеріали підручників: Основи правознавства для 9-го класу (зауважимо, що авторами цього підручника є вчителі Донеччини: Т.М. Філіпенко – м. Курахове; В.Л. Сутковий – м. Бахмут) та Історія України для 10-го класу [4]. Складання таблиці унаочнить знання учнів щодо української державності початку ХХ століття.

Ознаки держави [7, с. 13]	УНР Центральна Рада [6, с. 53–65]	УНР Директорія [6, с. 78–85]
Територія держави (визначається кордонами)	9 українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь	Основні українські губернії + Злука і доєднання західноукраїнських земель
Суверенітет держави (державна влада єдина в межах своєї території, не залежить від інших влад усередині суспільства, має незалежність і рівноправність у розв'язанні питань зовнішньої політики)	III Універсал, проголошення УНР – листопад 1917 р. IV Універсал – січень 1918 р. Конституція УНР – квітень 1918 р.	Декларація Української Народної Республіки 26.12.1918 р.; Закон від 14.02. 1919 р. «Про порядок внесення і затвердження законів в Українській республіці».
Апарат публічної влади (влада має політичний характер виступає від імені населення, складається з органів влади різних гілок)	Законодавча влада – Центральна Рада як парламент; виконавча влада – Генеральний Секретаріат як уряд, судова влада – збереження ряду державних установ, які існували в попередній період	Законодавча влада – Трудовий конгрес (Конгрес трудового народу), Директорія як постійно діючий між Конгресами орган влади; виконавча влада – Рада Народних Міністрів; місцева влада – трудові ради; судова влада – «Найвищий суд», апеляційні суди, відновлення практики виборних мирових суддів; військово-польові суди.

Правова система (держава встановлює загально обов'язкові для всього населення правила поведінки і закріплює їх у нормах права)	I–IV Універсали ЦР, розробка і прийняття Конституції УНР у квітні 1918 року	Декларація Української Народної Республіки 26.12.1918 р.; Інструкція МВС від 24.06 1919 р. «Про тимчасову організацію влади на місцях»
Податкова система (держава має монополльне право на збір податків з населення і формування державного бюджету)	Встановлення державної грошової одиниці, випуск державних кредитних білетів	Закони «Про Державну Грошову Одиницю» (06.01.1919 р.); «Про надзвичайний одноразовий податок (31.05.1920 р.).
Символіка держави (зовнішні атрибути, за якими державу ідентифікують як суверенну і системі внутрішніх і міжнародних відносин)	Гімн «Ще не вмерла Україна», жовто-блакитні прапори	Гімн «Ще не вмерла Україна», жовто-блакитні прапори

Державні утворення 1917–1920 років виникли в умовах революційного піднесення, коли до активної політичної боротьби були залучені широкі верстви населення з різними поглядами та рівнем свідомості, з різним баченням перспектив революційного процесу. Це призводило до нестабільності та частой зміни урядів, конкретних осіб та в цілому політичного курсу. Разом із тим, всі основні ознаки держави (наявність території та адміністративного поділу, наявність гілок влади, наявність правової системи, наявність символіки тощо) були притаманними цим державним утворенням. Сучасні оцінки російської історіографії та політичних керівників повторюють радянські стереотипи. Наведемо конкретні приклади: у доповіді першого секретаря ЦК Компартії України В. Щербиського на урочистому засіданні трудящих, присвяченому 325 річчю воз'єднання України з Росією 30 січня 1979 р., оцінюючи історичні віхи та історичних діячів, партійний лідер визначив, що від Мазепи до Петлюри – це були «зрадники українського народу»[5]. Майже через півстоліття, влітку 2021 року керівник сусідньої держави у вказаній статті пише про С. Петлюру, що це «один з «героїв», яких нав'язують сучасній Україні» [2], надаючи таким чином негативної оцінки одному з діячів Української революції. Узагальнюючи зазначене вище, можемо зробити висновок, що історія стає справжнім інструментом гібридних загроз, і тільки критичне мислення, знання документів епохи нададуть можливість протистояти імперським амбіціям північного сусіда.

SUMMARY

The article was prepared as part of the Erasmus+ project “Academic Response to Hybrid Threats”. In accordance with the objectives of the project, a special course “History and Hybrid Threats” is being developed at Horlivka Institute of Foreign Languages. The main purpose of the course is to acquaint students with the main directions and methods of using History as a tool of manipulation and hybrid threats, to identify ways of debunking historical myths and opportunities in opposition to attempts of instrumentalizing History in professional activity and public life. The author singled out one of the topics of the course and outlined the main features of the Ukrainian People’s Republic as a state entity in 1917-1919 against the background of the era. Using legal provisions on the essence and features of the state, the author traces the correspondence of historical reality to the theoretical features of statehood and refutes the provisions on the “quasi-statehood” of these entities, which are the basis of the modern Russian narrative. The author provides recommendations for teaching the topic in the school course on the history of Ukraine.

Keywords: information war, Ukrainian statehood, legal features of the state.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Глосарій гібридних загроз. URL: <https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/> (дата звернення: 09.08.2023).
2. Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>. Официальный сайт Президента Российской Федерации [Електронний ресурс]. (дата звернення: 21.09.2021).
3. Бойко О.Д. Українська Народна Республіка [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. К.: Наукова думка, 2019. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_Nar_Respublika (дата звернення: 09.08.2023).
4. Історія України (рівень стандарту) : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / В. С. Власов, С. В. Кульчицький. К.: Літера ЛТД, 2018; Основи правознавства: підруч. Для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т. М. Філіпенко, В.Л. Сутковий. К.: Генеза, 2017.
5. Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГОУ), ф.1, оп.2, спр. 480, арк. 18-19. Стенограмма торжественного собрания трудящихся совместно с представителями партийных, советских, общественных организаций и Советской Армии, посвященного 325- летию воссоединения Украины с Россией.

REFERENCES

1. *Hlosarii hibrydnykh zahroz [Glossary of hybrid threats]*. Retrieved 08,09, 2023 from <https://warn-erasmus.eu/ua/glossary/> [in Ukrainian].
2. Putin, V. *Pro istorychnu yednist rosiian ta ukraintiv [On the historical unity of Russians and Ukrainians]*. Retrieved September, 21, 2021 from <http://kremlin.ru/events/>

president/news/66182. Official website of the President of the Russian Federation [Electronic resource] [in Russian].

3. Boiko, O. D. (2019). *Ukrainska Narodna Respublika [Elektronnyi resurs]. Entsiklopediia istorii Ukrainy: Ukraina – Ukraintsi. Kn. 2 [Ukrainian People's Republic [Electronic resource]. Encyclopedia of Ukrainian history: Ukraine – Ukrainians. Book 2]*. V. A. Smolii et al (Ed.). NAN Ukrainy. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved 08, 09, 2023 from http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_Nar_Respublika [in Ukrainian].
4. Vlasov, V. S., & Kulchytskyi, S. V. (2018). *Istoriia Ukrainy (riven standartu): pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [History of Ukraine (standard level): a textbook for the 10th form of institutions of secondary comprehensive education]*. Kyiv: Litera LTD [in Ukrainian];
5. Filipenko, T. M., & Sutkovyi, V. L. (2017). *Osnovy pravoznavstva: pidruch. Dlia 9-ho kl. zahalnoosvit. navch. zakl. [Fundamentals of jurisprudence: a textbook for the 9th form of institutions of secondary comprehensive education]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
6. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHOU), f.1, op.2, spr. 480, ark. 18-19 [Central State Archive of Public Associations of Ukraine (CSAPAU), fund 1, description 2, file no. 480, sheets 18–19.]*. Stenogramma torzhestvennogo sobraniiia trudiashchikhsia sovместno s predstaviteliami partiinykh, sovetskikh, obshchestvennykh organizatsii i Sovetskoї Armii, posviashchenogo 325-letiiu vossoedineniia Ukrainy s Rossiie [Transcript of the solemn meeting of workers together with representatives of the party, Soviet, public organizations and the Soviet Army, dedicated to the 325th anniversary of the reunification of Ukraine with Russia] [in Ukrainian, & in Russian].

Одержано редколегією 09.08.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.252-256

УДК 930.1+316.3

Шмагеп Т.М.

ІНСТРУМЕНТАЛІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ ЯК ГІБРИДНА ЗАГРОЗА СУЧАСНОСТІ

Робота підготовлена в межах проєкту Еразмус+ «Академічна протидія гібридним загрозам». Метою статті є висвітлення використання Росією інструменталізації історії як гібридної загрози сучасності. Визначається, що інструменталізація історії – це процес використання історичних подій та фактів для досягнення політичних, економічних або соціальних цілей, який відбувається шляхом спотворення історії або вибору певних фактів для підтримки певної

аргументації. Проаналізовано характер подання в офіційній російській історіографії Голодомору 1932–1933 рр., подій Другої світової війни. Особливу увагу приділено питанням формування українського етносу, спробам відмови від визнання окремої етнічної спільноти – українського народу. Авторка доходить висновку, що і деякі наукові роботи, і шкільні підручники РФ являють собою компіляцію головних тез російської масової пропаганди, яка переслідує кілька цілей. Перша з них – швидко zorganizувати високий рівень нетерпимості у російському суспільстві і його готовність брати участь у вбивствах визначених груп людей. Друга – унеможливити розуміння минулого російським суспільством, не допустити розвитку критичного мислення та навичок аналізу інформації, щоб розрізнити правдиву інформацію від спотвореної.

Ключові слова: гібридні загрози, інструменталізація історії, шкільні підручники, міфологізація.

Інструменталізація історії є загрозою сучасності, оскільки вона може призвести до спотворення історичної правди та насильницького переписування історії. Це, в свою чергу, може призвести до роз'єднання суспільства та втрати довіри до інформації, яка надається. Наприклад, інструменталізація історії може бути використана для підтримки розпалювання расової чи політичної ненависті, або для виправдання агресивних дій певних країн у міжнародних відносинах.

З моменту проголошення Україною суверенітету реалізація українського державного та громадянського проекту як системи заходів, спрямованих на демократизацію, руйнування тоталітарної владної моделі, поширення української мови та культури, національного історичного нарративу, формування загальноукраїнської національної ідентичності, нашттовхнулася на агресивну реакцію Російської федерації. Ця агресивна реакція знаходить своє відображення у конкретних діях, які мають багатовекторну спрямованість – від економічних атак, як то «газовий шантаж», до прямого воєнного нападу та проголошення відмови визнавати сам факт існування держави Україна та українського народу.

Історія, як наука, використовується агресивною стороною як інструмент ведення гібридної війни. На сьогодні існує кілька версій «історії», які пропонує влада Російської федерації, що нерідко конфліктують між собою. Так, наприклад, у цілях згуртування населення в підтримці агресивної, експансіоністської зовнішньої політики, яку веде Росія, відбувається спотворення історії Другої світової війни [1]. У цьому історичному процесі Росія подається як єдина жертва війни, яка не має відношення до розв'язання цієї війни і яка самостійно перемогла нацистські війська. Участь інших народів і республік СРСР висвітлюється лише в негативному світлі, по факту, їх зображують як суцільних колаборантів і внутрішніх ворогів Союзу.

Питання репресій у версії російської «історії» висвітлене як необхідна дія, яка не носила масовий характер, а депортації цілих народів здебільшого взагалі не відображені [2].

Голодомор 1932–1933 років в УРСР подається як незначний негативний наслідок колективізації в СРСР, без зазначення кількості загиблих людей. Разом із цим, індустріалізація Радянського Союзу, яка напряму пов'язана з колективізацією, показана як особистий здобуток російського народу [3].

Питання українського народу має одночасно декілька версій у російській «історії». Найбільш розповсюджена з них така: українців не існує, це частина росіян, які зазнали штучного ополячення. Ця теза покладена в основу війни, яку розв'язала Росія проти України, і нею виправдовуються депортації українців, масові вбивства, захоплення у полон та інші акти геноциду.

Роль УРСР та всіх інших союзних республік у Радянському Союзі, крім РСФСР, російська «історія» зводить до провінційних частин російських суверенних територій. Водночас, ніяк не описаний той факт, що Союзний договір 1922 року не передбачав входження окремих республік до складу Російської, а навпаки, – об'єднання відбулося на засадах рівноправ'я [4]. Де кожна з 4 республік-членів (станом на 1922 рік) була рівноправною з іншими.

Спотворюючи історичні факти, держава Росія закладає їх у формування так званої «національної ідеї», яка полягає у зверхності росіян над всіма іншими народами, які колись входили до складу Радянського Союзу. Крім цього, використовуючи історію як інструмент впливу, що розпалює національну, політичну та соціальну ненависть і виправдовує агресивні дії, російська влада забезпечує собі високу підтримку у війни, яку почала і веде проти України.

Висвітлення російськими офіційними посадовцями подій, які почалися в Ізраїлі 07.10.2023, спровокували низку єврейських погромів у Російській федерації [5; 6]. Політичне керівництво Російської федерації напередодні погромів цілеспрямовано робило заяви антисемітського характеру, чим фактично схвалювала ксенофобські настрої у російському суспільстві і спонукала до дій. Після погромів правового рішення питання не відбулося.

Інструменталізація історії є важливою складовою частиною російської антиукраїнської політики, яка широко застосовується не лише у підручниках історії, а також у створенні відео та інтернет-контенту пропагандистського змісту, що популяризує шовінізм, ксенофобію та масову ненависть серед російського суспільства, яке активно бере участь у воєнній окупації українських територій, воєнних злочинах, катуваннях українців тощо. Наукові роботи та шкільні підручники з історії у Російській федерації являють собою компіляцію головних тез російської масової пропаганди, яка переслідує кілька цілей. Перша з яких – швидко zorganizувати високий рівень нетерпимості у російському суспільстві і його готовність брати участь у вбивствах визначених груп

людей. Друга – унеможливити розуміння минулого російським суспільством, не допустити розвитку критичного мислення та навичок аналізу інформації, щоб розрізнити правдиву інформацію від спотвореної.

SUMMARY

The article was prepared within the framework of the Erasmus+ project “Academic Response to Hybrid Threats”. The purpose of the research is to highlight Russia’s use of the instrumentalization of History as a hybrid threat. Instrumentalization of History is defined as the process of using historical events and facts to achieve political, economic or social goals, distorting History or selecting certain facts to support a certain argumentation. The author analyses the presentation of the Holodomor in 1932-1933 and the events of the Second World War in the official Russian historiography. Particular attention is paid to the formation of the Ukrainian ethnos, attempts to refuse recognition of a separate ethnic community such as the Ukrainian people. It is concluded that some scientific works and school textbooks of the Russian Federation represent a compilation of the main theses of Russian mass propaganda, which pursues several goals. The first of them is to quickly organize a high level of intolerance in Russian society and its readiness to participate in the murders of certain groups of people. The second goal is to make it impossible for Russian society to understand the past, to prevent the development of critical thinking and information analysis skills in order to distinguish true information from distorted information.

Keywords: hybrid threats, instrumentalization of history, school textbooks, mythologizing.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Визвольна місія Росії та СРСР у роки Першої та Другої світових воєн URL: https://www.youtube.com/watch?v=UBP_WQj2ixQ (дата звернення: 04.11.2023).
2. Ейдерман Т. Ложь и ненависть в учебнике. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QVoqvYRl260> (дата звернення: 20.08.2023)
3. Казаков. М. Між трагедією і фарсом: як пропагандисти переписують підручники з історії. URL: <https://ms.detector.media/informatsiini-kanali/post/33372/2023-11-02-mizh-tragediieyu-i-farsom-yak-propagandysty-perepysuyut-pidruchnyky-z-istorii/> (дата звернення: 02.11.2023).
4. Кацва Л. А. Советский союз в учебниках XXI века. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskiiy-soyuz-v-shkolnyh-uchebnikah-istorii-xxi-veka/viewer> (дата звернення: 01.11.2023).
5. 2023 Війна Ізраїль – ХАМАС. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2023_Israel%E2%80%93Hamas_war (дата звернення: 02.11.2023)
6. Кремль уникає масових покарань за антисемітські погроми в Дагестані. URL: <https://fakty.com.ua/ua/svit/20231103-kreml-unykaye-masovyh-pokaran->

za-antysemitski-pogromy-v-dagestani-v-isw-rozpovily-chomu/ (дата звернення: 04.11.2023).

REFERENCES

7. Vyzvolna misiia Rosii ta SRSR u roky Pershoi ta Druhoi svitovykh voien [The liberation mission of Russia and the USSR during the First and Second World Wars]. URL: https://www.youtube.com/watch?v=UBP_WQj2ixQ [in Ukrainian].
8. Eiderman T. Lozh y nenavyst v uchebnyke [Lies and hatred in the textbook]. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=QBoqvYRl260> [in russian].
9. Kazakov. M. Mizh trahediieiu i farsom: yak propahandysty perepysuiut pidruchnyky z istorii [Between tragedy and farce: how propagandists rewrite history textbooks.]. URL: <https://ms.detector.media/informatsiini-kanali/post/33372/2023-11-02-mizh-tragediieyu-i-farsom-yak-propagandysty-perepysuyut-pidruchnyky-z-istorii/>[in Ukrainian].
10. Katsva L. A. Sovetskyi soiuz v uchebnykakh XXI veka [The Soviet Union in textbooks of the 21st century] URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sovetskiy-soyuz-v-shkolnyh-uchebnikah-istorii-xxi-veka/viewer> [in russian].
11. 2023 Viina Izrail – KhAMAS [2023 War between Israel and Hamas.] URL: https://en.wikipedia.org/wiki/2023_Israel%E2%80%93 Hamas_war [in Ukrainian].
12. Kreml unykaie masovykh pokaran za antysemitski pohromy v Dahestani [The Kremlin avoids mass punishments for anti-Semitic pogroms in Dagestan]. URL: <https://fakty.com.ua/ua/svit/20231103-kreml-unykaye-masovyh-pokaran-za-antysemitski-pogromy-v-dagestani-v-isw-rozpovily-chomu/> [in Ukrainian].

Одержано редколегією 04.11.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

СТОРІНКА МОЛОДОГО АВТОРА

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.257-271

УДК 94(47+57)+070

Аксюк М.Б.

РАДЯНСЬКА ПРЕСА ЯК ІНСТРУМЕНТ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ БОРОТЬБИ: ОСНОВНІ НАРАТИВИ АТЕЇСТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ (1954–1964)

Ця наукова розвідка має на меті визначити роль преси як інструмента здійснення політичного тиску на релігійні організації в період «відлиги». Найявністю потенційного політичного конкурента з міцною матеріальною базою, ідеологією, фінансовою незалежністю, який користується підтримкою населення, цілком пояснює ту цілеспрямованість, з якою нищились релігійні організації. Дослідження тоталітарного минулого і способів подолання його наслідків зумовлюють актуальність запропонованої теми, особливо в контексті гібридного характеру інформаційної війни як складової частини російської збройної агресії проти України. Виявлено, що серед причин, що зумовили антирелігійну кампанію, були і політичні мотиви, зокрема, потенційна загроза трансформації релігійних організацій у політичні. Проаналізовано динаміку характер газетних та журнальних публікацій у період 1954–1964 рр. Обґрунтовується теза, що тиск на релігійні організації мав на меті послабити їхній політичний потенціал. Характер певної частини публікацій дозволяє говорити про спроби нейтралізації політичного потенціалу певних конфесій, передусім враховуючи, що більшість видань належали державно-партійним органам влади і, відповідно, виконували державне замовлення.

Ключові слова: радянська преса, релігійні організації, антирелігійна кампанія, релігійна політика, «відлига».

Нові виклики, що постали перед радянським керівництвом після смерті Сталіна, змусили його до активного пошуку інших способів керування державою. Докладаючи зусиль, щоб не залишитись за бортом головних трендів післявоєнного розвитку світу, основним змістом яких була лібералізація, керівництво СРСР одразу вдається до здійснення ліберальних за змістом реформ. Радянська влада відмовляється від застосування масових репресій, союзним республікам надається ширша політична й економічна свобода, зрештою ХХ з'їзд КПРС засуджує культ особи Сталіна. Через політику десталінізації партійні керівники намагались довести конкурентоспроможність і життєздатність соціалістичного експерименту перед лицем нових викликів.

Процеси десталінізації парадоксальним чином позначилися на релігійній сфері. Відмовившись від практики масових репресій, провівши амністією частини політв'язнів, радянське керівництво вдалось до масштабної антирелігійної кампанії (1958–1964 рр.), яку порівнюють із політикою войовничого атеїзму 1920–1930-х років. Щоправда, існувала суттєва відмінність, що розмежовує ці два періоди. З високих трибун партійних з'їздів було оголошено про відмирання соціальних коренів релігії у СРСР і перенесення боротьби у сферу ідеологічного протистояння наукового матеріалістичного світогляду з ненауковим ідеалістичним.

Така постановка питання не передбачала застосування терору, що був характерним для 20–30-х років ХХ ст., але і не виключала адміністративного втручання, економічного тиску або правових обмежень. А також вимагала збільшення впливу на масову свідомість, що неодмінно мало призвести до зростання ролі мас-медіа, зокрема друкованої періодики. Дослідження тоталітарного минулого і способів подолання його наслідків зумовлюють актуальність запропонованої теми. Особливо у контексті гібридного характеру інформаційної війни, як складової частини російсько-української війни.

Релігійну політику доби «відлиги» у своїх роботах досліджували: Петро Бондарчук, Віктор Войналович, Ілля Луковенко, Наталя Шліхта, Володимир Єленський, Анатолій Колодний, Володимир Пашенко, Сергій Яремчук, Майкл Бурдо та ін. У своїй більшості дослідники погоджуються з тим, що релігійні організації виглядали як можлива і цілком реальна альтернатива існуючій комуністичній ідеології. Що, зрештою, являло собою загрозу для партії влади і зумовило подальший наступ на релігію. Менше з тим, на нашу думку, із поля зору науковців випадає політичний потенціал, наявний у релігійних організаціях.

Наявність потенційного політичного конкурента з міцною матеріальною базою, ідеологією, фінансовою незалежністю, що користується підтримкою населення, цілком здатне пояснити ту цілеспрямованість, з якою нищились релігійні організації. Ця розвідка має на меті визначити роль преси як інструмента здійснення політичного тиску на релігійні організації в період «відлиги». Як правило, діяльність ЗМІ у наукових розвідках розглядали крізь призму науково-атеїстичного виховання чи пропаганди, до яких можна віднести статті Наталі Шліхти [25] та Ольги Тевікової [9]. Регіональні особливості використання преси в антирелігійній пропаганді проаналізовані в роботі Марини Грибенік [14]. Відповідно, предметом дослідження є радянська преса як один із інструментів здійснення релігійної політики СРСР, об'єктом – антирелігійна пропаганда. У розв'язанні поставленої мети необхідно звернути увагу на динаміку публікацій, а також на те, як змінювався характер газетних і журнальних статей до початку та в період антирелігійної кампанії.

Виклад основного матеріалу. У період пізньої епохи правління Сталіна релігійним організаціям було дозволено відновити діяльність, дозволялось проведення богослужінь, відкриття церков, реєстрація релігійних громад. Відновлювалась система духовної освіти, релігійним організаціям навіть надавали обмежене право юридичної особи, що дозволяло здійснювати фінансові операції. Хоча останнє напряму суперечило декрету РНК від 5 лютого 1918 р. Безумовно, що не від великого співчуття або духовного поклику лідер радянської держави пішов на легалізацію діяльності релігійних організацій у 1943 р. Умови воєнного часу ставили перед керівництвом СРСР питання щодо консолідації населення держави і спрямування дій у боротьбі проти нацистської Німеччини, та і на міжнародній арені це могло дати свої дивіденди [1, с. 34].

Фактично переслідуючи власні, суто прагматичні цілі, з власної ініціативи Й. Сталіном були створенні умови, коли легалізовані конфесії змогли певною мірою покращити своє фінансове та матеріальне становище і збільшити кількість прихильників. Такий стан справ у подальшому міг призвести до політичної консолідації окремих груп населення. Релігійна ідеологія, що далека від марксистських засад, підкріплена матеріальною базою та фінансовою незалежністю, створювали потенційну можливість для перетворення релігійних організацій у політичні.

Щоби не бути голослівними, наведемо слова голови відділу агітації і пропаганди Л. Ф. Ільчова з програмної статті 1964 р. «Формування наукового світогляду та атеїстичне виховання». Він пише: «Виключною здатністю до пристосування відрізняється церква у соціальних питаннях: релігія показується як засіб соціальних перетворень, *за ознаками віросповідання створенні політичні партії* (курсив наш – А.М.), професійні спілки». – Що стосується стану справ за кордоном, а далі додає: «Окремі керівники сектантських товариств, особливо протизаконно діючих, спекулюють на релігійних відчуттях віруючих у ворожих радянському народу *політичних цілях*» (курсив наш – А.М.) [2, с. 28].

Принаймні можна зробити припущення, що небезпеки політичного характеру, які потенційно несли релігійні організації, розглядались ЦК КПРС як цілком вірогідні. Тому, прийнята вже 7 липня 1954 р. постанова ЦК КПРС «Про великі недоліки у науково-атеїстичній пропаганді і заходи з її поліпшення» не виглядає якоюсь випадковістю або взятою ex nihilo. У ній, зокрема, зазначалось, що релігійні організації значно пожвавили власну діяльність, укріпили кадри і розповсюджують релігійну ідеологію. «Вони [церковники і сектанти] широко використовують свою пресу, проповідницьку і благодійну діяльність, ведуть індивідуальну обробку громадян... [церква] урочисто обставляє богослужіння ... знижує ціни на треби. Всіма цими заходами церква намагається *розширити і укріпити свій вплив на населення*» (курсив наш – А.М.) [3, с. 428].

Відповідальними за такий стан справ оголошувались партійні організації та міністерства, що нехтують науково-атеїстичною пропагандою.

Серед заходів, спрямованих на обмеження потенційного політично-го впливу релігії, було передбачено, що преса має систематично друкувати матеріали з природничо-наукової та атеїстичної пропаганди. Після виходу постанови спостерігається інтенсифікація публікацій антирелігійних статей, під яких припадає на серпень-вересень 1954 р. Обчислення, здійснені на основі літописів газетних і журнальних статей, показують, що з 204 статей антирелігійного змісту 38 (18,6 %) були надруковані до 7 липня 1954 р. За змістом їх можна розділити на дві великі групи: перша – закликала до посилення науково-атеїстичної пропаганди і передавала основний зміст постанови ЦК, друга – критикувала релігію із загальних засад комуністичної ідеології. Наведемо деякі із заголовків цих статей: «Походження і класова сутність християнства» [4, с. 34], «Про релігійні пережитки та їх подолання», «Коли забувають про атеїстичну пропаганду», «Повсякденно вести науково-атеїстичну пропаганду», «Науково-атеїстична пропаганда – важлива ділянка ідеологічної роботи», «Реакційна сутність релігії», «Ширше розмах науково-атеїстичної пропаганди» [5, с. 41].

Також невелика група статей стосувалась діяльності окремих конфесій, у більшості з яких критикувався Ватикан, на кшталт: «Ватикан на службі імперіалізму». Загалом відсоток таких статей був невисоким, всього 9,7 % від загальної кількості публікацій про релігію. Скоріше за все, преса на цьому етапі не розглядалась як інструмент здійснення безпосереднього тиску на релігійні організації, а пошук механізмів його здійснення був попереду. Та і масова неприкрита антирелігійна кампанія могла викликати негативну реакцію за кордоном.

У ситуації, коли партія не була повноцінно готова до активних дій, і мала демонструвати світові свою «ліберальну трансформацію», ЦК КППС вдається до тактичного маневру. 10 листопада 1954 р. була прийнята нова постанова ЦК «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди», яка фактично нівелювала попередню. Зокрема, у ній зазначалось, що боротьба з релігійною ідеологією відтепер набуває характеру боротьби світоглядів матеріалістичного (наукового) та ідеалістичного (релігійного) [3, с. 448]. Після виходу постанови інтенсивність публікацій починає знижуватись.

У наступні декілька років після листопадової постанови активність преси в антирелігійній пропаганді значно послаблюється. За 1955–1956 рр. у центральних та республіканських виданнях нами нараховано всього 129 статей (*див. додаток*) антирелігійного змісту (70 і 59 відповідно). Зміст публікацій мало чим відрізнявся від попередніх. Серед заголовків зустрічались такі: «Корінна протилежність науки і релігії», «Лекції на науково-атеїстичні теми»

[6, с. 40], «Посилити науково-атеїстичну пропаганду» [7, с. 41], «Наука не сумісна з релігією» [8, с. 39] та ін.

Ситуація починає змінюватись із 1957 р.. Так, О. Тевікова відзначає різке зростання літератури антирелігійного спрямування, що має свідчити про активізацію антирелігійної боротьби [9]. Те саме відбувається і з газетними та журнальними публікаціями, збільшується відсоток статей за конфесіями (26,5%). Але слід зауважити, що найбільш істотні зміни у динаміці публікацій починаються з 1958 р. Саме в цей рік 4 жовтня ЦК КПРС приймає таємну постанову «Про доповідну записку відділу пропаганди і агітації ЦК КПРС по союзних республіках «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди», поява якої ознаменувала повернення до липневої постанови 1954 р. і початок масштабної антирелігійної кампанії [10, с. 164].

Поруч із критикою партійних організацій та державних міністерств під удар потрапила і преса. Якщо конкретно, то йшлося про таке: «Друкований орган Товариства [для поширення політичних і наукових знань] – журнал «Наука і життя» слабо займається пропагандою природничо-наукових і атеїстичних знань; мало приділяють уваги пропаганді атеїзму журнали «Комуніст», «На допомогу політичній самоосвіті», «Питання філософії» та інші центральні і республіканські громадсько-політичні журнали, а також центральні, республіканські, крайові та обласні газети» [11].

Уже в 1958 р. спостерігаємо, що загальна кількість антирелігійних статей відчутно збільшується і нараховує 239, у 1959 р. – 440, у 1960 – 443, у 1961 – 352, у 1962 – 438 (див. додаток). У порівнянні з 1954 р., відсоток статей за конкретними конфесіями збільшується мало не втричі, у 1959 р. – 21,97%, у 1960 – 29,1%, у 1961 – 27,9%, 1962 – 26,1%. До католицької церкви, як постійного об'єкта критики, додається православна церква, баптисти, свідки Єгови, адвентисти сьомого дня, істинно-православні християни, євангельські християни та ін. (див. додаток). Очевидно, преса починає використовуватися владою як інструмент антирелігійної боротьби з метою здійснення перманентного тиску на релігійні організації. Мету такого тиску варто вбачати у налаштуванні суспільної думки супроти останніх, позбавляючи їх підтримки населення, а зрештою, – і політичного потенціалу. Відсоток таких статей до самого завершення антирелігійної кампанії тримався в діапазоні 20–30%.

Щоб така гіпотеза не виглядала фантастичною, погляньмо уважніше на самі друковані видання, що виходили в Україні в той час. Наприклад: «Правда України» – **орган ЦК КПУ**, Верховної Ради і Міністрів УРСР [12, с. 568], «Південна правда» – **орган Миколаївського обкому і міськкому КПУ**, облради і міськради депутатів трудящих [12, с. 559], «Прапор комуни» – **орган Богодухівського райкому КПУ** та райради депутатів трудящих Харківської обл., «Прапор комунізму» – **орган Ново-Миколаївського райкому КПУ** та

райради депутатів трудящих Запорізької обл. [12, с. 577], «Правда Прилуччини» – **орган прилуцького міськкому КПУ**, міськради та райради депутатів трудящих депутатів Чернігівської обл. [12, с. 568], «Південний кабель» – **орган партбюро**, дирекції, завкому профспілки та ЗК ЛКСМУ заводу «Південкабель» (м. Харків) [12, с. 559], «Колгоспник» – **орган парторганізації** та правління колгоспу «Ленінська правда» с. Довжку Плисківського району Вінницької обл. [12, с. 289] (підкреслено нами – А.М.).

Як бачимо, газети всіх рівнів, що мали охоплювати всі категорії населення, належали органам державно-партійної влади, тому їх використання з метою створення негативного образу релігії в цілому, а зрештою і як інструмент політичного тиску на потенційного конкурента у вигляді конкретних конфесій, виглядає цілком логічним кроком. Те саме можна говорити і про журнали. Скажімо, атеїстичні часописи «Наука і релігія» та «Войовничий атеїст» (у 1965 р. перейменований на «Людина і світ») друкувались під егідою Всесоюзного товариства з метою поширення політичних і наукових знань (з 1963 р. – Всесоюзне товариство «Знання»), яке, у свою чергу, контролювалось КПРС. У постанові ЦК КПРС від 27 серпня 1959 р. «Про заходи щодо поліпшення роботи Всесоюзного товариства для поширення політичних і наукових знань» одним із завдань товариства визначалось виховання у радянських людей матеріалістичного світорозуміння, викриття релігійної ідеології на основі найновіших досягнень науки [13, с. 113].

Уже через місяць, у вересні 1959 р., виходить перший номер журналу «Наука і релігія», хоча його вихід був передбачений іще липневою постановою ЦК КПРС 1954 р. Щодо задач, які поставали перед новим часописом згідно з постановою від 5 травня 1959 р., були такі: «публікація популярних статей, лекцій і консультацій з природничо-наукової пропаганди, викриття і критика релігійної ідеології, ... питання узагальнення методики і практики науково-атеїстичної пропаганди ... Журнал має бути розрахований на масового читача, а також на лектора, який веде науково-атеїстичну пропаганду» [13, с. 106].

Отже, журнал стає в авангарді антирелігійної боротьби проти релігійних організацій. Саме на 1958–1959 рр. і 1959–1960 рр. припадає найістотніше збільшення відсотка статей за конкретними конфесіями. З 1958 р. на 1959 р. він збільшується на 6,17%, при тому, що в 1959 р. вийшло всього 4 номери цього журналу. З 1959 р. на 1960 р. – збільшується на 7,13%. До цього слід додати, що журнали такого стибу були обов'язковими до передплати всіма бібліотеками і культурно-освітніми працівниками. Самі ж релігійні організації могли протиставити державному замовленню хіба що «Журнал Московської Патріархії» – друкований орган Руської православної церкви, «Братський вісник» – офіційне видання Всесоюзної ради євангельських християн-бап-

ДОДАТОК

Юридичні документи також регламентували стосунки в межах родини. Система штрафів суворо карала за

СТАТІ ЩОДО РЕЛІГІЙНИХ КОНФЕСІЙ І НАПРЯМКІВ ПО РОКАХ

	1954		1955		1956		1957		1958		1959		1960		1961		1962		1963		1964		1965		1954-1964		
	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г	Ж	Г
Православна церква	1				1	1	1	1	4	4		14	5	8	23	9	13	6	36	2	11	5	17	1	8		156
РКЦ за кордоном	8	3	2		7	4	5		4	4	3	11	10	19	7	18	9	17	2	23	5	17	5	19		174	
Католики СРСР					1	1	2		2	2	2	2	2	4	2	2	4	3	2							30	
Лютеранство															1											2	
Меноніти																				1						1	
Баптісти	1				1	8	1	8	1	8	2			9	1	3	2	4	2	3	2	6	8			53	
Адвентисти сьомого дня						1	1		1	1			1	1					3	1	3	1	2			14	
Євангельські християни						5	8	2	4	3	1	5	5	2													40
Свідки Єгови					2	1	10	3	2	7	3			2	2	3	2	2	2	3	2	2				39	
Інноцентівці					1	1	1		1	1																4	
Молокани														1													5
ШХ/ПЦ														4		2	1			1	1	1	4			13	
Старобрядництво																											10
Сектанство	1				6	5	4	8	7	8	12	3	12	4	9	4	5	3	5	3	5	1	1	1		96	
Будизм											2			2						2			1	1		5	
Юдаїзм									1	3	1	3	1	1	5	2	2	3	14							14	
Іслам	3	3	1		1	3		3	4	4	1	10	3	13	6	1	3	10	2	16						69	
Всього публікацій по конфесіях	20	3	7	27	40	100	129	100	117	80	102	71	725														
% від загальної кількості	9,7 %	4,1 %	10 %	26,5 %	15,8 %	21,97 %	29,1 %	27,9 %	26,1 %	19,4 %	22,2 %	19,8 %	22,12 %														
Всього агпрелігійних статей	204	70	59	100	239	440	443	352	438	402	452	3199															
Кількість публікацій на тему релігії	207	73	67	102	253	455	443	358	448	412	459	3277															

тистів, «Православний вісник», що видавався в Україні і належав РПЦ, але його було закрито в 1962 р.

Разом зі збільшенням кількості статей урізноманітнюється і тематика антирелігійної пропаганди, що відзначає також і М. Грибенюк [14, с. 275]. Поглянемо вибірково на зміст кількох номерів журналу «Наука і релігія». Так, у № 3 за 1961 р. знаходимо такі заголовки: «Атеїсти за роботою», «Одкровення «таллінського майстрового» [Про діяльність секти євангельських християн-баптистів]», «Наука наступає», «Що таке релігія?», «Таємниці небесної манни [Наукове пояснення...]», «Пасхальні роздуми. Бесіди з віруючими», «Хрестоносна зрада [Про факти співробітництва священнослужителів із гітлерівцями...]» та ін. [15, с. 143–144]. У № 5 за 1961 р. «Коран і космос», «Одкровення сектантської «космології», «Незбагнена трійця», «Чи вчить святе письмо тверезості?», «Штурм «небес» продовжується [Про роль досягнень радянської космонавтики...]» та ін. [16, с. 173–174].

До звичних закликів посилити науково-атеїстичну пропаганду додається висвітлення роботи окремих агітаторів, будинків атеїзму, кінолекторіїв, музеїв та ін. [17, с. 2]. Релігія протиставляється науці як явище ретроградне, що сповільнює прогрес людства [18, с. 2]. На боротьбу з релігією були поставлені навіть успіхи, досягнуті у сфері космічних польотів [19, с. 2]. У виданнях з'являються окремі рубрики, що агітують за впровадження нових громадянських обрядів на противагу релігійним [20, с. 3].

Викривається антирадянська діяльність священнослужителів у минулому і сьогодні. Священнослужителі різних конфесій зображуються як користолюбці, що переймаються насамперед власним збагаченням [21, с. 4]. Нерідко представників духовенства намагались показати як таких, хто співчував і допомагав окупантам у роки Другої світової війни [22, с. 4]. Позбавлення духовенства авторитету серед населення мало свої відчутні переваги для влади. Таким чином релігійні громади позбавлялись перспектив політичної консолідації, адже, як правило, саме духовенство було організуючою ланкою у житті громади.

Факти, що вказують на небезпідставність такого припущення, імпліцитно присутні на сторінках самої преси. Так, Л. Т. Пінчук у статті «Під видом соціалізму» (1960 р.), розмірковуючи про несумісність соціалізму та християнства, пише: «Захисники релігії вже не можуть у нашій країні прямо виступати проти марксистських ідей ... соціалістична дійсність робить положення церковників, що кличуть у бік від усього земного, вельми ускладненим. Тому деякі релігійні, діючи намагаючись відповідним образом пристосуватися до нових умов, проводять щось на кшталт *політики «вростання»* (курсив наш. – А.М.) релігії у соціалізм, пропагуючи думку про союз між ними» [23, с. 47].

До здійснення атеїстичної пропаганди активно залучались колишні священнослужителі та віруючі, які на прикладах власного життя викрива-

ли згубність релігійної ідеології та лицемірство духовенства [24, с. 53–54]. Більшість статей атеїстичного журналу «Войовничий атеїст», що почав виходити в Україні з жовтня 1960 р., була присвячена викриттю «аморального» життя духовенства та нелегальній діяльності протестантських сект [25, с. 84]. Загалом, як і журнал «Наука і релігія», цей щомісячник почав друкуватись у розпал антирелігійної кампанії, коли тиск на релігійні організації з боку преси був найбільшим (*див. додаток*). Та і об'єкти критики взяті, вочевидь, не просто з неба.

Наведемо слова зі статті О. Клібанова та Л. Мітрохіна 1961 р.: «Ідеологічна ворожість сектантства комуністичному світогляду може переростати, і в окремих випадках переростає, у *політичну нелояльність* (курсив наш. – А.М.), як це має місце, наприклад, у сектах «свідки Єгови», адвентистів-реформистів, деяких групах п'ятидесятників» [26, с. 64]. Ймовірно, політичний потенціал протестантських конфесій був доволі високим, що і викликало пильну увагу органів влади, а також радянських ЗМІ до них. До всього, їх спосіб життя, що ґрунтувався на релігійних нормах, можна цілком розглядати як форму політичного протесту, взяти хоча б відмову служити в армії.

Поряд із роз'ясненням рішень ЦК КПРС щодо науково-атеїстичного виховання у СРСР чимало уваги приділялось поясненню щодо існування релігійного світогляду у країні, де переміг соціалізм. Основні позиції у цьому питанні зводились до таких: по-перше, релігія є частиною надбудови досоціалістичних формацій – «родимі плями старого на тілі нового суспільства»¹ [27, с. 79]; по-друге, нестача науково-атеїстичної пропаганди [27, с. 79]; по-третє, відставання суспільної свідомості від суспільного буття «у людей, що живуть у нових соціально-економічних та політичних умовах, можуть іще тривалий період зберігатись погляди, уявлення, звички, виховані старим порядком» [28, с. 49]; по-четверте, не забували критикувати Сталіна, його відхід від ленінського законодавства після так званої «вітчизняної війни», зокрема, Л. Ільчов писав: «Мали місце пряме потурання незаконній діяльності церковників, безпідставні пільги їм в області податкової політики, у керівництві діяльністю громад, матеріального постачання церкви» [2, с. 29]. І, нарешті, це релігійне виховання у сім'ї і, що дуже важливо, діяльність духовенства «...самі віруючі, особливо служителі культу, жодним чином не являють собою пасивних носіїв релігійних поглядів. Навпаки, вони, як правило, ведуть активну роботу з розповсюдження релігійних ідей» [28, с. 51].

Самі ж віруючі часто зображувались як люди низьких моральних якостей. Так, у статті «Дурисвіти під личиною «святих» до істинно православних християн застосовувались такі епітети: «дезертир», «зрадник», «підла душа»,

¹ Цитата, що кочувала із однієї статті до іншої не один раз.

«нероба», «шахрай» [29, с. 2]. Задля справедливості варто відзначити, що частина публікацій того періоду носила науковий характер, але їх кількість була незначною і, як правило, містила елементи антирелігійного характеру та публікувалась у журналах (напр. «Радянська етнографія») або у наукових вісниках закладів вищої освіти. До таких, скажімо, можна віднести «Хорезмійські астодани (до історії релігії Хорезма)» [30, с. 67–84], що була надрукована на сторінках «Радянської етнографії», або «Добуддійські вірування народів Західного та Центрального Індокитаю» – короткі повідомлення (Інститут етнографії ім. Міклухо-Маклая) [31, с. 185].

Висновки. Вибудовуючи власну політику на заперечені сталінізму, керівництво «відлиги» всіляко намагалося зберегти життєздатність комуністичної системи, здійснивши певні ліберальні реформи. У цей самий час перед комуністичною партією постала проблема релігійних організацій, що встигли значно посилити власні позиції у державі після Другої світової війни, коли, переслідуючи власні інтереси (ну, це вже дурницю пишете. Ви про які власні інтереси пишете? Йому треба було використати релігію у боротьбі проти фашизму. Звідси й «пом'якшення»), Й. Сталін фактично створив передумови такого посилення. Маючи міцну матеріальну базу, фінансову незалежність, власну ідеологію, релігійні організації могли стати реальною альтернативою комуністичній владі. У такій ситуації трансформація релігійних рухів у політичні не виглядала зовсім неможливою, що зумовило подальші дії влади.

Індикатором зацікавленості політичного керівництва СРСР у нівелюванні впливу релігійних організацій у цьому випадку є преса. До початку масштабного наступу на релігію доля публікацій щодо конкретних конфесій була досить низькою і стосувалась, в основному, діяльності католицької церкви. Після початку в 1958 р. великої кампанії з нейтралізації релігійних інститутів, кількість публікацій, у порівнянні навіть із 1954 р., збільшується вдвічі (204 статті у 1954 р. проти 440 у 1959 р.). Відсоток публікацій збільшується приблизно у три рази, супроти 9,7% у 1954 р. 21,97% у 1959 р. (29,1% у 1960 р.). Підтримування рівня публікацій у межах 20–30%, упродовж усього періоду кампанії дозволяє говорити, що довкола релігійних організацій мала бути створена «суспільна думка», як любили говорити в той час.

Характер певної частини публікацій, а також спрямування їх проти конкретних конфесій (не в останню чергу духовенства, як організуючої ланки громади), дозволяє говорити про спроби нейтралізації політичного потенціалу цих самих конфесій. Тим більше, з огляду на той факт, що переважна більшість видань районної багатотиражки, центральних і республіканських видань, належали державно-партійним органам влади, і, відповідно, виконували державне замовлення.

Отже, наведені у розвідці факти не суперечать висунутій гіпотезі щодо політичного потенціалу релігійних організацій, що стало однією з причин масованого наступу на ці самі організації. Для подальшого підтвердження гіпотези про власне політичні аспекти наступу необхідно визначити, як оцінювали політичний потенціал релігійних організацій самі органи влади, а також дослідити конкретні дії, що спрямовувались на обмеження їх діяльності. Не менш важливим у цьому контексті є дослідження конкретних умов здійснення антирелігійної кампанії, настроїв суспільства і позицій самих релігійних організацій у державі, наскільки вони були здатні до вищезазначеної трансформації.

SUMMARY

This research aims to determine the role of the press as an instrument of political pressure on religious organizations in the period of the Thaw. The presence of this potential political competitor with a strong material base, ideology, and financial independence that has the support of the population fully explains the purposefulness with which religious organizations were destroyed by the political regime. The study of the totalitarian past and ways to overcome its consequences determines the relevance of the topic, especially in the context of the hybrid nature of information warfare as a component of Russian armed aggression against Ukraine. It was revealed that political motives were among the reasons for the anti-religious campaign, in particular the potential threat that religious organizations might have transformed into political ones. The author analyzes the dynamics and character of newspaper and magazine publications in 1954–1964. The thesis is substantiated by the fact that the pressure on religious organizations was aimed at weakening their political potential. The nature of some publications proves attempts to neutralize the political potential of certain denominations. Taking into account that most of the editions belonged to state-party authorities, the author comes to the conclusion that they fulfilled the state's order.

Keywords: Soviet press, religious organizations, anti-religious campaign, religious policy, the Thaw.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бондарчук П. М. Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років) Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 268 с.
2. Ильичёв Л. Ф. Формирование научного мировоззрения и атеистическое воспитание. Коммунист. 1964. № 1. С. 23–47.
3. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК: в 12 Т./ ред. А.Г. Егоров. Москва: Издательство политической литературы, 1985. Т.8. 542 с.

4. Религія. Наука и религія. Атеизм. Летопись газетных статей. 1954. № 32. С. 34
5. Религія. Наука и религія. Атеизм. Летопись газетных статей. 1954. № 36. С. 41
6. Религія. Наука и религія. Атеизм. Летопись газетных статей. 1955. № 35. С. 40
7. Религія. Наука и религія. Атеизм. Летопись газетных статей. 1955. № 39. С. 41
8. Религія. Наука и религія. Атеизм. Летопись газетных статей. 1955. № 43. С. 40
9. Тевікова О. Антирелігійна пропаганда у закладах культури УРСР у 1953–1964 роках (на прикладі Полтавської області) URL: http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&d (дата звернення 20.10.23)
10. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
11. Записка Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС по союзным республикам «О недостатках научно-атеистической пропаганды» от 12 сентября 1958 г. URL: <https://bookchain.ai/read/dokumenty-1956-1960/1958-09-12-o-nedostatkah-nauchno-ateisticheskoy-propagandy/1> (дата звернення: 20.10.2023).
12. Газети України 1956-1960 рр. у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: каталог / авт.-уклад.: Н.М. Носкіна (керівник) та ін.; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського. К., 2017. 984 с.
13. КПРС і радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду: 3б. док. і мат. Київ: Держполітвидав УРСР, 1962. 184 с.
14. Грибеник М. В. Атеїстична пропаганда в періодичній пресі Півдня України (1954-64-х рр.). Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Схумлинського. Історичні науки. 2013. Вип. 3.35. С. 273–276.
15. Религія. Наука и религія. Атеизм. Летопись журнальных статей. 1961. № 19. С. 143–144
16. Религія. Наука и религія. Атеизм. Летопись журнальных статей. 1961. № 29. С. 173–174
17. Мусоріна А. У нас не сумно. Молодий комунар. 1961. 4 черв. (№ 66). С. 2.
18. Дмитренко П. Релігія – ворог науки. Молодий комунар. 1962. 14 верес. (№ 111). С. 3
19. Демченко М. Людина, космос і бог. Молодий комунар. 1962. 26 верес. (№ 116). С. 4
20. Тарасенко Б, Тарасенко Н. Чи варто хрестити дитину? Безумовно ні. Молодий комунар. 1961. 13 жовт. (№ 122). С. 3
21. Вікторов П. Дармоїди за церковними стінами. Ленінець. 1961. 11 квіт. (№ 44). С. 4
22. Знам'янський М. Прикриваючись церковним саном. Молодий комунар. 1962. 26 січ. (№ 11). С. 4
23. Пинчук Л. Под видом социализма. Наука и жизнь. 1960. № 3. С. 47–52
24. Дарманский П. От веры к неверию. Наука и жизнь. 1959. № 7. С. 51–58
25. Шліхта Н.В. Основні форми і методи атеїстичної пропаганди в Українській РСР наприкінці 50-х-на початку 60-х років. Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. Київ, 1999. №14. С. 80–87

26. Клибанов А., Митрохин Л. Коммунистическое воспитание и борьба с религиозным сектантством. *Коммунист*. 1961. № 2. С. 60–72.
27. Худяков С. Важные вопросы научно-атеистической пропаганды. *Коммунист*. 1954. № 13. С. 74–88.
28. Ермаков И. М. Почему сохраняются религиозные пережитки. *Наука и жизнь*. 1959. № 2. С. 49–53.
29. Котовський І. Дурисвіти під личиною «святих». *Молодий комунар*. 1960. 27 лист. (№ 65). С. 2.
30. Рапопорт Ю. А. Хорезмийские астаданы (К истории религии Хорезма). *Советская этнография*. 1962. № 4. С. 67-84.
31. Религия. *Наука и религия*. Атеизм. *Летопись журнальных статей*. 1962. № 13. С. 185.

REFERENCES

1. Bondarchuk, P.M. (2019). *Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv) Istoryko-relihiieznavche doslidzhennia* [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s): historical and religious research]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [In Ukrainian].
2. Ilichev, L.F. (1964). Formirovanie nauchnogo mirovozzreniia i ateisticheskoe vospitanie [The formation of a scientific worldview and atheist education]. *Kommunist*, 1, 23–47 [In Russian].
3. Egorov, A.G. (Ed.). (1985). *KPSS v rezoliutsiakh i resheniakh sieezdov konferentsii i Plenumov TSK* [CPSU in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee]. (Vol. 8). Moskva: Izdatelstvo politicheskoi literatury [In Russian].
4. Religion. Science and Religion. Atheism. (1954). *Letopis gazetnykh statei*, 32, 34 [In Russian].
5. Religion. Science and Religion. Atheism. (1954). *Letopis gazetnykh statei*, 36, 41 [In Russian].
6. Religion. Science and Religion. Atheism. (1954). *Letopis gazetnykh statei*, 35, 40 [In Russian].
7. Religion. Science and Religion. Atheism. (1954). *Letopis gazetnykh statei*, 39, 41 [In Russian].
8. Religion. Science and Religion. Atheism. (1954). *Letopis gazetnykh statei*, 43, 40 [In Russian].
9. Tievikova, O. *Antyrelihiina propahanda u zakladakh kultury URSR u 1953-1964 rokakh (na prykladi Poltavskoi oblasti)* [Anti-religious propaganda in cultural institutions of the Ukrainian SSR in 1953–1964 (on the example of the Poltava region)]. Retrieved from http://www.cerkva.pl.ua/index.php?view=orthodox_article&id_orth=99&d [In Ukrainian].
10. Voinalovych, V.A. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichniy dyskurs* [Party-state policy

regarding religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s-1960s: a political discourse]. Kyiv: Svitohliad [In Ukrainian].

11. Zapiska Otdela propagandy i agitatsii TSK KPSS po soiuzytnym respublikam O nedostat-kakh nauchno-ateisticheskoi propagandy ot 12 sentiabria 1958 g [Note of the Department of Propaganda and Agitation of the Central Committee of the CPSU for the Union Republics «On the Defects of Scientific Atheist Propaganda» dated September 12, 1958]. Retrieved from <https://bookchain.ai/read/dokumenty-1956-1960/1958-09-12-o-nedostatkah-nauchno-ateisticheskoy-propagandy/1> [In Russian].
12. Noskina, N.M. (Comp.). (2017). *Hazety Ukrainy 1956-1960 rr. u fondakh Natsionalnoi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: katalog* [Newspapers of Ukraine 1956–1960 in the funds of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi: catalog]. Kyiv: NAN Ukrainy, Nats. b-ka Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [In Ukrainian].
13. Derzhpolitvydav URSR (1962). KPRS i radianska derzhava pro relihiuu ta ateistychnu propahandu: Zb. dok. i mat. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR [In Ukrainian].
14. Hrybenyk, M.V. (2013). Ateistychna propahanda v periodychnii presi Pivdnia Ukrainy (1954-64-kh rr.) [Atheistic propaganda in the periodical press of the South of Ukraine (1954-64)]. *Naukovyi visnyk NiKotaevskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Shkholynskoho. Istorychni nauky*, 3.35, 273–276 [In Ukrainian].
15. Religion. Science and Religion. Atheism. (1961). *Letopis zhurnalnykh statei*, 19, 143–144 [In Russian].
16. Religion. Science and Religion. Atheism. (1961). *Letopis zhurnalnykh statei*, 29, 173–174 [In Russian].
17. Musorina, A. (1961). U nas ne sumno [We are not sad]. *Molodyi komunar*, 66, 2 [In Ukrainian].
18. Dmytrenko, P. (1962). Relihiia – voroh nauky [Religion is the enemy of science]. *Molodyi komunar*, 111, 3 [In Ukrainian].
19. Demchenko, M. (1962). Liudyna, kosmos i boh [Human, cosmos and god]. *Molodyi komunar*, 116, 4 [In Ukrainian].
20. Tarasenko, B & Tarasenko, N. (1961). Chy varto khrestyty dytynu? Bezumovno ni [Should a child be baptized? Definitely not]. *Molodyi komunar*, 122, 3 [In Ukrainian].
21. Viktorov, P. (1961). Darmoidy za tserkovnymy stinamy [Spongers behind church walls]. *Leninets*, 44, 4 [In Ukrainian].
22. Znamianskyi, M. (1962). Prykryvaiuchys tserkovnym sanom [Covering up with a church dignity]. *Molodyi komunar*, 11, 4 [In Ukrainian].
23. Pinchuk, L. (1960). Pod vidom sotsializma [Under the guise of socialism]. *Nauka i zhizn*, 3, 47–52 [In Russian].
24. Darmanskii, P. Ot very k neveriiu [From faith to unbelief]. *Nauka i zhizn*, 7, 51–58 [In Russian].
25. Shlikhta, N.V. (1999). Osnovni formy i metody ateistychnoi propahandy v Ukrainskii RSR naprykintsi 50-kh-na pochatku 60-kh rokiu [The main forms and methods of atheistic propaganda in the Ukrainian SSR in the late 1950s and early 1960s]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky*, 14, 80–87 [In Ukrainian].

26. Klibanov, A & Mitrokhin, L. (1961). Kommunisticheskoe vospitanie i borba s religioznym sektantstvom [Communist education and the fight against religious sectarianism]. *Kommunist*, 2, 60–72 [In Russian].
27. KHudiakov, S. (1954). Vazhnye voprosy nauchno-atéisticheskoi propagandy [Important questions of scientific and atheistic propaganda]. *Kommunist*, 13, 74–88 [In Russian].
28. Ermakov, I.M. (1959). Pochemu sokhraniaiutsia religioznye perezhitki? [Why are religious relics preserved?]. *Nauka i zhizn*, 2, 49–53 [In Russian].
29. Kotovskyi, I. (1960). Durysvity pid lychynoiu «sviatykh» [Knaves under the guise of «saints»]. *Molodyi komunar*, 65, 2 [In Ukrainian].
30. Rapoport, I.U.A. (1962) KHorezmiiskie astodany (K istorii religii KHorezma) [Khorezmian astodans (To the history of the religion of Khorezm)]. *Sovetskaia etnografiia*, 4, 67–84 [In Russian].
31. Religion. Science and Religion. Atheism. (1962). *Letopis zhurnalnykh statei*, 13, 185 [In Russian].

Одержано редколегією 20.10.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.271-277

УДК 94(477)*41+305.2

Бардіна А.Д.

ЖІНКА ТА ГЕНДЕРНА ПРОГРАМА КИЄВОРУСЬКИХ ЧАСІВ

Стаття присвячена дослідженню соціально-правового становища жінки в часи Київської держави (IX–XIII ст.). Українська історична наука реагує на суспільні запити та зміни, сприяє їм, що викликало динамічний розвиток жіночої історії як методологічного напрямку. У цій роботі аналізується стан жінок у добу Київської держави, робиться спроба з'ясувати жіночу гендерну програму на теренах сучасної території України в IX–XIII ст. Авторка приходить до висновку, що соціально-правове становище жінки в добу Київської держави (IX–XIII ст.) ґрунтувалося на основі як архаїчних, так і християнських уявлень та цінностей, що загалом мали характер патріархальної підлеглості жінки чоловіку та дискримінації її прав. Водночас, законодавчі акти тих часів («Руська Правда», «Церковний устав Ярослава», «Церковний устав Володимира Великого») певною мірою давали гарантії захисту прав жінки як у дитячому віці, так і у дорослому, регламентуючи сімейно-шлюбні стосунки та певні майнові права. Мали місце подвійні моральні стандарти і гендерна асиметрія у нормативних моделях поведінки чоловіка та дружини.

Ключові слова: жінка, гендер, сімейно-шлюбні стосунки, соціальний статус, Київська Русь.

У контексті демократичних змін в українському суспільстві важлива роль відводиться фактору гендерної рівності. Українська історична наука також реагує на зміни та сприяє їм – динамічно розвивається жіноча історія як методологічний напрям. У цій роботі аналізується стан жінок у добу Київської держави, робиться спроба з'ясувати жіночу гендерну програму на теренах сучасної території України у IX–XIII ст.

Є низка праць, які висвітлюють становище жінки у Київській державі в період розквіту Середньовіччя. І. Бойко на основні правових регулювань майнових відносин Київської Русі дослідив права обох гендерів [2]. Н. Аніщук описала правове становище жінок за давньоруським правом [1]. Т. Коваль через співвідношення системи покарань Руської Правди та правових пам'яток Новгородської землі виявила міру покарань для певної статі [5]. В. Кравець висвітлив жіночі права в період з IX по XVII століття через феномен освіти [7]. І. Коновалова реконструювала становище жінки за Руською Правдою і церковними статутами Володимира та Ярослава [6]. А. Лукашенко зробила спробу порівняння прав та соціальних ролей жінок Київської Русі та Візантії [8; 9].

Незважаючи на те, що в ті часи жіноча тематика не цікавила чоловіків-літописців через домінування висвітлення княжих походів та політичних подій, утім джерельна база дозволяє вивчити визначену тему. Складно дослідити її, обмежуючись лише тогочасними вітчизняними літописами. Вже з XI століття у Київській державі з'являються правові зводи законів, які регламентують і встановлюють права та обов'язки населення, виходячи з соціального становища та сімейно-шлюбних відносин. Юридичні документи дають змогу реконструювати становище жінок у Київській Русі.

Насамперед, варто відзначити, що статус жінки у Київській Русі був помітно вищий, ніж у Візантії у досліджуваній період, що засвідчує праця А. Лукашенко [3, с. 71].

Сімейно-шлюбні норми, на відміну від прав станового суспільства, мали чіткі вимоги, яких слід було дотримуватися без жодних винятків. З'ясувати соціально-правовий стан жінки як дружини, мати, вдови дозволяє достатня кількість джерел. Основними з них є «Руська Правда» [13, с. 27–34], «Церковний устав Ярослава» [13, с. 37–40], «Церковний устав Володимира Великого» [13, с. 35–36].

Проаналізуємо шлюбні відносини. Шлюбний вік для дівчат починався з 14–15 років. Відповідно до цього, «Церковний устав Ярослава» встановлює обов'язок батьків у виданні дочки у строк чоловіку в подружжя. У випадку, якщо дівчина із собою щось скоїть, провина покладалася на сім'ю нареченої [13, с. 38]. Дослідники наголошують, що соціум накладав відповідальність на батьків за виховання доньки у родині з метою успішного формування гендерної ідентифікації та поведінки, дотримання гендерної ролі, тому моральне

покарання чекало на тих батьків, чия донька порушувала норми гідної поведінки [4, с. 214].

Ранні шлюби після прийняття писаного права не віталися, але були винятком, якщо це стосувалося династичного шлюбу або мимовільної втрати цноти. Своє коріння така практика бере зі звичаєвого права, коли дозволялося викрадати наречену, заводити стосунки та безліч разів розлучатися [11, с. 3]. Церква на правовому рівні боролася з цим. Законний шлюб швидкими темпами поширювався у заміжніх колах, що не можна казати про населення віддалених від центрів регіонів, де панували пережитки язичницьких звичаїв.

Особливу увагу громада і Церква зосереджувала на подружній невірності та зраді. Укладати шлюб дозволялося в межах свого стану, та ще й два рази у випадку розлучення, усі наступні спроби вважалися незаконними. Вітався виключно моногамний шлюб, у разі порушення цього правила передбачалася сплата митрополиту 20 гривень, «другу жону відправити до церкви, а з першою жити або казньою казни» [13, с. 38]. Зокрема, у «Церковному уставі Ярослава» в статті 9 описана ситуація, що стосується чоловіків, які порушили заборону заводити любовні стосунки з жінкою, маючи шлюб з іншою. Якщо таке було допущено, то кара для чоловіка встановлювалася у розмірі 20 гривень, передбачалося віддати незаконну дружину під опіку церкви, тоді як першу жінку утримувати вдома по закону [13, с. 37].

Громадська думка засуджувала невірність дружини значно суворіше, ніж зраду чоловіка. Чоловік був винен у зраді лише тоді, коли відбувся факт статевого акту, а жінка – коли лише обмислювала подібний вчинок. Це свідчить про патріархальний характер побудови сімейно-шлюбних відносин та гендерну перевагу представників чоловічої статі. Дослідники вбачають причини цього в такому: зрада дружини ставила під сумнів, по-перше, питання батьківства, і, подруге, сексуальну спроможність чоловіка, що, своєю чергою, підважувало жіночу підлеглисть [4, с. 157].

Церква намагалася надати святість шлюбу. Проте, хоча вона й піклувалася, щоб шлюб подружжя брало один раз на все життя, однак церковно-правові акти надавали можливість розлучення у певних винятках, які певною мірою різнилися для чоловіків та жінок. Після вступу до шлюбу, честь жінки захищала держава, як з позиції соціальних відносин у середовищі, де вона перебувала, так і в стосунках із законним чоловіком та дітьми. Церковні статuti містять свідчення про застосування фізичної сили до одного з партнерів шлюбу: б'є жінка чоловіка – штраф 3 гривні, або чоловік жінку – 6 гривень [13, с. 39]. Різниця у штрафі пов'язана, передусім, з різницею у силі та вірогідністю нанесення тяжких травм.

Юридичні документи також регламентували стосунки в межах родини. Система штрафів суворо карала заборонені позашлюбні зв'язки. Так, батько

одруженого чоловіка у разі любовних зв'язків зі сноюю був винен 40 гривень [13, с. 38]; побиття сином власних батьків каралося стратою [13, с. 9]; відносини з падчерицею або нерідною матір'ю каралися штрафом у 12 гривень [13, с. 39]. Можна простежити диференціацію покарання за рахунок наявності спорідненості. Дівчина була захищена від насилля зі сторони родичів. Отже, церква регламентувала шанобливе ставлення до батьків, забороняла інцест.

Жінка, що перебувала у шлюбі, мала певні гарантії захисту її гідності. Так, не можна було робити наклеп та давати ярлики. За образу жінці з боярського роду потрібно було відплатити за «сором» 5 гривень, митрополиту 5 гривень, а винуватця відправити на страту [13, с. 37]. Існувала відмінність грошової кари залежно від соціального походження ображеної.

Церковно-правові акти почали надавати повноваження з деякими умовами для розлучення подружжя. «Церковний статут Ярослава» констатував свідчення про шість провин, які могли бути приводом для розлучення [13, с. 40]. Зокрема, розірвання шлюбу дозволялося у випадках, якщо чоловік застане свою законну дружину з іншим або без дозволу буде ходити з іншими.

Також джерела дозволяють проаналізувати майнові права жінок. Ще з малого віку донька в родині мала право на володіння майном у випадку виключення наявності кровних братів. Навіть якщо траплялася така ситуація, то дівчину нагороджували сімейним приданим.

У разі смерті чоловіка, поставало питання поділу майна між дружиною, дітьми та, у деяких випадках, державою. Жінка мала можливість успадкувати ділянку території, оскільки мала статус вдови. Однак до спадку вона не мала відношення, якщо покійний не заповів їй майно та виключена наявність кровних братів, а рід походив від заможного стану [13, с. 33]. За наявності кровних синів, навіть від іншої дружини, та заповіту від покійного на користь першої дружини, все майно автоматично переходило синам як нащадкам роду, та майнові передсмертні розподіли від господаря анулювалися [13, с. 33]. Донька не мала можливості вступати у наслідування майном, але брати, які отримували це право, повинні були віддати її заміж, наділивши приданим [13, с. 33]. Господарський двір батька завжди передавався виключно молодшому сину [13, с. 34]. Як бачимо, наслідувати батьківське майно у більшості випадків міг лише спадкоємець чоловічої статі.

Ставши вдовою, жінка претендувала на спадкоємний виділ. Саме їй надавалася можливість наділити у майбутньому своїм залишком від спадку будь-кого з кола родичів без гендерного урахування. Спадкоємство у такому випадку не мало чітких обмежень. Рішення вдови залежало від ставлення до неї дітей. Ті діти, які дбали про неї і годували її, заслуговували на спадок [13, с. 34].

Отже, соціально-правове становище жінки у добу Київської держави (IX–XIII ст.) будувалося на основі як архаїчних, так і християнських уявлень

та цінностей, що загалом мали характер патріархальної підлеглості жінки чоловіку та дискримінації її прав. Водночас, законодавчі акти тих часів («Руська Правда», «Церковний устав Ярослава», «Церковний устав Володимира Великого») певною мірою давали гарантії захисту прав жінки як у дитячому віці, так і у дорослому, регламентуючи сімейно-шлюбні відносини та певні майнові права. Мали місце подвійні моральні стандарти і гендерна асиметрія у нормативних моделях поведінки чоловіка та дружини, що простежується у ситуації визначення змісту перелюбу, де провина жінки засуджувалася суворіше.

SUMMARY

The article is devoted to the study of the socio-legal position of women in the Kyiv State in the 9th-13th centuries. Ukrainian historical science responds to social requests and changes, contributes to them, which caused the dynamic development of women's history as a methodological direction. In this work, the author attempts to find out the women's gender program on the territory of modern Ukraine in the 9th-13th centuries. The conclusion is made that the socio-legal position of women at that time was based on both archaic and Christian ideas and values, which generally had the character of patriarchal subordination of women to men and discrimination of women's rights. At the same time, such legislative acts as "Ruska Pravda", "Church Statute of Yaroslav", "Church Statute of Volodymyr the Great" to a certain extent guaranteed the protection of their rights both in childhood and in adulthood, regulating family and marital relations and certain property rights. There were double moral standards and gender asymmetry in the normative models of a husband and a wife behaviour.

Keywords: woman, gender, family and marital relations, social status, Kyivan Rus.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аніщук Н. В. Правове становище жінок за давньоруським законодавством. Актуальні проблеми держави і права. 2003. Вип. 21. С. 120–124.
2. Бойко І. Й. Правове регулювання майнових відносин у Київській Русі (IX–XII ст.). Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 70. С. 391–396.
3. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів: Апріорі, 2011. 880 с.
4. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX початок XX ст.) : монографія / НАН України, Інститут народознавства. 2-ге вид. Львів, 2012. 287 с.
5. Коваль Т.Ф. Співвідношення системи покарань Руської Правди та правових пам'яток Новгородської землі: історико-правове дослідження. Держава і право. 2009. Вип. 44. С. 153–160.

6. Коновалова І. О. Становище жінки за Руською правдою та церковними статутами Володимира та Ярослава. Юридичні науки: проблеми та перспективи. 2017. С. 16–17.
7. Кравець В. Становище української жінки та жіночої освіти в період з XI по XVII століття. Українознавчий альманах. 2011. Вип. 6. С. 33–38.
8. Лукашенко А. І. Дуалістичні релігійні уявлення в соціокультурному житті Європи (IV – сер. XVII ст.). Київ, 2018. 420 с.
9. Лукашенко А. І. Християнський дуалізм як визначальний фактор повсякденної історії Візантійської імперії: становище жінки та соціальні ідеали. Гілея: науковий вісник, 2014. Вип. 83. С. 122–125.
10. Ричка М.Ф. Шлюб і подружнє життя в Київській Русі. *Документальні розповіді*: укр. іст. журнал. Київ, 1992. 11 с.
11. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.

REFERENCES

1. Anishchuk, N.V. (2003). Pravove stanovyshche zhinok za davnoruskym zakonodavstvo [The legal position of women according to Old Russian legislation]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 21, 120–124 [In Ukrainian].
2. Boiko, I.Y. (2013). Pravove rehuliuвання mainovykh vidnosyn u Kyivskii Rusi (IX–XII st.) [Legal regulation of property relations in Kyivan Rus (IX–XII cen.)]. *Aktualni problemy derzhavy i prava*, 70, 391–396 [In Ukrainian].
3. Sorochana S.B. & Voitovycha L.V. (Eds.). (2011). *Istoriia Vizantii. Vstup do vizynty-nistyky* [History of Bizantium. Introduction to Byzantine studies]. Lviv: Vydavnytstvo «Apriori» [In Ukrainian].
4. Kis, O. (2012). *Woman in traditioanal Ukarainian culture (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)*. Lviv: NAN Ukrainy, Instytut narodoznavstva [In Ukrainian].
5. Koval, T.F. (2009). Spivvidnoshennia systemy pokaran Ruskoii Pravdy ta pravovykh pamiatok Novhorodskoi zemli: istoryko-pravove doslidzhennia [Correlation between the punishment system of Russian Truth and the legal monuments of the Novgorod land: a historical and legal study]. *Derzhava i pravo*, 44, 153–160 [In Ukrainian].
6. Konovalova, I.O. (2017). Stanovyshche zhinky za Ruskoiiu pravdoiu ta tserkovnyimi statutamy Volodymyra ta Yaroslava [The position of women according to Russian truth and church statutes of Volodymyr and Yaroslav]. *Yurydychni nauky: problemy ta perspektyvy*, 16–17 [In Ukrainian].
7. Kravets, V. (2011) Stanovyshche ukrainskoi zhinky ta zhinochoi osvity v period z XI po XVII stolittia [The position of Ukrainian women and women’s education in the period from the XIth to the XVIIth centuries]. *Ukrainoznavchyi almanakh*, 6, 33–38 [In Ukrainian].

8. Lukashenko, A.I. (2018). *Dualistic religious beliefs in the sociocultural life of Europe (IV – mid. XVII cen.)*. Doctor's thesis. Kyiv: KNU im. Tarasa Shevchenka [In Ukrainian].
9. Lukashenko, A.I. (2014). Khrystyianskyi dualizm yak vyznachalnyi faktor povsiakdennoi istorii Vizantijskoi imperii: stanovyshe zhinky ta sotsialni idealy [Christian dualism as a determining factor in the everyday history of the Byzantine Empire: the position of women and social ideals]. *Hileia: naukovyi visnyk*, 83, 122–125 [In Ukrainian].
10. Rychka, M.F. (1991). Shliub i podruzhnice zhyttia v Kyivskii Rusi [Marriage and married life in Kyivan Rus]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 131–141 [In Ukrainian].
11. Chaikovskiy, A. S., Kopylenko, O. L., & Kryvonis, V. M. (Comps.). (2003). *Khrestomatia z istorii derzhavy i prava Ukrainy: Navch. posib.* [Textbook on the history of the state and law of Ukraine: Education. manual]. Kyiv: Yurinkom Inter [In Ukrainian].

Одержано редколегією 26.05.2023 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

DOI: 10.61655/2708-1249.5(13).2023.277-284

УДК 316.42:364

Сітніков А. Ю.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ВПЛИВ ДІДЖИТАЛІЗАЦІЇ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ЕЛЕКТРОННОЇ ДЕМОКРАТІЇ

У статті досліджено процеси впровадження електронної демократії та діджиталізації в Україні. Питання впливу діджиталізації на розвиток громадянського суспільства в Україні залишається актуальним навіть в умовах збройної агресії РФ проти України, оскільки вона призвела до потреби в найбільш ефективних та швидких інструментах консолідації суспільства. У роботі проаналізовано ефективність інструментів електронної демократії та їх вплив на розвиток громадянського суспільства, що й визначило її мету. Доведено, що впровадження інструментів електронної демократії та діджиталізація в цілому в Україні має системний характер, що зафіксовано низкою законів та урядових документів. Розглянуто такі форми діджиталізації, як подання електронних петицій, громадські слухання, громадські бюджети на місцевому рівні, онлайн-банкінг тощо. Усе це вказує на те, що діджиталізація позитивно впливає на громадянське суспільство в Україні, допомагає розвивати вже існуючі форми та інституції, а також надає можливості для виникнення нових.

Ключові слова: електронна демократія, діджиталізація, громадські слухання, петиції, онлайн-комунікація.

Громадянське суспільство в Україні проходить етап свого розвитку та становлення в умовах постійного прогресу в галузі сучасних технологій, загальної діджиталізації процесів та поступового впровадження інструментів електронної демократії. Питання впливу діджиталізації на розвиток громадянського суспільства в Україні залишається актуальним навіть в умовах збройної агресії РФ проти України, оскільки вона призвела до потреби в найбільш ефективних та швидких інструментах консолідації суспільства. В роботі проаналізовано ефективність інструментів електронної демократії та їх вплив на розвиток громадянського суспільства, що й визначило її мету.

Діджиталізація є процесом проникнення сучасних, у першу чергу Інтернет-технологій, в усі сфери життя, їх використання для більш ефективної комунікації. В сучасних демократіях, якою є й Україна, цей процес тісно пов'язаний із реалізацією концепції електронної демократії.

Українське законодавство, зокрема урядова Концепція розвитку електронної демократії в Україні від 2017 році, визначає електронну демократію так: «форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій в демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень» [5].

Варто зазначити, що схожими є поняття електронної демократії та електронного урядування. Але не варто їх ототожнювати, оскільки вони все ж мають ключову відмінність. Дослідник цієї проблематики А. Акімов пише, що електронна демократія є перспективною формою інтерактивної взаємодії населення і влади в політичних процесах сучасного світу. Вона зорієнтована на якісне підвищення рівня участі громадян у політичному житті суспільства, тобто на ініціативу «знизу» в управлінні державою. Натомість електронне урядування є процесом, що створюється «зверху» для більш ефективного функціонування державного апарату [1]. Відповідно саме впровадження електронної демократії є більш важливим в контексті розвитку громадянського суспільства.

Одним з інструментів електронної демократії, який було впроваджено і повністю реалізовано в Україні, є електронна петиція. Перші електронні петиції з'явилися в спеціальному розділі офіційної інтернет-сторінки Президента України в 2015 році та поступово стали звичною формою комунікації українського суспільства з органами державної влади.

Законодавство України визначає електронну петицію як особливу форму колективного звернення громадян до Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України чи органу місцевого самоврядування. Важливо, що звернення не може містити заклики до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, заклики до вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини. Для того, щоб Президент, Верховна Рада чи Кабінет Міністрів розпочали розгляд петиції, вона має набрати щонайменше 25 000 підписів упродовж не більше трьох місяців із дня оприлюднення. Після отримання необхідної мінімальної кількості підписів, має розпочатися розгляд петиції, який може тривати не більше десяти робочих днів. Вимоги щодо кількості підписів та термінів розгляду петицій до органів місцевого самоврядування встановлюються статутом відповідної територіальної громади. Відповідь: підтримка або аргументована невідтримка має бути опублікована на офіційних вебсайтах відповідних органів державної влади [4].

Очевидною перевагою електронних петицій є можливість для громадян напряму звертатися з ініціативами до органів державної влади завдяки прозору та зручному інструменту, а також отримувати підтримку таких пропозицій від суспільства. Це має сприяти підвищенню рівня демократизації та розвитку громадянського суспільства. Варто зазначити, що Президенту України надсилають найбільшу кількість звернень. Так станом на листопад 2023 року на сайті Верховної Ради було 17 звернень, що мають достатню кількість підписів та відповідь, натомість на сайті Президента таких петицій 333.

Однак, на сучасному етапі можна виділити й суттєві недоліки чинної системи. По-перше, жодним чином не регламентована тематика змісту звернення, окрім встановлених законом заборон. Велика кількість петицій не стосується сфери владних повноважень органу, до якого звертаються. Це може вказувати на низький рівень обізнаності громадян. Нерідко створюються петиції й відверто безглузлого або гумористичного характеру. Найбільш виразно це проявляється в електронних петиціях на сайті Президента України. Наприклад, 04 жовтня 2021 року Богаченков Станіслав Віталійович зареєстрував електронну петицію на сайті Президента України з ініціативою «Винищення усіх видів комарів», яка не була підтримана та отримала лише 54 підписи. Ще одним прикладом такого роду звернень є петиція до Президента від Кондратенко Олександра Івановича, що була зареєстрована 15 вересня 2015 року з назвою «Призначити Тимошенко Юлію Володимирівну послом в Гондурас». Звернення підтримали 27 000 громадян, але голова держави ініціативу не схвалив [3].

По-друге, відповіді на електронні петиції зазвичай не містять у собі конкретні кроки щодо реалізації запропонованої ініціативи. Натомість у текстах

є велика кількість цитувань вже існуючих законів, загальні фрази та запевнення, що інформацію буде взято до уваги. На це впливає зокрема й те, що електронні петиції в Україні мають консультативний, а не імперативний характер. Втім, доволі низький рівень змістового наповнення більшості звернень, зокрема й відсутність конкретних пропозицій щодо механізмів реалізації ініціатив, унеможливує обов'язковість впровадження пропозицій із петицій на цьому етапі. Важливо підвищувати рівень політичної культури та обізнаності щодо діяльності та повноважень всіх органів державної влади в суспільстві для того, щоб цей інструмент електронної демократії був максимально ефективним.

Одним з інструментів електронної демократії на місцевому рівні в Україні є громадський бюджет, або бюджет участі. Важливо зазначити, що реформа не є централізованою, відповідно для впровадження цього механізму в громаді, має бути окреме рішення місцевої ради щодо Положення «Про громадський бюджет». Втім, технічну підтримку все ж надає Міністерство цифрової трансформації та міжнародні фонди. Бюджет участі надає можливість мешканцям громади впливати на розподіл коштів місцевого бюджету шляхом створення проєктів щодо покращення життя в населеному пункті та електронного голосування за них. Наприклад, у Києві в 2022 році частка громадського бюджету склала 200 млн гривень, через електронну платформу було подано 1362 проєкти, з яких 393 перемогли та отримали фінансування. Більшість із них стосувалися освіти та розвитку громадянського суспільства. Понад 276 000 осіб проголосували під час конкурсу, що на 69 000 осіб більше ніж попереднього року, отже існує тенденція збільшення кількості мешканців столиці, які використовують цей механізм. У Львові у 2021 році на конкурс було подано 254 проєктів, з яких 101 перемогли та отримали фінансування загальною сумою понад 77 млн гривень. Більшість із них стосувалися питань освіти чи медицини. В голосуванні взяли участь 145 000 мешканців міста.

Станом на початок 2022 року щонайменше 245 громад використовували електронну платформу для реалізації громадського бюджету. Кількість громад щороку збільшувалась, як і мешканців залучених до створення та голосування за проєкти. Важливим фактором успіху впровадження цього інструменту електронної демократії є зрозумілий механізм, який передбачає розробку мешканцями повноцінного проєкту, включно з кошторисом та покроковими етапами реалізації. Гарантія реалізації ініціативи у випадку перемоги в голосуванні також виглядає достатньою мотивацією для мешканців громади активно використовувати цей інструмент для покращення життя в населеному пункті у взаємодії з владою. Втім, натепер, з огляду на воєнний стан та нестачу бюджетного фінансування, реалізацію цього механізму в містах України було призупинено.

Повномасштабне військове вторгнення РФ до України 24 лютого 2022 року стало серйозним викликом для громадянського суспільства. Варто за-

значити, що ще з 2014 року військова агресія є фактором посилення ролі громадянського суспільства шляхом волонтерської підтримки оборони від зовнішньої агресії, здійснення контролю за діями органів влади, ухваленням та реалізацією державних рішень під час проведення низки реформ та у боротьбі з корупцією.

Якщо до появи волонтерства на підтримку воїнів АТО волонтерський рух в Україні проявляв себе досить в обмежених рамках, і його інституалізація відбувалась повільно, нечітко, і цей інститут не мав вагомого впливу на суспільство, то з початком антитерористичної операції у 2014 році волонтерський рух перетворився на вагомий приклад громадянської активності. Його інституалізація отримала чіткий, сформований характер. Волонтерство перетворилося на впливовий інститут українського суспільства [2, с. 40].

Повномасштабне вторгнення у 2022 році кардинально змінило ступінь залученості суспільства у волонтерський рух, що після кількох років умовної консервації конфлікту та втрати інтересу до нього можна назвати новим етапом розвитку. Так, наприклад, 23 лютого, за день до вторгнення, українці впродовж дня пожертвували понад 20 млн гривень фонду «Повернись живим». Сума виявилася більшою, ніж волонтерам вдалось зібрати за весь 2021 рік. Загальний же обсяг пожертв для благодійних організацій після 24 лютого 2022 року наразі важко підрахувати. Окрім масштабів, новий етап розвитку має й інші відмінності, зокрема і вплив діджиталізації на всі процеси.

Повномасштабний військовий наступ призвів як до виникнення нових волонтерських суспільних рухів локального значення, так і до об'єднання великої кількості людей навколо вже існуючих великих благодійних організацій. Комунікація із закликами жертвувати кошти та звітністю щодо їх використання відбувається виключно через соціальні мережі. На сучасному етапі цього виявляється достатньо для організації роботи благодійних фондів, яким вдається закупувати необхідну допомогу в промислових обсягах. Фактор діджиталізації змінив не лише підходи до комунікації громадських організацій, але й форму та методи акумулювання благодійних коштів. Наразі механізм пожертви є максимально простим, оскільки перекази можна робити завдяки мобільним додаткам онлайн-банкінгу незалежно від фактичного місцеперебування. А великі благодійні фонди, зокрема «Повернись живим» та «Благодійний фонд Сергія Притули», активно приймають пожертви у криптовалюти, що дозволяє швидше розраховуватися з постачальниками зі всього світу [6].

Сучасна війна ведеться не лише на полях бою, але й в інформаційному онлайн-просторі, де відповідно і виникли нові українські суспільні рухи, які протидіють російській агресії. Одним із них стала громадська ініціатива щодо блокування російських пропагандистів та користувачів, що поширюють неправдиву інформацію про Україну в соціальних мережах Instagram, Facebook,

YouTube та Telegram. Об'єднавшись у соціальних мережах, велика кількість українських користувачів надсилає скарги на конкретних російських блогерів, які поширюють мову ворожнечі або виправдовують військову агресію РФ, з метою їх подальшого блокування адміністраторами. Також з'явилися і об'єднання, які координують атаки на інтернет-ресурси країни-агресора. Масові та, що важливо, одночасні нескладні дії дають змогу на деякий час вивести із ладу навіть сайти державних органів РФ, банків та корпорацій.

Ще однією ініціативою в онлайн просторі є рух за тотальний бойкот російського ринку іноземними компаніями. Роботу в РФ після 24 лютого 2022 року припинила або хоча б призупинила велика кількість глобальних компаній, зокрема Visa, Mastercard, Ikea, MacDonalds та інші. Але є й такі, що вирішили не припиняти свою діяльність на ринку країни-агресора. Тож громадські онлайн об'єднання, зокрема й ініціатива «Boycott business with Russia», ставлять собі за мету тиск на такі компанії та інформування їхнього керівництва і міжнародних клієнтів про злочинні дії РФ в Україні.

За даними ООН, станом на 28 листопада 2023 року через військові дії стали біженцями та покинули країну 6.3 млн українців, ще приблизно 5 млн вважаються внутрішньо переміщеними особами [7]. Інструменти інтернет-комунікації значно збільшили та спростили можливості громадянського суспільства об'єднуватися заради допомоги у вирішенні кризи біженців та ВПО. Українці об'єднуються в соціальних мережах для пошуку житла для переселенців у відносно безпечних регіонах України та закордоном, організації евакуації із зони активних бойових дій. Переважно об'єднання мають локальний характер, як от «Житло для переселенців у Львові», «Допомога в Польщі», «Евакуація з Донецької області» тощо.

Отже, впровадження на теренах України інструментів електронної демократії та діджиталізація в цілому мають системний характер, що зафіксовано зокрема й низкою законів та урядових документів. Існує можливість подати електронну петицію до Президента, Кабінету Міністрів, Верховної Ради і органів місцевого самоврядування та збирати онлайн підписи для її розгляду. Однак, якість змістовного наповнення петицій є доволі низькою, а відповіді від органів державної влади зазвичай не містять конкретики. Більш ефективно працює система громадських бюджетів на місцевому рівні. Мешканці мають змогу створювати проєкти для покращення життя у своїй громаді та голосувати онлайн за найкращі з них, які отримують бюджетне фінансування та реалізуються владою. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну стало новим викликом для громадянського суспільства, діджиталізація є характерною і в цей період. Комунікація про потреби благодійних організацій та звітність про витрати відбувається виключно через соціальні мережі, що є достатнім для акумулювання великої кількості фінансової та іншої допомоги. Змінились

і механізми пожертвувань – більшість переказів робляться завдяки онлайн банкінгу, а великі волонтерські організації вже активно збирають пожертви у криптовалюти. З'явилися і громадські рухи, що ведуть боротьбу з агресором в інформаційному онлайн-просторі. Ініціативи з блокування російських пропагандистів у соцмережах та бойкоту російського ринку іноземними компаніями змогли об'єднати велику кількість українців. Онлайн-комунікація та об'єднання відбуваються і для вирішення кризи біженців та внутрішньо переміщених осіб. Усе це вказує на те, що діджиталізація позитивно впливає на громадянське суспільство в Україні, допомагає розвивати вже існуючі форми та інституції, а також надає можливості для виникнення нових.

SUMMARY

The article examines the processes of implementation of electronic democracy and digitization in Ukraine. The influence of digitalization on the development of civil society in Ukraine remains relevant even in the conditions of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, as it led to the need for the most effective and fast tools for the consolidation of Ukrainian society. The paper analyzes the effectiveness of electronic democracy tools and their impact on the development of civil society. It is proven that the introduction of electronic democracy tools and digitalization in Ukraine has a systemic nature, which is recorded in a number of laws and government documents. The article considers such forms of digitalization as the submission of electronic petitions, public hearings, public budgets at the local level, online banking, etc. They indicate that digitization has a positive effect on society in Ukraine, helps to develop already existing forms and institutions, and provides opportunities for the emergence of new ones.

Keywords: electronic democracy, digitalization, public hearings, petitions, online communication.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Акімов А. В. Електронна демократія як альтернативна форма управління в Україні / А. В. Акімов // Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Державне управління. – 2018. – Т. 29(68), № 3. – С. 23–27. – URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sntvupa_2018_29_3_7 (дата звернення 21.12.2022).
2. Волонтерство АТО як політичний інститут: сутність та вплив на громадянське суспільство України / Л. О. Жужа // Сучасне суспільство. – 2015. – Вип. 1(1). – С. 38–49.
3. Офіційне інтернет-представництво Президента України – URL: www.president.gov.ua (дата звернення 21.12.2022; 25.10.2023).

4. Про внесення змін до Закону України «Про звернення громадян» щодо електронного звернення та електронної петиції. Закон України – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text> (дата звернення 21.12.2022).
5. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. №797-р – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 21.12.2022).
6. Токарев М. Як криптовалюти допомогли українській армії встояти. Економічна правда, 23.02.2023 – URL: www.epravda.com.ua/columns/2023/02/23/697356/ (дата звернення 25.10.2023).
7. Ukraine refuge situation – URL: <http://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення 25.10.2023).

REFERENCES

1. Akimov A.V. (2018). Elektronna demokratsiia yak alternatyvna forma upravlinnia v Ukraini [E-democracy as an alternative form of government in Ukraine]. *Vcheni zapysky Tavriys'koho natsional'noho universytetu imeni V. I. Vernad's'koho*. Seriya : Derzhavne upravlinnya, vol. 29(68), no. 3, pp. 23–27 [in Ukrainian].
2. Zhuzha, L. O. (2015). Volonterstvo ATO yak politychnyi instytut: sutnist ta vplyv na hromadianske suspilstvo Ukrainy [Volunteering in the ATO as a Political Institution: Essence and Impact on Ukrainian Civil Society]. *Suchasne suspilstvo*, 1(1), 38–49 [in Ukrainian].
3. President of Ukraine. Official website, available at: <https://www.president.gov.ua/>
4. Law of Ukraine on amending the Law of Ukraine “On citizens’ appeals” regarding electronic appeals and electronic petitions, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text>
5. Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 8, 2017 No. 797-r on the approval of the Concept of Development of Electronic Democracy in Ukraine and the plan of measures for its implementation, available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text>
6. Tokarev M. Yak kryptovaliuty dopomohly ukrainskii armii vstoiaty [How cryptocurrencies helped the Ukrainian army withstand]. *Ekonomichna Pravda*, 02.23. 2023 www.epravda.com.ua/columns/2023/02/23/697356/ [in Ukrainian].
7. Ukraine refuge situation, available at: <http://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>.

Одержано редколегією 21.12.2022 р.

Прийнято до друку 15.11.2023 р.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Аксюк Микита Борисович, здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Бардіна Алла Дмитрівна, здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня, Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Блінов Євген Миколайович, старший викладач кафедри періодичної преси та медіаредагування факультету журналістики, реклами та видавничої справи Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Богуненко Валерій Олександрович, старший викладач кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Бондаренко Поліна Сергіївна, доктор філософії (PhD), старший викладач кафедри філософії, історії та соціально-гуманітарних дисциплін ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» та кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Бровендер Юрій Михайлович, доктор історичних наук, професор кафедри історії та археології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Вівсяна Інна Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.

Волвенко Наталія Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Дніпро).

Горбашевська Марина Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Маріупольського гуманітарного університету (м. Київ).

Грінченко Віктор Григорович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та всесвітньої історії Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка.

Докашенко Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Дніпро).

Докашенко Галина Петрівна, доктор історичних наук, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Дніпро).

Задунайський Вадим Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри історії Гуманітарного факультету, Український католицький університет (м. Львів).

Євсеєнко Сергій Андрійович, кандидат історичних наук, доцент, член Національної спілки краєзнавців України.

Івлєв Кирило Олександрович, науковий співробітник Львівського національного літературно – меморіального музею Івана Франка.

Концур Микола Михайлович, здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Косицька Зінаїда Миколаївна, кандидат мистецтвознавства, науковий співробітник відділу образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України.

Лисак Тетяна Костянтинівна, в.о. начальника ВСП «Слов'янський фаховий коледж» Національного авіаційного університету, член Національної спілки краєзнавців України, голова краєзнавців Слов'янщини.

Мацука Вікторія Миколаївна, кандидат економічних наук, доцент кафедри менеджменту Маріупольського гуманітарного університету (м. Київ).

Новосельський Андрій Михайлович, аспірант Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Київ).

Писарев Ярослав Володимирович, випускник освітньої програми «Середня освіта (Історія). Психологія» Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Пшемицька Євгенія Олександрівна, кандидат історичних наук, доктор філософії у галузі історії, старший викладач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця).

Салагуб Людмила Іванівна, доктор філософії (PhD), молодший науковий співробітник лабораторії позашкільної освіти Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України.

Сиротенко Валерій Павлович, кандидат філологічних наук, доцент, заступник генерального директора Донецького обласного краєзнавчого музею ДОКМ з наукової роботи (м. Краматорськ).

Сітніков Арсеній Юрійович, здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Соловар Валентина Василівна, викладачка історії України Слов'янського фахового коледжу індустрії та фармації, член Національної спілки краєзнавців України.

Стуканов Сергій Ростиславович, керівник аналітичного відділу Центру контент-аналізу, заступник головного редактора редакції тематичних програм першого каналу Українського радіо.

Стуканова Юлія Ростиславівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Дніпро).

Тодоров Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Тодорова Наталія Юріївна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри полікультурної освіти та перекладу Ужгородського національного університету.

Штагер Тетяна Миколаївна, здобувач вищої освіти другого (магістерського) рівня Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ ДДПУ (м. Дніпро).

Наукове видання

ГРАНІ ІСТОРІЇ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Відповідальна за випуск Г. П. Докашенко

Наукове редагування:
О. В. Муратова, В. В. Концур

За достовірність викладеного відповідальність несе автор,
думка якого може не збігатися з позицією редакційної колегії.

Підписано до друку 25.12.2023 р. Формат 60x84/16
Умов. друк. 16,74 арк. Друк офсетний. Замовлення № 229
Тираж 50 прим.